NOVA POSONIENSIA XVI.

NOVA POSONIENSIA
XVI.

NOVA POSONIENSIA XVI.

A pozsonyi magyar tanszék
tanulmánykötete

Univerzita Komenského v Bratislave
Združenie Alberta Szenciho Molnára – Szenci Molnár Albert Egyesület
2026

A pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete
Zborník štúdií Katedry maďarského jazyka a literatúry FiF UK

A megjelenést a Bethlen Gábor Alap támogatta.
Vychádza s podporou Fondu Gábora Bethlena.

Szerkesztette:
Misad Katalin és Száz Pál

Editori:
doc. Katarína Misadová, PhD.
doc. Pavol Száz, PhD.

Lektorálta:
Németh Zoltán (Uniwersytet Warszawski, Warsava)
Simon Szabolcs (Selye János Egyetem, Komárom)

Recenzenti:
prof. Zoltán Németh, PhD. (Uniwersytet Warszawski, Warsava)
Mgr. Szabolcs Simon, PhD. (Univerzita J. Selyeho, Komárno)

A tanulmánykötet a CC BY-NC-ND 4.00 Creative Commons-licenc alatt terjeszthető.
Publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

https://stella.uniba.sk/texty/FIF_nova_posoniensia_16.pdf

Vydavatelia:
Univerzita Komenského v Bratislave, 2026
ISBN 978-80-223-6326-6 (tlač)
ISBN 978-80-223-6327-3 (online)

Združenie Alberta Szenciho Molnára – Szenci Molnár Albert Egyesület, 2026
ISBN 978-8069002-28-9 (tlač)
ISBN 978-8069002-29-6 (online)

LECTORI SALUTEM!

Immár tizenhatodik alkalommal jelenik meg a pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete. Külön örömünkre szolgál, hogy a gyűjtemény címéhez méltón ismét pozsonyi újdonságokról, hírekről tudósíthatunk. A kötet elsődleges célja nem változott: továbbra is igyekszik dokumentálni a tanszéken zajló tudományos, művészeti és pedagógiai tevékenységet, hogy felmutassa annak legjobb eredményeit. Helyzetünkből adódóan kiemelt figyelemmel kísérjük és támogatjuk a szlovákiai magyarság sorsával kapcsolatos kutatásokat, a szlovák–magyar kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálatát, de mindezt az egyetemes tudomány hitével, szakmai szigorával és gazdag eszköztárával tesszük. Tanszékünk három oktatási programja (magyar nyelvű kiadványszerkesztés szak, magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzés, magyar nyelv és kultúra szakos fordító- és tolmácsképzés) a tudományterületek széles skáláját vonultatja fel, s épp ez a sokszínűség hat ösztönzőleg arra a csapatmunkára, melynek eredményei remélhetőleg folyamatos igényességgel mutatkoznak majd meg a jövőben is. A tanszék legújabb tanulmánykötete nem csupán az oktatók műhelyéből kikerült tudományos dolgozatokat szándékozik felsorakoztatni, helyet kaptak benne az intézményhez kötődő doktoranduszok és a hallgatók legjobb munkái is.

LECTORI SALUTEM!

Vážení kolegovia, ponúkame Vám nové číslo katedrového zborníka *Nova Posoniensia*. Je pre nás potešením, že verní odkazu názvu zborníka Vás môžeme informovať o najnovších výsledkoch našej vedeckej činnosti. Primárnym cieľom zborníka štúdií je naďalej dokumentovať vedeckú, umeleckú a pedagogickú činnosť pracovníkov Katedry maďarského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Vychádzajúc z nášho postavenia pozorne sledujeme tak prieskumy týkajúce sa života Maďarov na Slovensku ako aj výskumy v oblasti slovensko-maďarských vzťahov a vzájomných vplyvov, pričom naša vedecká činnosť je založená výlučne na odbornej spôsobilosti a viere v univerzálnu vedu. Všetky tri študijné programy zabezpečené našou katedrou (maďarský jazyk – editorstvo a vydavateľská prax, maďarský jazyk a kultúra, učiteľstvo maďarského jazyka a literatúry) demonštrujú širokú škálu multidisciplinárnych vedeckých a odborných tém. Táto mnohofarebnosť vyžaduje aktívnu teamovú prácu a samozrejme efektívne a dôveryhodné výsledky. Šestnásty ročník zborníka predstavuje vedeckú činnosť pracovníkov katedry, ale svoje miesto v ňom našli aj vedecko-výskumné práce našich doktorandov a poslucháčov.

Misad Katalin

A SZLOVÁKIAI MAGYAR SZAKNYELVHASZNÁLAT-KUTATÁS TÖRTÉNETE ÉS FŐBB SZEMPONTJAI[1]

Annotáció: A tanulmány első részében bemutatjuk a szlovákiai magyar szaknyelvhasználat színtereit, összefoglaljuk a szlovákiai magyar szaknyelvhasználat-kutatás történetét, utalunk a szlovákiai magyar nyelvészek szaknyelvekre irányuló fontosabb kutatásaira, és megvizsgáljuk ezek főbb vizsgálati szempontjait. A dolgozat második részében betekintést nyújtunk a Gramma Nyelvi Irodában folytatott szaknyelvi tervezési munkálatokba, és összefoglaljuk ezek eredményeit.
Kulcsszavak: szlovákiai magyar szaknyelvhasználat-kutatás, Gramma Nyelvi Iroda, szaknyelvi tervezés

Bevezetés

A szaknyelvek fontos, nélkülözhetetlen részét képezik a nyelvnek. A tudományok, szakmák fejlődésével egyre fontosabb szerepet töltenek be a beszélők nyelvhasználatában, hiszen a szakszavak és szakkifejezések meghatározó része ismeretes és használatos a mindennapi beszédben is. A tudományos és a technikai ismeretek gyors gyarapodása következtében a szaknyelvekben mára olyan hatalmas szókincs halmozódott fel, amely meghaladja a köznyelvi szóállományt.

[1] A témával kapcsolatos vizsgálódások a *Formy jazykového a sociálneho znevýhodňovania a možnosti jazykovej rovnosti na Slovensku* című VEGA 1/0457/26 projekt, valamint a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda kutatási terve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

Napjainkban a szaknyelvkutatás mind tudományelméleti, mind gyakorlati-módszertani vonatkozásban a nyelvtudomány egyik fő vizsgálati területét alkotja, s kínál alapvető és újabb feladatokat. A fogalmak megnevezése szempontjából ezek közé tartozik a szaknyelvekre jellemző írott nyelvi információk pontos és egyértelmű megfogalmazása, valamint az értelmezési problémát okozó terminológiai következetlenségek áthidalása.

Kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben azonban, ahol a többségi nyelv hatása a standard nemzeti szaknyelvek külső régiók szerinti változatainak szaknyelvi regisztereiben, valamint a kisebbségi beszélőközösség szaknyelvhasználatában is megmutatkozik, felmerül egy jelentéktelennek korántsem nevezhető probléma: a standard nemzeti szaknyelvek szétfejlődésének a veszélye, melynek cáfolhatatlan következménye a szaknyelvi kommunikáció egyértelműségének, egységének a felbomlása. Ez különösen kedvezőtlen a kisebbségben élő beszélőközösségek számára: gátolja a standard nemzeti szaknyelvet beszélő magyarországi szakemberekkel való kommunikációt, a külső régiókban élő fiatalok Magyarországon történő továbbtanulását, a magyarországi tankönyvek és szakkönyvek használatát, a magyarországi munkavállalást stb. (Lanstyák 1998a: 153, 2002a: 111–112; Szabómihály 1998: 132–133, 2002a: 170, 2002b: 182–183, 2010a: 205; Péntek 1999: 51–54; Misad 2005: 77–78, 2009: 14).

A fenti megállapításokból kiinduló tanulmányunkban előbb bemutatjuk a szlovákiai magyar szaknyelvhasználat színtereit, összefoglaljuk a szlovákiai magyar szaknyelvhasználat-kutatás történetét, utalunk a szlovákiai magyar nyelvészek szaknyelvekre irányuló legfontosabb kutatásaira, és tanulmányozzuk ezek főbb vizsgálati szempontjait. A továbbiakban betekintést nyújtunk a Gramma Nyelvi Irodában folytatott szaknyelvi tervezési munkálatokba, és összegezzük ezek eredményeit.

1. A magyar szaknyelvek intézményes elsajátításának lehetőségei Szlovákiában

A szaknyelvek elsajátításának intézményes lehetőségeit illetően a szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolába járó tanulók az egyes tantárgyak keretében elméletileg megismerik és elsajátítják az illető

tudományok alapvető szakszókincsét. Ezt a feltételezést azonban gátolja egy, a szaknyelvoktatás szempontjából lényeges tényező: a tanulók néhány kivételtől eltekintve (mint például az alapiskola alsó tagozatán használt ének-zene tankönyvek vagy a magyar nyelv és irodalom tantárgyhoz kapcsolódó irodalom- és nyelvtankönyvek) mind a humán, mind a reál közismereti tárgyakat szlovák nyelvből fordított tankönyvekből tanulják. A fordítást és annak ellenőrzését sokszor olyan pedagógusok végzik, akik nem ismerik sem a standard magyar terminológiát, sem a magyar szakstílus jellemzőit, sőt az sem tudják, milyen forrásokra támaszkodhatnának a fordításkor. A tanulók így nem a különböző tudományok adekvát magyar terminológiáját, hanem annak a többségi nyelv hatását magán viselő szlovákiai változatát sajátítják el, melyben a standard magyar terminusok helyett általában a szlovák terminusok szó szerinti fordításából keletkezett tükörszavak és -kifejezések szerepelnek.

Az alapiskola befejezését követően a tanulók kisebb része többnyire általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű gimnáziumban, nagyobb része különböző szakoktatási intézményekben folytatja tanulmányait. A gimnáziumot látogató tanulók anyanyelvi szaknyelvi kompetenciája megegyezik az alapiskolás tanulókéval: a szlovákból magyarra fordított tankönyvekben nemstandard magyar szakszavakkal, szakkifejezésekkel találkoznak. A standard magyar szaknyelvek nem ismeretéből adódó problémák az iskoláskorúak esetében két területen jelentkeznek: 1. az alap- és középiskolás tanulók magyarországi tanulmányi versenyeken való részvétele során, 2. a középiskolát végzett tanulók Magyarországon történő továbbtanulása esetén. A tanulókat magyarországi tanulmányi versenyekre felkészítő pedagógusok véleménye szerint a szlovákiai magyar tanulók mérsékelt eredményességének oka az, hogy nem ismerik sem a feladatokban előforduló standard magyar szakkifejezéseket, sem a feladatszövegekre jellemző szakstílus jegyeit (Misad 2019: 205).

A szakközépiskolát vagy szakiskolát látogató szlovákiai magyar fiatalok egy része a választott szakirányt vagy teljes mértékben, vagy részben államnyelven végzi, mivel kisebbségi nyelven jóval kevesebb szakmát lehet tanulni, mint többségi nyelven. Amennyiben mégis sikerül magyar tannyelvű középfokú iskolát találniuk, a szaktantárgyi ismereteket vagy szlovákból fordított, vagy szlovák nyelvű tan-

könyvekből sajátítják el; a fokozatosan csökkenő tanulószám mellett ugyanis a kisebbségi nyelvű tankönyvek kiadása nem kifizetődő a kiadók számára. Az is előfordul, hogy a magyar tannyelvű szakközépiskolában vagy szakiskolában a szaktanárok a standard magyar terminológia nem ismeretére hivatkozva a tanári előadás során szlovák szakszavakat használnak; sőt arra is van példa, hogy bevallottan hiányos magyar szaknyelvi kompetenciájuk miatt nem vállalják magyar tanítási nyelvű tanórák vezetését. Függetlenül attól, melyik szituáció következik be, a tanulóknak egyik esetben sincs esélyük megismerni, elsajátítani szakmájuk standard magyar terminológiáját (Szabómihály 2011: 298–299; Misad 2019: 201–202).

Felsőfokon még tovább szűkülnek a lehetőségek. A magyar nyelvű vagy részben magyar nyelvű felsőfokú oktatás Szlovákiában a kétezres évek elejéig a pedagógusképzésre korlátozódott, így azok a szlovákiai magyar fiatalok, akik nem a tanári pályát választották, de mindenképpen magyar tannyelvű szakirányon akartak tanulni, magyarországi egyetemeken, illetve 2004-től kezdődően a komáromi Selye Egyetem gazdaságtudományi és informatikai karán folytatták tanulmányaikat. Ezeknek a diákoknak mindkét esetben lehetőségük nyílik magyarországi oktatóktól, illetve magyarországi tankönyvekből és szakkönyvekből elsajátítani leendő szakmájuk standard magyar szakszókincsét, ám ennek Szlovákiában való terjesztésébe nem kapcsolódnak be; hiányos szlovák szaknyelvi kompetenciájuk miatt ugyanis nem térnek vissza a szülőföldjükre, hanem a magyarországi munkapiacon próbálnak meg érvényesülni. Azok a fiatalok pedig, akik szlovák és cseh egyetemeken tanulnak, szakterületük terminológiáját szlovák vagy cseh nyelven sajátítják el; a standard magyar szakszókincset, sőt annak szlovákiai változatát sem ismerik (Lanstyák 2002b: 203; Szabómihály 2002b: 182–183, 2010a: 206; Misad 2005: 77–78, 2009: 65, 2017: 43–44).

2. Magyar szaknyelvhasználati színterek Szlovákiában

A fentiekből kitűnik, hogy a szlovákiai magyar szaknyelvhasználat legfontosabb színterei a magyar tannyelvű oktatási intézmények. Az oktatásból kilépő fiatalok azonban munkahelyükön már csak korlá-

tozottan hasznosítják magyar nyelvű szakismereteiket. Azoknak, akiknek munkahelye magyar többségű településen van, a magyar anyanyelvű munkatársakkal folytatott szóbeli kommunikáció során lehetőségük nyílik ugyan az iskolában elsajátított szlovákiai magyar szaknyelvváltozatot használni; a munkahelyi és az intézmények közötti írásbeli kommunikáció azonban döntően többségi nyelven zajlik. Ennek egyik következménye a szlovák és a magyar nyelv közötti gyakori kódváltás: a szlovákiai magyar beszélők a szóbeli érintkezés során is szlovákul használnak olyan szakszavakat, amelyeknek standard vagy nemstandard magyar megfelelőjét iskolai tanulmányaik során elsajátították (Lanstyák 2006: 157; Szabómihály 2010a: 210).

A következő színtér, ahol elvileg lehetséges a magyar nyelv használata, a jogszolgáltatás és a közigazgatás. A bírósági eljárások nyelvét illetően az 1995. évi államnyelvtörvény 7. cikkének (2) bekezdése alapján a nemzetiségi kisebbségekhez tartozó személyeknek külön törvényben meghatározott jogai vannak az ilyen eljárások során anyanyelvüket használni (Zákon č. 270/1995 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky). A közigazgatási eljárások nyelvét illetően az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény rögzíti a Szlovákia területén élő nemzetiségi kisebbségek nyelvének a hivatalos érintkezésben való használatára vonatkozó rendelkezéseket (Zákon č. 184/1999 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o používaní jazykov národnostných menšín). A magyar nyelv használatát a fent említett területeken többek között az is gátolja, hogy a hivatalos élet több évtizedes szlováknyelvűségének következményeként a helyi önkormányzatok magyar anyanyelvű dolgozói és ügyfelei nem ismerik sem a magyar közigazgatási terminológiát, sem a magyar adminisztratív stílust, és az ebbe a stílusba tartozó szövegtípusok jellemzőit sem (Lanstyák – Szabómihály 2002: 117; Szabómihály 2002b: 182–183, 2002c: 199–170; Misad 2009: 51–52, 2012a: 73–74, 2017: 42, 2019: 23–24).

A szakmai nyelvhasználat egy további, nem a szó szoros értelmében vett színtere a szlovákiai magyar nyelvű sajtó, amely a belpolitikai történésekről, az oktatásügy területén bekövetkezett változásokról, a különböző jogszabályok módosításáról tudósítva számos szakkifejezést használ. A nyomtatott és elektronikus napilapokban megjelenő cikkek nagyrészt szlovák nyelvű sajtószövegek fordításai vagy

azok alapján készült magyar nyelvű feldolgozások, melyek más-más fordító, újságíró munkái. Ennek következményeként szakszóhasználatukat nagyfokú variabilitás jellemzi: az adott szlovák megnevezés magyar ekvivalensét illetően a standard magyar szakkifejezés mellett vagy helyett több szlovákiai magyar variáns is előfordul, néha ugyanazon íráson belül is (Szabómihály 2010a: 210).

Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk a valódi értelemben vett szakmai nyelvhasználat színterét, a magyar nyelvű tudományos publikációkat. Ezek olyan, általában a humán tudományok (elsősorban a nyelvészet, az irodalomtudomány, a történelemtudomány, a néprajz és a szociológia) területén tevékenykedő szakemberekhez köthetők, akik rendszeresen publikálnak Magyarországon, és írásaik a magyarul olvasó szakmai közönséghez szólnak. E szakemberek nagy része – főként azok, akik egyetemi, illetve doktori képzésben Magyarországon részesültek, vagy szlovákiai egyetemeken magyar szakot végeztek – ismeri az adott szakterület standard magyar terminológiáját és a magyar tudományos stílus jegyeit; míg mások terminológiahasználatában – elsősorban azokében, akik szlovák felsőfokú intézményben tanultak – megmutatkozik a szlovák nyelv hatása, publikációik stílusa pedig gyakran nem a tudományos, hanem inkább a beszélt nyelvi stílushoz közelít (Szabómihály 2010a: 204, 211; Misad 2012a: 87; Lanstyák 2023: 7).

3. A szlovákiai magyar szaknyelvhasználat kutatásának legfontosabb állomásai

A kisebbségben élő magyar beszélőközösségek anyanyelvi szaknyelvhasználatával, illetve a Magyarország határain kívül kialakult magyar szaknyelvi regiszterek állapotával több magyarországi és kisebbségi nyelvész is foglalkozott már. Közülük többen borúlátóan ítélik meg a helyzetet, úgy vélik, hogy a kisebbségben élő magyarok szakmai nyelvhasználata a standard magyar szaknyelvhasználattól eltérően alakul, a terminológiahasználati különbségek egyre nagyobbá válnak, ami a magyarországi és a külső régiók szaknyelvhasználatának különfejlődéséhez vezet (Fábián 1997: 366; Pusztai 2000: 386–387; Kemény 2002: 201; Balázs 2003: 9). Mások úgy vélekednek, hogy

a kisebbségi magyar közösségekben valójában a magyar szaknyelvek funkcionális térvesztésének vagyunk szemtanúi; a szaknyelvek használata nem tűnt el, csak éppen kevesebb szakterületet érint, és részben más jellemzői vannak, mint a magyarországi szaknyelveknek (Péntek 1999: 51–54; Kontra 2010: 566; Szabómihály 2010a: 205; Tolcsvai Nagy 2017: 151–152).

A szlovákiai magyar beszélők szaknyelvhasználatát az elmúlt nyolcvan évben különböző szempontokat érvényesítve vizsgálták a kutatók. A fejezet további részében áttekintjük a szlovákiai magyar szaknyelvhasználatra irányuló legfontosabb kutatásokat, és feltárjuk ezek vizsgálati szempontjait.

3.1. A kezdetektől a nyolcvanas évek végéig

A szlovákiai magyar beszélőközösség szaknyelvhasználati problémáira a múlt század hatvanas éveiben a hazai magyar nyelvművelők, elsőként Jakab István hívta fel a figyelmet. A Csehszlovákiai Magyarok Kulturális Egyesülete (Csemadok) mellett működő nyelvi szakbizottság keretében 1967-ben létrejött egy terminológiai csoport, melynek feladata a szaknyelvi szókészlet fejlesztése, illetve terjesztése volt. Csuka Gyula irányításával hamarosan meg is kezdődtek egy szlovák–magyar és magyar–szlovák mezőgazdasági szakszótár, majd egy intézménynevek magyar fordítását tartalmazó szlovák–magyar szójegyzék előmunkálatai (Jakab 1976: 154, 1983: 244–245; Hoboth 2011: 28).

A hetvenes években a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének vendégoktatója, Deme László mutatott rá az egyes szakmák szlovákiai magyar művelőinek, illetve a közigazgatási szervek magyar anyanyelvű dolgozóinak nyelvhasználati problémáira. 1973-ban Jakab megfogalmazta a szlovákiai magyar nyelvművelés elveit és feladatait, miközben a terminológiai problémák megoldását a legfőbb teendők közé sorolta (Jakab 1976:154–155).

A hetvenes évek közepére tehető azoknak a kutatásoknak a kezdete, amelyek a szlovákiai magyar szaknyelvváltozatokat nem vagy nem elsősorban a nyelvművelő szemléletből kiindulva vizsgálták. Zeman László a Szlovákiában megjelenő magyar nyelvű Természet

és Társadalom című folyóirat szakszóhasználatát, valamint mondatszerkesztési és stilisztikai jellegzetességeit elemezte a magyarországi Tudomány című folyóirattal való összehasonlítás alapján (Zeman 1976: 113–121). Hasonló vizsgálatokat végzett Mayer Judit is, aki a Szabad Földműves című szlovákiai magyar hetilapban megjelenő cikkek szakszóhasználatával, szintaktikai és stilisztikai sajátosságaival foglalkozott (Mayer 1976: 122–130).

A nyolcvanas években folytatott szaknyelvkutatást az a nyelvművelő tendencia határozta meg, mely – mélyrehatóbb vizsgálatok nélkül – az interferenciahatás következtében létrejövő, a szlovákiai magyar nyelvhasználatban elterjedt ekvivalensek „helyes", vagyis közmagyar megfelelőjének azonosítását és terjesztését szorgalmazta (Jakab 1983, 1987). E tevékenység hatását nehéz felmérni, hiszen az adott időszakban nem készültek olyan beszélt nyelvi felvételek, amelyek alapján vizsgálni lehetne a szlovákiai magyar beszélők egyes rétegeinek szakszóhasználatát, illetve annak lexikai-szemantikai sajátosságait (Lanstyák 1998b: 170; Szabómihály 2010a: 212).

A vizsgált időszakra vonatkozóan a témában főként nyelvművelő, ismeretterjesztő cikkek jelentek meg egyrészt gyűjteményes formában (Jakab 1976, 1983, 1987); másrészt élőszóban a Szlovák rádió magyar szerkesztőségének műsorsávjában, valamint az Új Szó című napilap Nyelvünkben – otthon című rovatában. A több mint húsz évet felölelő periódusban csak két elméleti munka születik, mindkettő Zeman László tollából. Az elsőben a szerző a szaknyelvi motiváltságnak a nemzeti és nemzetközi terminológiák kialakításában való érvényesülését vizsgálja (Zeman 1978: 316–333); a másikban a nominalizáltság mint szaknyelvi sajátosság funkcióival foglalkozik (Zeman 1998: 1041–1053).

3.2. A kilencvenes évektől a kétezres évek elejéig

A kilencvenes évek második felében Szabómihály Gizella, Lanstyák István és Misad Katalin hívják fel a figyelmet a szlovákiai magyar szaknyelvhasználatban felmerülő problémák kezelésének a nyelvművelői álláspontól eltérő szükségességére, valamint a meglévő szaknyelvi regiszterek bővítésének, fejlesztésének halaszthatatlan fontosságára (Lanstyák 1998a: 110; Szabómihály 1998: 146; Misad 1998: 50–51).

A szaknyelvi tervezés minél előbbi megkezdésének egyik oka a kisebbségi nyelvek használatáról szóló törvény nyilvánosságra hozott tervezete volt, mely szerint a jogszabály hatályba lépése után bizonyos feltételek mellett lehetőség nyílik a szlovákiai kisebbségek nyelvének írásbeli használatára a közigazgatási szervekkel való kapcsolattartás során. A szlovákiai magyar nyelvészek tudatában voltak annak a ténynek, hogy a hivatalos élet több évtizedes szlováknyelvűségének következményeként az érintett hivatalok magyar anyanyelvű dolgozói és a potenciális magyar anyanyelvű ügyfelek nem ismerik sem a magyar közigazgatási terminológiát, sem a magyar hivatalos stílus sajátosságait, sem pedig a hivatalos stílusba tartozó szövegtípusok jellemző jegyeit. Ahhoz tehát, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösség élni tudjon nyelvhasználati jogaival, meg kellett teremteni a magyar mint kisebbségi nyelv hivatali használatának az alapvető nyelvi feltételeit.

A következő ok a szlovák nyelv hatását erőteljesen magán viselő, a standard magyar oktatási terminusokkal csak esetlegesen egyező szlovákiai magyar oktatási terminológia állapota, valamint a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban használt, szlovákból fordított tankönyvek szakszóhasználata volt. A szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézmények kétnyelvű iratainak magyar terminológiahasználata közötti egyenetlenségek főleg azzal magyarázhatók, hogy a magyar nyelvű szövegeket más-más fordítók készítették, akik egy-egy részszövegen dolgozva nem ismerték fel, hogy bizonyos kifejezések kapcsolatban állnak, esetleg rendszert alkotnak egymással. A különböző tudományokhoz kapcsolódó tantárgyak tankönyveiben a standard magyar szakkifejezések helyett a többségi nyelvből szó szerint fordított megfeleltetések jelentek meg, melyek akadályozták egyrészt a Kárpát-medence országaiban élő, a köz- és felsőoktatásban tanuló magyar fiatalok határokon átnyúló anyanyelvi kommunikációját, másrészt a kisebbségi oktatási intézményekben használt magyarországi tankönyvek és szakkönyvek terminológiájának megértését, továbbá nehezítette a Magyarországon való továbbtanulást és munkavállalást (Lanstyák 1993: 115–118, 2002a: 133; Szabómihály 2002a: 170; Misad 2009: 140).

A kilencvenes évektől kezdődően mindkét szaknyelvhasználati színtéren folytak kutatások. A közigazgatási szaknyelvhasználatra irá-

nyuló vizsgálódások Szabómihály Gizella és Misad Katalin nevéhez köthetők. A szlovákiai magyar oktatási terminológiával és az ún. fordított tankönyvek szaknyelvhasználatával kapcsolatos problémákat elsőként Szabómihály Gizella, később Misad Katalin is vizsgálta. Kutatási eredményeiket hazai és külföldi szakfolyóiratokban, konferenciakötetekben publikálták (Szabómihály 2002a: 170–181, 2002b: 182–199, 2002c: 169–200, 2005: 131–158; Misad 1998: 43–68, 2005: 77–92). Az ún. fordított tankönyveknek a standard magyartól eltérő szakszóhasználatával a szlovákiai magyar pedagógusok Katedra című szakfolyóiratában publikáló gyakorló tanárok is foglalkoztak (Csuka 2003: 26; Balla 2003: 26–28; Bundsuch 2003: 28; Horváth 2003: 22–23; Urbán 2003: 28); írásaik azonban nem nyújtottak útmutatót a hibák kiküszöbölésére, csupán rámutattak az általuk vizsgált tankönyvek inadekvát szakszóhasználati, esetlegesen mondatszerkesztési pontatlanságaira.

A vizsgált időszakban egy-egy szakterület nyelvhasználatának megfigyeléséből több értékes szakdolgozat is született. Béhr Erzsébet (1994) a sütőipari, Debnár Klára (1994) a postaforgalommal kapcsolatos, Krcsek Mária (1994) az egészségügyi, Katona Henrietta (1995) a könyvviteli terminológiát vizsgálta; míg MojzesTímea (1996) az iskolai és munkahelyi szaknyelvi regiszterekkel, Krajczár Veronika (2004) pedig a szlovákiai magyar tannyelvű szakközépiskolák diákjainak terminológiaismeretével foglalkozott.

Ebbe a periódusba soroljuk azt a két tanulmányt is, melyben a szerzők a szlovák és a magyar tejipari szakterminológia összehasonlítására (Mészáros 2002), illetve az építőipari terminológia oktatásának vizsgálatára (Hoboth 2009) vállalkoztak.

4. Terminológiatervezés a Gramma Nyelvi Irodában

A szlovákiai magyar szaknyelvi tervezés feladatainak áttekintését, megfogalmazását és a kitűzött feladatok teljesítésének megkezdését a 2001 szeptemberében alakult, szlovákiai magyar nyelvészeket tö-

mörítő Gramma Nyelvi Iroda[2] vállalta magára. A kutatóműhely célja az volt, hogy szervezője és kivitelezője legyen a nyelvtudomány körébe tartozó magyar vonatkozású kutatásoknak Szlovákiában, továbbá, hogy kutatási eredményeinek és a különböző nyelvhasználati színterekről összegyűjtött szövegkorpuszoknak a felhasználásával nyelvi tervezési tevékenységet folytasson, valamint nyelvi tanácsadást nyújtson intézményeknek és magánszemélyeknek nyelvi problémáik megoldásában.

A Gramma Nyelvi Irodában egyrészt a meglévő szaknyelvi regiszterek bővítésére, fejlesztésére, illetve új szaknyelvi regiszterek kialakítására irányuló nyelvi tervezés; másrészt a hétköznapi emberek és szakemberek mindennapi nyelvi problémáinak megoldására törekvő nyelvi menedzselés folyt (Lanstyák 2009: 8, 18, 23; Sebők 2019: 68–71, 2022: 202).

A kutatóműhely munkatársai tudatában vannak annak, hogy a kisebbségi helyzetben folytatott szaknyelvi tervezés különös körültekintést kíván. Mivel a szaknyelvek, a szakterminológia esetében a nyelvi különfejlődés vagy különfejlesztés kontraproduktív lenne, a kisebbségi és a magyarországi nyelvészek alapvetően a magyarországi terminológiához való alkalmazkodást szorgalmazzák. A természettudományokat és a legtöbb társadalomtudományt illetően a magyarországi terminusok átvétele általában nem okoz gondot. Különálló szaknyelvi tervezésre a közigazgatás területén (intézményrendszer, társadalom- és egészségbiztosítás, szociális ellátások és juttatások, adók és illetékek stb.); az oktatásügy területén (intézménytípusok, tanügyi igazgatás, oktatásszervezés, tantárgyak stb.); valamint a gazdasági élet területén (szolgáltatások, kis- és nagykereskedelem, árucikkek neve stb.) van szükség (Szabómihály 2010a: 214).

[2] A kutatóműhely 2001 és 2015 között civil nonprofit szervezetként működött, tevékenységét pályázati forrásokból biztosította. Az első két évben infrastruktúrájának kiépítésére, a bibliográfiai, jogi-közigazgatási, szociolingvisztikai adattárak megalapozására, illetve az élőnyelvi kutatások és a nyelvi szolgáltatások elindítására helyezte a fő hangsúlyt. 2016-ban betagozódott a Fórum Kisebbségkutató Intézetbe, ahol jelenleg Gramma Nyelvi Iroda munkacsoport néven lát el kutatási feladatait.

Mivel Szlovákiában a magyar mint kisebbségi nyelv két formális nyelvhasználati színtéren, a közigazgatás és az oktatás területén alkalmazható szisztematikusan, a Gramma Nyelvi Iroda munkatársai e két terület meglévő szaknyelvi regiszterének fejlesztését, illetve a hiányzó regiszterek kialakítását jelölték ki legfontosabb feladatként. Szaknyelvi tervezési tevékenységük során az alábbi eljárásokat követik: 1. a magyarországi és az adott határon túli terminológiai rendszer összevetése fogalmi szinten; 2. a két rendszer közötti egyezések és eltérések azonosítása fogalmi és formai szinten; 3. az átvehető magyarországi terminusok azonosítása; 4. a kisebbségi magyar nyelvhasználatban elterjedt megnevezések státusának rögzítése; 5. a magyarországi rendszerből hiányzó vagy valamilyen ok miatt át nem vehető terminusok megalkotása; 6. a javasolt terminusok terjesztése (vö. Lanstyák–Szabómihály 2002: 120–121; Szabómihály 2002a: 184–185, 2010a: 214; Misad 2005: 79, 2020: 210–211, 2021: 127; Fazakas 2017: 65–66).

4.1. Közigazgatási terminológia

A kisebbségi nyelvhasználati törvény hatályba lépését követően a magyar nyelv hivatali használatával kapcsolatos problémákat a Gramma Nyelvi Iroda munkatársai kutatási és gyakorlati tevékenységek révén próbálták megoldani. A törvény alkalmazásából eredő feladatokról és lehetőségekről mindenekelőtt az érintett közigazgatási hivatalok dolgozóit tájékoztatták. E célt szolgálta az a szemináriumsorozat, amelyet dél-szlovákiai magyarlakta településeken működő önkormányzatok dolgozói számára szerveztek. A találkozókon részt vevő polgármesterek és hivatali dolgozók megfogalmazták a kisebbségi nyelvhasználati törvény érvényesítésével kapcsolatos igényeiket, melyek a következők voltak: 1. a törvény teljes szövege legyen elérhető magyar fordításban; 2. a helyi önkormányzati hivatalokban leggyakrabban használt szlovák nyelvű mintaszövegeknek készüljön magyar nyelvű megfelelőjük.

A kutatóműhely tagjai az ezt követő időszakban a szemináriumokon elhangzott igényekhez igazították munkatervüket. A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 184. törvénye a nemzetiségi kisebbségi nyelvek használatáról címen elkészült a kisebbségi nyelvhasználati törvény magyar fordítása (Szabómihály 2002d: 237–239),

és megkezdődött a helyi önkormányzati hivatalokban leggyakrabban használt szlovák nyelvű mintaszövegek és formanyomtatványok gyűjtése és magyarra fordítása. A Segédanyag az önkormányzati dolgozók számára című fűzött, illetve CD-kiadványként megjelentetett mintaszöveg-gyűjtemény 32 szlovák közigazgatási szöveg (különböző szabványosított űrlapok, kérelmek, fellebbezések, határozatok stb.) magyar nyelvű szövegpárját tartalmazza.[3]

A kétezres évek közepén elkezdődtek az akkori szlovák intézményrendszert tükröző szlovák–magyar intézményjegyzék munkálatai, melynek kiindulópontjául a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának nyelvi szakbizottsága által készített intézménynévjegyzék szolgált (Intézménynevek szlovák–magyar jegyzéke). Az 1989-es politikai-társadalmi változások után jelentősen átalakult intézményrendszer miatt azonban újabb gyűjtőmunkára volt szükség, így a kéziratos formában létező intézménynévjegyzék (Szabómihály 2010b) végleges változata egy a szlovákiai intézmények magyar nevének standardizálásával foglalkozó tanulmányban jelent meg (Misad 2012: 58–62).

Mivel a magyar mint kisebbségi nyelv közéleti-hivatali használatát a megfelelő szlovák–magyar (szak)szótárak hiánya is gátolja, a kutatóműhely munkatársai fontosnak tartották egy szlovák–magyar közigazgatási szójegyzék összeállítását, mely később forrásként szolgált a napjainkban a kisebbségi kormánybiztosi hivatal honlapján Slovensko-maďarský odborný terminologický slovník címen közzétett elektronikus szakszójegyzék szerzői számára (Cúth – Horony – Kamoncza – Szabómihály 2021). A szójegyzék 5437 szlovák közigazgatási szakkifejezés adekvát magyar ekvivalensét tartalmazza.

A nyelvészek mind a szlovák közigazgatási terminusok, mind a szlovák mintaszövegek és intézménynevek magyar megfelelőjének kialakításakor fordítási és nyelvi tervezési tevékenységet is végeztek. Míg a fordítás során különböző lexikai és grammatikai átváltási műveleteket alkalmaztak, addig a nyelvi tervezési tevékenység során

[3] Azokat a szlovák nyelvű mintaszövegeket, melyeknek magyarra fordítását feltétlenül szükségesnek tartották, a délnyugat-szlovákiai régióban működő önkormányzatok juttatták el a Gramma Nyelvi Irodához.

többnyire a magyarországi terminushoz igazodtak (pl.: *Združenie Alberta Szenci Molnára* – a szó szerint fordított 'társulás' helyett: *Szenci Molnár Albert Egyesület*); de többször előfordult, hogy egy-egy konkrét országspecifikus szlovák terminus magyar ekvivalenséről döntve a szlovákiai magyar nyelvhasználatban már elterjedt, a magyarországitól eltérő megfeleltetést választották (pl.: *sociálne poistenie* – a magyarországi 'társadalombiztosítás' helyett: *szociális biztosítás*).

A közigazgatási regiszterek fejlesztése során szerzett elméleti és gyakorlati tapasztalataikat, kutatási eredményeiket hazai és külföldi szakfolyóiratokban és konferenciakötetekben tették közzé (Szabómihály 2008a: 19–35, 2010a: 205–215; Misad 2009: 71–91, 2012a: 86–111, 2017: 33–52, 2019: 23–40, 107–120, 2020: 210–223, 2021: 127–139; Simon – Misad 2025: 255–270).

4.2. Oktatási terminológia

A szlovákiai magyar oktatási terminológia több évtizednyi spontán fejlődés eredménye. Az egyes terminusok – a közigazgatási terminusokhoz hasonlóan – rendszerint a szlovák megnevezések szó szerinti fordításából keletkezett tükörszók vagy tükörkifejezések. Az oktatási szaknyelvi regiszterek fejlesztésére irányuló tudatos nyelvi tervezési tevékenység a Gramma Nyelvi Irodában indult a kétezres évek elején. A kutatóműhely munkatársainak megállapítása szerint a szlovákiai és a magyarországi oktatási rendszer igen sok egyezést mutat. Mindkét országban lényegében azonos típusú iskolai iratokat használnak, melynek következményeként a szlovákiai és a magyarországi oktatási rendszert és a hozzá kapcsolódó terminológiát összevetve nagyrészt beazonosíthatók az azonos vagy hasonló funkciójú részelemek. A magyarországi terminológia teljes átvétele azonban több okból is lehetetlen.

Az egyik ilyen ok az, hogy mindkét rendszer változik, de nem egyidőben és nem ugyanabban az irányban, ezért a magyarországi rendszerben végbemenő változások lexikális következményei nem mindig vehetők figyelembe. Például az adott személy azonosítására szolgáló, annak születési adatait is tartalmazó számkód *rodné číslo* megnevezésének magyar ekvivalense 1989 előtt mind a magyarországi, mind a szlovákiai kétnyelvű bizonyítványokban a *személyi szám*

volt. Magyarországon azonban a szóban forgó számkódot 1989-től *személyazonosító jel*nek, 1996-tól pedig *személyi azonosító*nak nevezik; ezért a korábban használt *személyi szám* helyett napjainkban az utóbbi terminus jelenik meg a magyarországi személyes okiratokban és bizonyítványokban is. Mivel a szlovák továbbra is *rodné číslo*nak nevezi az illető számkódot, a szlovákiai magyar hivatalos jellegű és írott szövegekben a mára meghonosodott *személyi szám* megfeleltetés használata látszik célszerűnek (vö. Szabómihály 2002c: 173), hiszen a szlovák állampolgárok egyértelmű azonosítására szolgál a társadalmi élet szinte minden területén: az adóhatóságnál, az egészségügyi és oktatási intézményekben, a biztosítóintézetekben stb.

Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt a hagyományt sem, hogy az olyan oktatással kapcsolatos szlovákiai magyar kifejezések magyarországi terminussal való felváltása, amelyek a szlovákiai magyar beszélőközösség szempontjából nézve normatívak és funkcionálisan elfogadhatóak, s olyan szövegekben fordulnak elő, melyek e beszélőközösség számára készülnek, indokolatlannak tűnik. Például a szlovákiai magyar tannyelvű alap- és középiskolák kétnyelvű bizonyítványaiban az érdemjeggyel nem értékelt tantárgyak mellett a szlovák *absolvoval/-a* kifejezés magyar ekvivalenseként az *abszolválta* igei terminus szerepel, míg Magyarországon ennek magyar nyelvű szinonimája, az *elvégezte*.

Az oktatási terminológiára irányuló további kutatások a szlovák oktatási intézmények és iskolatípusok adekvát magyar megnevezésének megállapítására irányultak. E névtípusok magyar megfelelőjének egységesítésére és egyértelműsítésére való törekvés a következő elvek alapján fogalmazódott meg: 1. ugyanazon típusú iskolának csak egyféle, a többitől formailag is eltérő neve legyen; 2. a képzés szempontjából egymással rokonságot mutató iskolatípusok neve legyen hasonló; 3. ahol lehetséges, vegyük figyelembe a magyarországi megnevezéseket (ez az elv a magyar–magyar közoktatási kapcsolatokra való tekintettel bizonyult fontosnak) (Szabómihály 2010c: 63). Az első szójegyzék Iskolatípusok magyar és szlovák megnevezése munkacímen készült el (Szabómihály 2007). A jegyzék végleges változata a 2008. évi szlovák közoktatási törvényben közzétett iskolatípusokhoz igazodva jelent meg (Misad 2012b: 64). Közben elindultak egy oktatásügyi szójegyzék előkészítő munkálatai is, mely a későbbiekben

forrásként szolgált a szlovák oktatásügyi minisztérium honlapján található Glosár slovensko-maďarskej školskej terminológie címen közzétett, több mint 500 terminust tartalmazó elektronikus közoktatási szószedet összeállításához.

A Gramma Nyelvi Irodában végzett oktatásterminológiai munka jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia 2023-ban induló Magyar Terminológiastratégia nevű alprogramjában folytatódik, melynek egyik célja a határon túli magyarság szempontjából gyakorlati jelentőséggel bíró nyolcnyelvű (magyar–szlovák, magyar–ukrán, magyar–román, magyar–szerb, magyar–horvát, magyar–szlovén és magyar–német nyelvpárú, illetve szlovák–magyar, ukrán–magyar, román–magyar, szerb–magyar, horvát–magyar, szlovén–magyar és német–magyar nyelvi irányú) oktatásterminológiai adatbázis létrehozása, mely minden terminus esetében rögzíti az angol ekvivalenst is (Dančo Jakab 2026: 20).

Az oktatási terminológia fejlesztésén közreműködő szakemberek hazai és külföldi szakfolyóiratokban és konferenciakötetekben számoltak be kutatási eredményeikről (Szabómihály 2008b: 84–101, 2002a: 170–181, 2011: 279–316; Misad 2012b: 51–67, 2022: 103–119; Dančo Jakab 2025: 129–144).

Összegzés

A kisebbségi helyzetben élő magyar beszélőközösségek lényegében 1920 óta a saját államnyelvükből fordítanak le szakszavakat magyarra, s ezt az ún. fordított terminológiát használják minden olyan kommunikációs területen, ahol az adott nemzetállamok nyelvtörvényei lehetővé teszik számukra anyanyelvük használatát. Ennek folyománya a standard magyar terminológia szétfejlődésének a veszélye, melynek cáfolhatatlan következménye a magyar szaknyelvi kommunikáció egyértelműségének, egységének a felbomlása. Ez a már napjainkban is megfigyelhető folyamat gátolja a kisebbségben élő beszélőközösségek tagjainak a standard magyar szaknyelvet beszélő magyarországi magyarokkal való kommunikációját, az egyes peremországok magyarjainak egymás közti anyanyelvű szakmai párbeszédét, a külső régiókban élő fiatalok Magyarországon történő továbbtanulását, a magyarországi tankönyvek és szakkönyvek használa-

tát, valamint a magyarországi munkavállalást. Megkérdőjelezhetetlen tehát az egyes magyarlakta országokban használt magyar nyelvű terminológia egyesítésének és harmonizálásának a szükségessége: össze kell gyűjteni és közzé kell tenni, milyen terminusokat használnak a szakemberek az egyes szakmákban, az egyes szakterületeken és az egyes országokban. Az anyanyelv használatához való jog egyik feltétele ugyanis, hogy létezzen pontos, szabatos, ellenőrzött terminológia, és hogy az ellenőrzött terminológiai adatokat nyilvános adatbázisokban és ingyenes online terminológiai szójegyzékekben, szótárakban tegyék közzé (vö. Fóris – Bölcskei 2019: 144).

HIVATKOZÁSOK

Balla István 2003. Az átnedvesedett gyerek. *Katedra* 10/5: 26–28.

Balázs Géza 2003. Euroterminológia és a magyar nyelv. Szaknyelvi kommunikációs és nyelvstratégiai munka. *Orvosi Nyelv* 3/1: 9–12.

Béhrová Alžbeta 1994. *Kétnyelvűség a sütőiparban. Szociolingvisztikai vizsgálatok Ipolyságon*. Bratislava: FF UK. (Szakdolgozat)

Bundsuch Gabriella 2003. A szellőrózsa színe. *Katedra* 10/5: 28.

Cúth Csaba – Horony Ákos – Kamoncza Márta – Szabómihály Gizella 2021. *Slovensko-maďarský odborný terminologický slovník.* https://www.narodnostnemensiny.vlada.gov.sk/site/assets/files/3580/slovensko-madarsky_odborny_terminologicky_slovnik.pdf?=csrt10976960849181665211 (Letöltés: 2026. április 15.)

Csuka Gyula 2003. A minőség felé tartunk? *Katedra* 10/5: 26.

Dančo Jakab Veronika 2025. Hungarian Educational Terminology in a Minority Context: A Terminological Analysis of Concepts Related to Teachers' Professional Development in Slovakia. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 17/2: 129–144.

Dančo Jakab Veronika 2026. Oktatási terminológia: a magyar–szlovák és a szlovák–magyar nyelvpár mintája. In: Misad Katalin – Száz Pál (szerk.), *Nova Posoniensia XVI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve.* Pozsony: Univerzita Komenského v Bratislave – Združenie Alberta Szenciho Molnára/Szenci Molnár Albert Egyesület. 31–53.

Debnár Klára 1994. *Kétnyelvűség a postaforgalomban. Szociolingvisztikai vizsgálatok Feleden*. Bratislava: FF UK. (Szakdolgozat)

Fábián Pál 1997. Az informatikai forradalom és anyanyelvünk. *Magyar Nyelvőr* 121/3: 265–367.

Fazakas Emese 2017. A kétnyelvű szótárírás nehézségei kétnyelvű helyzetben (a magyar/román szótárak példáján keresztül). In: Fábián Zsuzsanna (szerk.), *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 65–82.

Fóris Ágota – Bölcskei Andrea 2019. Ajánlások a magyar terminológiastratégiához. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.), *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – OFFI Zrt. 140–162.

Glosár slovensko-maďarskej školskej terminológie. https://www.minedu.sk/data/files/9495_final_svk_mad.pdf. (Letöltés: 2026. április 18.)
Hoboth Katalin 2009. A szakterminológia oktatásának vizsgálata a losonci Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. Fakulta stredoeurópskych štúdií. (Doktori értekezés)
Hoboth Katalin 2011. A magyar szaknyelvkutatás múltja és jelene Szlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13/1: 25–36.
Horváth Géza 2003. Matematikai tankönyvek. *Katedra* 10/8: 22–23.
Intézménynevek szlovák–magyar jegyzéke 1989. Pozsony: Csemadok KB.
Jakab István 1976. *Hogy is mondjuk? Nemzetiségi nyelvhasználatunk – nemzetiségi nyelvművelésünk*. Pozsony: Madách Kiadó.
Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Pozsony: Madách Kiadó.
Jakab István 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Bratislava: Madách Kiadó.
Katonová Henrieta 1995. *A szlovák és a magyar könyvviteli terminológia összevető vizsgálata*. Bratislava: FF UK. (Szakdolgozat)
Kemény Gábor 2002. Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban. *Debreceni Szemle* 10/2: 201–213.
Kontra Miklós 2010. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 549–576.
Krajczárová Veronika 2004. *Kétnyelvű középiskolás diákok szakszókincséről*. Nitra: UKF. (Szakdolgozat)
Krcseková Mária 1994. *Kétnyelvűség az egészségügyben a Dunaszerdahelyi járásban*. Bratislava: FF UK. (Szakdolgozat)
Lanstyák István 1993. A magyar–szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról. *Hungarológia* 1/3: 115–128.
Lanstyák István 1998a. A magyar nyelv szlovákiai változatainak kutatásáról. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 150–190.
Lanstyák István 1998b. Magyar nyelvtervezés a Kárpát-medencében a 21. században.tt *Irodalmi Szemle* 41/3–4: 107–115.
Lanstyák István 2002a. Nyelvi hiány. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 109–116.
Lanstyák István 2002b. Magyar nyelvészeti kutatások Szlovákiában és a Gramma Nyelvi Iroda. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 201–219.

Lanstyák István 2002c. Magyar nyelvtervezés a Kárpát-medencében a 21. században. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 127–141.

Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Lanstyák István 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kmjl/Lanstyak_Nyelvmuvel_nyelvtervezes_2099.pdf (Letöltés: 2026. március 24.)

Lanstyák István 2023. *A magyar nyelvi váltakozások stílusbeli háttere*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kmjl/Nyeal_Stilvalt.pdf (Letöltés: 2026. április 18.)

Lanstyák István – Szabómihály Gizella 2002. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 117–126.

Mayer Judit 1976. A Szabad Földműves nyelvéről. In: Jakab István (szerk.), *Hogy is mondjuk? Nemzetiségi nyelvhasználatunk – nemzetiségi nyelvművelésünk*. Pozsony: Madách Kiadó. 122–130.

Mészáros Tímea 2005. A szaknyelvi tervezés főbb kérdései. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony: Kalligram Kiadó.159–201.

Misad Katalin 1998. A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 43–68.

Misad Katalin 2005. A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4: 77–92.

Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

Misad Katalin 2012a. A magyar szaknyelvek és a magyar nyelvű terminológia tendenciái kisebbségi helyzetben, különös tekintettel Szlovákiára. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia II*. Bratislava: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó. 86–111.

Misad Katalin 2012b. A szlovákiai intézmények magyar nevének standardizálásáról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 14/3: 51–67.

Misad Katalin 2017. A szlovákiai kisebbségek anyanyelvhasználatának lehetőségei a hivatalos érintkezés során. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán

(szerk.), *Nova Posoniensia VII*. Bratislava: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 33–52.

Misad Katalin 2019. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda.

Misad Katalin 2020. Fordítási és terminológiai problémák szlovákiai magyar jogi-közigazgatási szövegekben. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.), *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 210–223.

Misad Katalin 2021. Szlovákiai magyar hivatali szövegek lexikai és szintaktikai sajátosságai. In: Fata Ildikó – Fischer Márta (szerk.), *Tudományterületek találkozása*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Közgazdaságtudományi Kar. 127–139.

Misad Katalin 2022. Szlovákból magyarra fordított tankönyvek problémái. In: Misad Katalin (szerk.), *Megalkuvások a fordításban. Kompromisy v preklade.* Pozsony – Bratislava: Szenci Molnár Albert Egyesület – Združenie Alberta Szenci Molnára. 103–119.

Mojzesová Tímea 1996. *Kétnyelvűség és nyelvhasználat. az iskolai és munkahelyi szaknyelvi regiszterek közvelegessége*. Bratislava: FF UK. (Szakdolgozat)

Péntek János 1999. *Az anyanyelv mítosza és valósága*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.

Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv* 96/4: 385–391.

Sebők Szilárd 2019. A magyar vonatkozású nyelvi problémák kutatástörténete Szlovákiában. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia IX.* Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 59–83.

Sebők Szilárd 2022. The handling of issues related to the use of the Hungarian language in Slovakia since the 1990s. *Hungarian Studies* 35/2: 197–214.

Segédanyag az önkormányzati dolgozók számára 2002. Dunajská Streda – Dunaszerdahely: Združenie miest a obcí Žitného ostrova – Csallóközi Városok és Falvak társulása, Jazyková kancelária Gramma – Gramma Nyelvi Iroda.

Simon Szabolcs – Misad Katalin 2025. Dél-Szlovákiai néhány településének kétnyelvűsége választott szempontok alapján: nyelvváltozat-választás, nyelvi kompetenciák, hivatali nyelvhasználat. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.), *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 255–271.

Szabómihály Gizella 1998. A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.), *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Budapest: Ister. 132–167.

Szabómihály Gizella 2002a. A kétnyelvű iskolai iratok magyar szövegével és a szlovákiai magyar oktatási terminológiával kapcsolatos problémákról. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 170–181.

Szabómihály Gizella 2002b. A hivatali kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 182–199.

Szabómihály Gizella 2002c. A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 169–200.

Szabómihály Gizella 2002d. Az SZK Nemzeti Tanácsának 1999. évi 184. számú törvénye a nemzetiségi kisebbségek nyelvének használatáról. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 237–239.

Szabómihály Gizella 2005. A főnévi alaptagú szlovák szerkezetek magyar megfelelői – fordítási és nyelvtervezési problémák. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről 3*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 131–158.

Szabómihály Gizella 2007. *Iskolatípusok magyar és szlovák megnevezése*. Kézirat.

Szabómihály Gizella 2008a. A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben. In: Bárczi Zsófia – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.), *Fordítás – nyelv – irodalom –társadalom*. Nyitra: Europica varietas. 19–35.

Szabómihály Gizella 2008b. A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről. In: Fazekas József (szerk.), *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 84–101.

Szabómihály Gizella 2010a. Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In: Dobos Csilla (szerk.), *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolc – Budapest: Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó. 205–215.

Szabómihály Gizella 2010b. *Szlovákiai közintézmények szlovák–magyar jegyzéke*. Kézirat.

Szabómihály Gizella 2011. A magyar nyelvű oktatás Szlovákiában a rendszerváltozás után. In: Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.), *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 279–316.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó. 150–163.

Urbán Anikó 2003. Miből készül a szirup? *Katedra* 10/5: 28.

Zeman László 1976. Nyelvi tallózás a Természet és Társadalom lapjain. In: Jakab István (szerk.), *Hogy is mondjuk? Nemzetiségi nyelvhasználatunk – nemzetiségi nyelvművelésünk*. Pozsony: Madách Kiadó. 113–121.

Zeman László 1978. A tudományos nyelvhasználat. *Magyar Nyelv* 64/3: 316–333.

Zeman László 1988. Jegyzet a szaknyelvi nominalizáltságról. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1040–1053.

FORRÁSOK

A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 184. törvénye a nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról.
https://cms-service.slov-lex.sk/dam/jcr:9 c0bc2d9-2146-4fe3-a89d-12dbe34a16e7/184_1999_2022_04_22.pdf (Letöltés: 2026. március 28.)

Zákon č. 270/1995 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky.
https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1995/270 (Letöltés: 2026. március 28.)

Zákon č. 184/1999 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o používaní jazykov národnostných menšín.
https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1999/184 (Letöltés: 2026. március 28.)

ZHRNUTIE

V prvej časti štúdie predstavíme sféry používania maďarských odborných jazykov na Slovensku, zhrnieme históriu ich výskumu, pričom prinesieme prehľad najdôležitejších výskumov maďarských jazykovedcov na Slovensku zamerané na stav a charakteristiky maďarskej odbornej terminológie v menšinovom prostredí, a preskúmame hlavné aspekty týchto výskumov. V druhej časti štúdie sa venujeme terminologickému plánovaniu v Jazykovej kancelárii Gramma a zhrnieme výsledky tejto činnosti.

Dančo Jakab Veronika

OKTATÁSI TERMINOLÓGIA: A MAGYAR–SZLOVÁK ÉS A SZLOVÁK–MAGYAR NYELVPÁR MINTÁJA[1]

Annotáció: A tanulmány egy nyolcnyelvű oktatásterminológiai adatbázis létrehozásának munkálataiba nyújt betekintést, különös figyelmet fordítva a magyar–szlovák és a szlovák–magyar nyelvpárra. Az első rész a terminológiai adatbázis készítésének elméleti hátterét mutatja be, ennek során meghatározza az alapfogalmakat, valamint ismerteti a kétnyelvű összehasonlító terminológiai munka folyamatát. A második rész a terminusok között megállapítható ekvivalenciaszinteket konkrét terminuspárokon szemlélteti, kitérve a teljes és a részleges ekvivalencia, valamint az ekvivalencia hiányának eseteire. A vizsgálat rámutat arra, hogy a magyarországi és a szlovákiai oktatás fogalmi rendszere között számos párhuzam figyelhető meg, ugyanakkor jelentős eltérések is mutatkoznak, amelyek a terminológiai megfeleltetés során funkcionális ekvivalensek, fordítási ekvivalensek vagy terminusjelöltek alkalmazását teszik szükségessé. A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy a készülő oktatásterminológiai adatbázis a jogszabályi környezet és az oktatási reformok változásai miatt folyamatos aktualizálást igényel.
Kulcsszavak: terminológia, terminológiai adatbázis, oktatási terminológia, fogalmi rendszer, ekvivalenciaszintek.

[1] A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program „Magyar terminológiastratégia" alprogramjának (TMNP2023-1/2023) támogatásával, a *Formy jazykového a sociálneho znevýhodňovania a možnosti jazykovej rovnosti na Slovensku* című VEGA 1/0457/26 projekt keretében, valamint a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján készült a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia 2023 decemberében indította el a Magyar Terminológiastratégia elnevezésű alprogramot, amely három alprojektből áll. Az első egy nemzeti terminológiai gyűjtőportál és egy magyar nemzeti terminológiai adatbázis létrehozására irányul; a második célja egy nyolcnyelvű oktatásterminológiai adatbázis készítése; a harmadiké pedig egy, már létező szakszótári bibliográfiai adatbázis továbbfejlesztése (Ralli – Tamás 2025: 72). Ezek közül a továbbiakban a határon túli magyar kisebbség szempontjából legnagyobb gyakorlati jelentőséggel bíró oktatásterminológiai adatbázissal foglalkozom.

Az oktatásterminológiai adatbázison folyó terminológiai munka az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont és a határon túli nyelvi irodák, köztük a szlovákiai Gramma Nyelvi Iroda szoros együttműködésével valósul meg. Az adatbázis az oktatás területén folytatott szakmai kommunikációt hivatott egyértelművé tenni, valamint elősegíteni, hogy a kisebbségben élő magyarok a szóban forgó területet érintő kérdések megvitatása során élni tudjanak nyelvi jogaikkal (vö. Fóris – Bölcskei 2023: 77). A többnyelvű adatbázis egyrészt magyar–szlovák, magyar–ukrán, magyar–román, magyar–szerb, magyar–horvát, magyar–szlovén és magyar–német nyelvpárban, másrészt szlovák–magyar, ukrán–magyar, román–magyar, szerb–magyar, horvát–magyar, szlovén–magyar és német–magyar nyelvi irányban készül, miközben minden egyes terminus esetében rögzíti az angol megfelelőket is (vö. Dančo Jakab 2025: 129–144; Kocsis 2025: 76). További fontos jellemzője, hogy lehetőséget biztosít a benne megtalálható terminusok magyar nyelvű ún. régiós ekvivalenseinek[2] feltüntetésére is, amennyiben léteznek ilyenek (Szoták – Tamás 2024: 17).

Az adatbázis építése 2023 és 2027 között zajlik. Az első évben a közoktatás, a második évben pedig a felsőoktatás terminológiájá-

[2] A regionális ekvivalensek a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyar nyelvváltozatokban jöttek létre a többségi nyelvek hatására (Szoták – Tamás 2024: 17). A szlovákiai magyar nyelvhasználatban ilyen például az *alapiskola* terminus, amely a szlovák *základná škola* tükörfordítása, s amelynek magyarországi megfelelője az *általános iskola* (´všeobecná škola´).

nak feldolgozása valósult meg. A projekt harmadik évében, 2026-ban a történelem tantárgy terminológiája áll a középpontban. Az eddigi eredmények alapján a közoktatás területéről 850 magyarországi terminus szlovák megfelelőjének, valamint 200 szlovákiai terminus magyarországi megfelelőjének azonosítására került sor. A felsőoktatás terminológiájában 550 magyarországi terminus szlovák megfelelőjét és további 200 szlovákiai terminus magyarországi megfelelőjét dolgoztuk fel. Mindkét szinten jelentős számú régiós ekvivalenst is rögzítettünk.

A tanulmány első részében az oktatásterminológia területén végzett terminológiai munka alapfogalmainak meghatározására kerül sor, ezt követően az adatbázis szerkezeti felépítését ismertetem. A második részben konkrét magyar–szlovák és szlovák–magyar terminuspárokon keresztül engedek betekintést a terminusok között fennálló ekvivalenciaszintek megállapításának folyamatába.

1. Fogalommeghatározás: terminus, fogalom, terminológiai munka, terminológiai adatbázis, terminológiai adatlap

Az oktatásterminológiai adatbázis építése során folytatott terminológiai munka az *Általános szerkesztési kézikönyv kutatástámogató terminológiai adatbázis építéséhez* (a továbbiakban: kézikönyv) című kézikönyvre épül, amely a terminológiaelmélet legfontosabb szakirodalmára, valamint releváns szabványaira támaszkodik (Tamás 2025). A kézikönyv, amely kifejezetten a projekt igényeire válaszul készült, a terminológiai munka egységes elvek szerinti megvalósítását biztosítja. Jelen fejezetben e kézikönyv alapján határozom meg azokat az alapfogalmakat, amelyek az adatbázis további bemutatásához és az ekvivalenciaviszonyok elemzéséhez kiindulópontul szolgálnak.

A terminológiaelmélet egyik központi és hosszú ideje vitatott kérdése a terminus fogalmának definiálása (vö. Bessé et al. 1997; Cabré 1998; L'Homme 2020; Fischer 2018: 25–31; Horecký 2019: 64–66). Ezt a kézikönyv Fóris (2020: 26) nyomán egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexémaként, számként, jelként vagy ezek kombinációjaként értelmezi, tehát morfológiailag

heterogén összetételű elemként, amely pragmatikailag hasonló funkciót tölt be a szakmai kommunikációban. Ebből a meghatározásból következik, hogy a terminus nem az „alakjától" válik terminussá, hanem tartalmától és használati módjától.

A fogalmat az ISO 1087:2019 szabványból kiindulva a kézikönyv úgy definiálja, mint fogalmi jegyek egyedi halmazából felépülő tudásegységet. A fogalmat alkotó fogalmi jegyek összességét a fogalom tartalmának (intension), az egy fogalomhoz tartozó tárgyak halmazát pedig a fogalom terjedelmének (extension) nevezi. Emellett a szabvánnyal összhangban arra is kitér, hogy léteznek közös, megkülönböztető és lényeges fogalmi jegyek. A közös fogalmi jegyek azonos fogalmi jegyek; a megkülönböztető fogalmi jegyek azok, amelyek elkülönítik a fogalmat a többi fogalomtól; a lényeges fogalmi jegyek pedig azok, amelyek feltétlenül szükségesek a fogalom tartalmának megértéséhez, s hiányuk lényegesen módosítaná a fogalmat. A fogalmi jegyek vizsgálatának eredményeképp jegyek olyan halmaza rajzolódik ki, amely csak egyetlen fogalomra jellemző, s amely a fogalmat elhelyezi a fogalmak hálózatán belül (vö. Sermann 2021: 33). Az egy területhez vagy tárgyhoz tartozó fogalmak és terminusok összességét terminológiának nevezzük (ISO 1087:2019, Fóris 2020: 31).

A fentieken kívül szükséges a terminológiai munka (terminológiamenedzsment) fogalmának meghatározása is, amely a kézikönyvben fogalmak és jelölőik szisztematikus gyűjtésének, leírásának, feldolgozásának és közzétételének összefoglaló neveként jelenik meg. Ez a folyamat nemcsak a meglévő terminológia elemzését, de a terminusok fogalmi összehasonlításának eredményeképp meghozott döntéseket is magába foglalja.

Ami a terminológiai adatbázis fogalmát illeti, ennek a szakirodalomban több definíciója létezik (Levická 2008: 139–141). Az oktatásterminológiai adatbázis készítése során Tamás és Sermann (2019: 47) meghatározását tartjuk mérvadónak, amely szerint a terminológiai adatbázis elektronikusan tárolt terminológiai adatok összessége, amely onomasziológiai, azaz fogalomalapú szemléletet követve készül, s létrejöttének előfeltétele az adott szakterület fogalmi rendszerének felvázolása. A terminológiai adatbázis jellemzője, hogy egy vagy több szakterület terminusait és a hozzájuk tartozó definíciókat tartalmazza egy vagy több nyelven (Tamás–Sermann 2019: 47). A fogalomalapú

megközelítésmód azt jelenti, hogy a terminológiai elemzés kiindulópontját a fogalom adja, vagyis a terminológus a fogalomhoz rendeli hozzá a nyelvi jelölőt. E tekintetben a terminológiai adatbázist szembeállíthatjuk az elektronikus szótárakkal, amelyek készítésekor a lexikográfusok szemasziológiai megközelítést alkalmaznak, tehát a nyelvi jelből indulnak ki és annak keresik a jelentéseit (Tamás 2014: 50, 2015: 47–53; vö. még Horecký 2019: 64). A terminológiai munka gyakorlatában e két megközelítés nem egymással szembenállóként, hanem egymást kiegészítő módszertani kiindulópontként érvényesül (vö. Horecký 2019: 66; Levická 2006: 47).

A terminológiai adatbázis építőkövei a terminológiai adatlapok, amelyek elsődleges célja egy adott fogalom terminológiai adatainak pontos és rendezett rögzítése, tárolása és esetleges közzététele. A terminológiai adatlapok adatmezőkből (bejegyzésekből) állnak (Murányiné Zagyvai 2025: 80–81). Az oktatásterminológiai adatbázisban lévő adatmezők típusainak kiválasztása az ISO-szabványok, a létező minták, a szakirodalom, a bevált és személyes gyakorlati tapasztalatok figyelembevételével történt. Az egyes terminológiai bejegyzések a következő adatmezőket foglalják magukban: terminus; a terminus forrása; a terminus definíciója; a definíció forrása; kapcsolódó terminusok; a terminus és a kapcsolódó terminusok közötti reláció típusa (alá- és fölérendeltségi viszony, szinonímia, antonímia, rövidítés); az ekvivalencia típusa; fogalomazonosító kód; a terminus neme; országkód;[3] régiókód;[4] valamint angol megfelelő. A felsorolt adatmezők a forrásnyelvi és célnyelvi terminusok, valamint a regionális ekvivalensek esetében egyaránt rögzítésre kerülnek, ami lehetővé teszi a terminológiai döntések nyomon követését, a fogalmi hálóban a fogalmak közötti viszonyok feltárását, valamint megteremti a feltételeket az adatbázis további, új nyelvekkel való bővítéséhez.

[3] HU – Magyarország, SK – Szlovákia, UA – Ukrajna, RO – Románia, SR – Szerbia, HR – Horvátország, SL – Szlovénia, AT – Ausztria.

[4] Er – Erdély, Fv – Felvidék, Hv – Horvátország, Ka – Kárpátalja, Mv – Muravidék, Őv – Őrvidék, Va – Vajdaság

2. Betekintés a kétnyelvű összehasonlító terminológiai munkába

Az oktatásterminológiai adatbázis magyar–szlovák és szlovák–magyar nyelvpárjának fejlesztését végző szakemberek kétnyelvű összehasonlító terminológiai munkát végeznek. Ennek feltétele az egyes nyelveken belüli fogalmi rendszerek feltárása, vagyis a kétnyelvű összehasonlító terminológiai munkát egynyelvű terminológiai munka előzi meg (vö. Arntz – Picht – Mayer 2009; Fischer 2010: 78).

A magyarországi és a szlovákiai oktatásra jellemző fogalmi rendszer feltárásának első lépése a terminusok kivonatolása, azaz terminusok kiemelése a hatályos jogszabályokból, valamint az oktatásügyhöz kapcsolódó egyéb megbízható dokumentumokból. A magyarországi oktatás fogalmi rendszerének feltérképezésekor a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény, illetve a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény szolgál alapul; míg a szlovák nyelvű oktatási terminológia azonosítása és elkülönítése során a 245/2008-as közoktatási törvényből[5], valamint a 300/2025-ös felsőoktatási törvényből[6] indulunk ki.

Ezt követi a kivonatolt terminusok által jelölt fogalmak fogalmi jegyeinek megállapítása, a fogalom tartalmának meghatározása, a fogalom terjedelmének kijelölése, a lényeges és megkülönböztető jegyeik beazonosítása, valamint a fogalom helyének meghatározása az adott szakterület fogalmi rendszerében. Amennyiben a terminus rendelkezik megbízható forrásból származó definícióval, azt vesszük alapul; ellenkező esetben a definíciót a rendelkezésre álló jogszabályi források és szakirodalom alapján magunk fogalmazzuk meg. Az intenzionális definíciókat részesítjük előnyben, amelyekben a fogalmat a legközelebbi fölérendelt fogalom és a megkülönböztető jegyek segítségével határozzuk meg (vö. Levická 2008: 149).

[5] A törvény eredeti, szlovák elnevezése: Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon). https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2008/245/ (2026.04.10.)

[6] A törvény eredeti, szlovák elnevezése: Zákon č. 300/2025 Z. z. o vysokých školách. https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2025/300/20260901.html (2026.04.10.)

A következő lépés a magyar és a szlovák fogalmi rendszer egyes elemei közötti ekvivalenciaszint megállapítása, melynek során a definíciók[7] alapján feltárjuk a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalom közötti fogalmi megfelelés mértékét, azaz meghatározzuk a közöttük fennálló ekvivalenciaszintet (vö. Arntz 1993: 5–6; Hegner 2016: 320; Klaudy 2018). A szakirodalom az ekvivalenciaszintek többféle beosztását kínálja (vö. Nida 1964; Koller 1972; Gromová 2009 stb.). Az oktatásterminológiai adatbázis kialakítása során az alábbi négy ekvivalenciaszintet különböztetjük meg (vö. Arntz – Picht – Mayer 2009):

(1) teljes ekvivalencia, amikor a terminusok fogalmi tartalma teljes mértékben megegyezik;

(2) részleges ekvivalencia[8], amely két formában valósul meg:
a) rész-egész viszony (fogalmi átfedés), amikor a terminusok fogalmi tartalma csak részben esik egybe;

b) alá-fölérendeltségi viszony (hierarchikus viszony), amikor az egyik nyelv terminusának tágabb fogalmi tartalma magában foglalja a másik nyelv megfelelő terminusának fogalmi tartalmát;

(3) ekvivalencia hiánya, amely akkor áll fenn, ha egy terminusnak nincs megfelelője a másik nyelvben, mivel annak fogalmi rendszerében az adott fogalom nem létezik.

[7] A definíciók összehasonlítása nem mindig problémamentes, mivel azok az egyes nyelvekben nemcsak szerkezetükben, de a leírás során alkalmazott szempontokban is eltérhetnek egymástól. Ennélfogva az ekvivalenciaszint meghatározását fontos, hogy megelőzze a fogalmak fogalmi rendszerben elfoglalt helyének meghatározása, valamint az adott szakterületen jártas szakemberekkel folytatott konzultáció (Arntz 1993: 11–13).

[8] A részleges ekvivalencia kapcsán Sandrini (1996: 342) rámutat arra, hogy annak eldöntése, vajon a fogalmi jegyek közötti átfedés mértéke elegendő-e az ekvivalencia megállapításához, problematikus, mivel nem állnak rendelkezésre egyértelmű kritériumok a fogalmi jegyek átfedésének „kellő mértéke" meghatározására.

Amennyiben a terminológiai adatbázis létrehozása során teljes ekvivalenciát azonosítunk be, a célnyelvi terminust módosítás nélkül, a forrásnyelvi terminus teljes értékű ekvivalenseként vesszük át. Részleges ekvivalencia esetén azt szükséges mérlegelnünk, hogy a fogalmi megfelelés mértéke lehetővé teszi-e a funkcionális ekvivalens alkalmazását, azaz olyan terminus alkalmazását, amely a célnyelv fogalmi rendszerében a forrásnyelvi fogalomhoz hasonló funkciót tölt be, jóllehet nem feltétlenül áll fenn közöttük teljes fogalmi egyezés (vö. Nida – Taber 1982; de Groot 1990; Šarčević 1997; Fischer 2023).

Ha a célnyelvben nem létezik megfelelő fogalom, vagy a fogalmi megfelelés mértéke alacsony, új megnevezést kell létrehozni. Ennek során vagy fordítási ekvivalenst alkalmazunk, tehát az adatbázisban egy olyan megnevezést jelenítünk meg, amely az adott forrásnyelvi fogalomnak a célnyelvben már korábban meghonosodott ekvivalenseként funkcionál; vagy magunk alkotunk terminusjelöltet, amelynek szakmai elfogadottsága még nem tekinthető biztosnak (vö. Pym 2007; Fata 2008; Fischer 2023).

A terminológiai űr betöltésére, azaz a terminusjelölt létrehozására a következő eljárások egyikét alkalmazzuk: (1) kölcsönzés vagy tükörfordítás, az előbbi esetben a terminus eredeti alakban történő átvétele, illetve annak transzkripciója történik; az utóbbi esetben a forrásnyelvi terminus belső szerkezetének elemenkénti leképezése a célnyelvben; (2) új terminus képzése a célnyelvben, valamint (3) körülírás, amely a definícióhoz hasonló leírást tartalmaz a forrásnyelvi fogalomról (vö. Arntz 1993: 15–16). Ezen eljárások alkalmazása az International Organization for Standardization által kiadott ISO 704:2022 szabványban lévő hét terminusalkotási szemponttal összhangban történik: átláthatóság, konzisztencia, megfelelőség, nyelvi gazdaságosság, rugalmasság, nyelvhelyesség, anyanyelviség.

A funkcionális ekvivalens, a fordítási ekvivalens vagy a terminusjelölt közötti választás egyúttal fordítási stratégia melletti döntés is. Venuti (1995: 24) nyomán megkülönböztethető az idegenítő stratégia, amely a forrásnyelvi fogalomhoz való kötődés megőrzésére törekszik, illetve a honosító stratégia, amely a célnyelvi környezet fogalmi és terminológiai rendszeréhez való alkalmazkodást helyezi előtérbe.

3. Az oktatásterminológiai adatbázis fejlesztésének részeredményei

A tanulmány következő alfejezeteiben az oktatásterminológiai adatbázis kialakításának részeredményeit mutatom be be a teljes ekvivalencia, a részleges ekvivalencia és az ekvivalencia hiányának konkrét példáin keresztül.

3.1. Teljes ekvivalencia

Először a teljes ekvivalencia esetére összpontosítok, amikor a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalmak fogalmi tartalma teljes mértékben megegyezik. Ilyenkor a célnyelvi terminus a forrásnyelvi terminus teljes értékű ekvivalensének tekinthető, ezért minden további módosítás nélkül beillesztjük a terminológiai adatbázisba. A teljes ekvivalenciát az *oklevélmelléklet* és a *dodatok k diplomu* terminuspár példáján szemléltetem, a kapcsolódó definíciókat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Az *oklevélmelléklet* és a *dodatok k diplomu* terminusok definíciójának összehasonlítása

terminus	oklevélmelléklet (HU)[9]	dodatok k diplomu (SK)
definíció	A felsőoktatási dokumentumok egyike, amely az oklevélnél részletesebb információkat tartalmaz a hallgató által elvégzett felsőoktatási képzésről és a megszerzett képesítésről. Az alapképzésben és mesterképzésben, valamint a felsőoktatási szakképzésben szerzett oklevél mellé adják ki magyar és angol nyelven. [10]	A felsőoktatási intézmény által az oklevél mellékleteként kiállított okirat, amely részletes információkat nyújt az elvégzett tanulmányi programról és a megszerzett képesítésről; az oklevéllel azonos nyelvi változatokban kerül kiállításra, rendszerint az államnyelven és angolul, kétnyelvű dokumentumként vagy két különálló dokumentum formájában.[11]

[9] A terminusok mellett itt és a tanulmány további részeiben szereplő (HU) jelölés a magyarországi oktatási rendszerhez kötődő, magyar jogszabályokból átvett terminusokat jelöli, az (SK) jelölés pedig a szlovákiai oktatási rendszerhez kötődő, szlovák jogszabályokból átvett terminusokat jelöli.

[10] Forrás: 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról 52. § (2), 87/2015. (IV. 9.) Korm. rendelet a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról, 9. melléklet 7. pont.

[11] Forrás: 300/2025-as felsőoktatási törvény 89. § (1), (3), (4).

A szóban forgó terminusok fogalmi tartalma a közös és lényeges jegyek tekintetében megegyezik: olyan hivatalos dokumentumról van szó, amelyet a felsőoktatási intézmény az oklevél mellékleteként állít ki, és amely részletes információkat nyújt az elvégzett felsőoktatási képzésről és a megszerzett képesítésről. Az irat rendszerint államnyelven és angolul kerül kiállításra, egy kétnyelvű dokumentumként vagy két különálló dokumentum formájában.

A teljes ekvivalencia egy másik példája a *mintatanterv* és az *odporúčaný študijný plán* terminuspár, amelyet a 2. táblázat ismertet:

2. táblázat. A *mintatanterv* és az *odporúčaný študijný plán* terminusok definíciójának összehasonlítása

terminus	mintatanterv (HU)	odporúčaný študijný plán (SK)
definíció	Az adott szakhoz kapcsolódó, a felsőoktatási intézmény tanulmányi rendszerében lévő ajánlott tanterv, amely a tanulmányi kötelezettségek javasolt ütemezésével elősegíti a hallgató tanulmányainak eredményes teljesítését.[12]	A felsőoktatási intézmény által, egy adott tanulmányi programra vonatkozóan meghatározott dokumentum, amely kijelöli a tanulmányi kötelezettségek ajánlott sorrendjét és időbeli ütemezését oly módon, hogy annak betartásával a hallgató a képzést az előírt képzési időn belül sikeresen befejezhesse. A mintatanterv részét képezi a tanulmányok azon ajánlott szakaszának megjelölése is, amely a hallgatói mobilitás megvalósítására vagy további ismeretek és készségek megszerzésére szolgál.[13]
kapcsolódó terminusok	ajánlott tanterv (szinonima)	OŠP (rövidítés)

A definíciók összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy a *mintatanterv* és az *odporúčaný študijný plán* terminus egyaránt azt az adott szakhoz/tanulmányi programhoz kötődő, a felsőoktatási intézmény által meghatározott dokumentumot jelöli, amelynek alapvető funkciója a tanulmányok sikeres elvégzésének támogatása. Mindkét esetben ajánló jellegű eszközről van szó, amely a hallgató számára a tanulmányok hatékony megszervezését segíti elő. A definíciók kö-

[12] Forrás: 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról 42. § (5) és 43. § (1).

[13] Forrás: 300/2025-as felsőoktatási törvény 77. § (1).

zötti különbségek elsősorban az egyértelműség és a részletezettség szintjén mutatkoznak meg, nem pedig a fogalmi tartalomban, ezért a fogalmak között teljes ekvivalencia állapítható meg. A terminológiai adatlap ebben az esetben a *mintatanterv* terminus esetében az *ajánlott tanterv* szinonimát is tartalmazza, míg az *odporúčaný študijný plán* esetében az OŠP rövidítést.

A 3. táblázat további, teljes ekvivalenciát mutató terminuspárok példáit tartalmazza, és – amennyiben releváns – feltünteti a hozzájuk kapcsolódó regionális ekvivalenseket is.

3. táblázat. Teljes ekvivalenciát mutató magyar–szlovák terminuspárok és regionális ekvivalenseik

Magyar jogszabályokban szereplő terminus (HU)	*Szlovák jogszabályban szereplő terminus* (SK)	*Regionális ekvivalens* (RE)[14]
alapképzés	bakalárske štúdium	bakalár képzés
mesterképzés	magisterské štúdium	magiszteri képzés
doktori képzés	doktorandské štúdium	
komplex vizsga	dizertačná skúška	disszertációs vizsga
doktori értekezés	dizertačná práca	disszertációs munka, disszertációs dolgozat
doktori védés	obhajoba dizertačnej práce	disszertációs munka megvédése
felsőoktatási intézmény	vysoká škola	
művészeti alkotótevékenység	tvorivá umelecká činnosť	
felvételi követelmények	podmienky prijatia na štúdium	
tehetséggondozás	rozvoj talentu	
tanterv	študijný plán	
fegyelmi eljárás	disciplinárne konanie	

[14] A terminusok mellett itt és a tanulmány további részeiben szereplő (RE) jelölés a regionális ekvivalens rövidítése.

A regionális ekvivalensek létrejötte a szlovákiai magyar beszélőközösség sajátos nyelv helyzetével magyarázható. A közösség a mindennapi kommunikáció során elsősorban közvetlen környezetével és a szlovák nyelvű többséggel áll kapcsolatban, míg a Magyarországon élő magyarokkal való érintkezés általában kevésbé intenzív. Ennek következtében a szlovák és a magyar oktatási rendszerben egyaránt létező fogalmak megnevezésekor gyakran nem a standard magyar terminust használják, hanem annak egy szinonimáját vagy – sok esetben – a szlovákból történő szó szerinti fordítás eredményeként létrejött megnevezést. Az elemzett anyagban ilyen tükörfordítások voltak többek között az *bakalárske štúdium* (SK) – *bakalár képzés* (RE); a *magisterské štúdium* (SK) – *magiszteri képzés* (RE); *dizertačná skúška* (SK) – *disszertációs vizsga* (RE) és a *dizertačná práca* (SK) – *disszertációs munka* (RE) terminuspárok. A jelenség egyúttal arra is rámutat, hogy a szlovákiai magyar szaknyelv esetében hosszú időn keresztül hiányzott az oktatás területén megvalósuló, rendszeres és intézményes szaknyelvi tervezés. Ebből kifolyólag jelentős előrelépésnek tekinthető egyrészt, hogy számos közoktatáshoz kötődő, intézményi szintű dokumentum kétnyelvűsített változata elkészült; másrészt, hogy megjelent a Szlovák-magyar közoktatási szószedet (2020) című kiadvány, amely több mint ötszáz, jogszabályokból és egyéb releváns forrásokból kivonatolt terminust tartalmaz ajánlott magyar ekvivalensekkel együtt (vö. Szabómihály 2014: 104–109). E kezdeményezések a Gramma Nyelvi Iroda tevékenységéhez kapcsolódnak, részletes ismertetésüket lásd Misad jelen tanulmánykötetben megjelent írásában (Misad 2026: 7–30).

3.2. Részleges ekvivalencia

Ebben az alfejezetben a részleges ekvivalencia eseteivel foglalkozom, azon belül előbb a rész-egész viszonyra mutatok példát, amelynek esetében az összehasonlított terminusok fogalmi tartalma csak részben fedi egymást. Ezt a viszonyt a *kivételes tanulmányi rend* és az *individuálny harmonogram štúdia* terminuspár segítségével szemléltetem (vö. 4. táblázat).

4. táblázat. A *kivételes tanulmányi rend* **és az** *individuálny harmonogram štúdia* **terminusok definíciójának összehasonlítása**

terminus	kivételes tanulmányi rend (HU)	individuálny harmonogram štúdia (SK)
definíció	A tanulmányok olyan személyre szabott szervezési módja, amelyet a hallgató írásbeli kérelmére az illetékes kari szerv engedélyez kivételes körülmények fennállása esetén. Ennek indoka lehet: a) kiemelkedő tanulmányi eredmény, b) kiemelkedő szakmai-tudományos tevékenység, c) egyetemi közéleti tevékenység, d) külföldi tanulmányi ösztöndíj vagy az adott félévet meg nem haladó időtartamú, olyan külföldi munkavállalás, ami szakmai kreditként befogadható, e) szüléssel, csecsemőgondozással, a 14. életévét be nem töltött gyermek nevelésével, illetve 14. életévét betöltött fogyatékos vagy tartósan beteg személy gondozásával, ellátásával kapcsolatos indokok, f) a hallgató vagy közvetlen hozzátartozójának egészségi állapotára vonatkozó körülmény, g) első osztályú, élsportolói tevékenység, nemzeti válogatott kerettagság, h) a tantervben rögzített külső szakmai gyakorlaton való részvétel, i) külföldi hallgató esetében a Magyarországra való bejutás lehetetlenülése j) az egyetemen belül eltérő képzési helyszínen folytatott párhuzamos képzés.[15]	A tanulmányok szervezésének az a sajátos módja, amelyet a kar dékánja a hallgató írásbeli kérelme alapján engedélyez, amennyiben a hallgató: a) kiemelkedően tehetséges és kiváló tanulmányi eredményekkel rendelkezik; b) sajátos szükségletű; c) tartós egészségügyi problémákkal küzd; d) szakmai, művészeti vagy sporttevékenységhez kapcsolódó kötelezettségeket teljesít; e) hatévesnél fiatalabb saját vagy örökbefogadott gyermeket nevel tartósan; vagy f) akadémiai mobilitáson vesz részt.[16]
kapcsolódó terminusok		*IHŠ* (rövidítés)

A 4. táblázatban szereplő definíciók alapján megállapítható, hogy mindkét terminus a tanulmányok szervezésének azt a sajátos formáját jelöli, amelyet a hallgató kérelme alapján engedélyeznek, és amely rendkívüli körülményekhez kötődik; például kiemelkedő tanulmányi eredményekhez, egészségügyi okokhoz, szülői szerepvállaláshoz vagy élsportolói kötelezettségek teljesítéséhez. Különbségek mutatkoznak ugyanakkor az alkalmazott kritériumok körében és jellegében: a magyar *kivételes tanulmányi rend* tágabb esetcsoportot fed le, hiszen a kreditként elismerhető külföldi munkavégzést, az ugyanazon felsőoktatási intézmény más képzési helyszínén folytatott párhuzamos tanulmányokat, illetve a külföldi hallgató Magyarországra történő

[15] Forrás: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szervezeti és Működési Szabályzata. II. kötet. Hallgatói követelményrendszer 74. § (1), (2).

[16] Forrás: A pozsonyi Comenius Egyetem 22/2023-as számú belső szabályzatai [Vnútorné predpisy Univerzity Komenského v Bratislave. Vnútorný predpis č. 22/2023] 9. szakasz (6), (7).

beutazásának akadályoztatását is magába foglalja; míg a szlovák *individuálny harmonogram štúdia* szűkebb indokkörhöz kapcsolódik. E különbségekből következik, hogy az összehasonlított terminusok fogalmi tartalma lényeges jegyek tekintetében átfedést mutat, mégsem teljesen azonos. Ilyen esetekben a terminológiai adatbázisban a szlovák megfelelő funkcionális ekvivalensként jelenik meg; fordítási stratégia szempontjából honosítást végzünk.

A részleges ekvivalencia másik típusát, az alá-fölérendeltségi viszonyt a *levelező képzés* és az *externá forma štúdia* terminusainak összevetésével szemléltetem (vö. 5. táblázat).

5. táblázat. A *levelező képzés* és az *externá forma štúdia* terminusok definíciójának összehasonlítása és a kapcsolódó terminusok közötti hierarchia bemutatása

terminus	*levelező képzés* (HU)	*externá forma štúdia* (SK)
definíció	A felsőoktatásban létező négy munkarend egyike. Az esti képzéssel együtt a részidős képzés alá tartozik. Jellemzője, hogy a hallgatók tanóráira tömbösítve, legfeljebb két hetenként munkanapokon vagy a heti pihenőnapon az intézményben, valamint a képzés fennmaradó részében a távoktatás módszereinek alkalmazásával kerül sor. [17]	A felsőoktatási képzés megszervezésének az a módozata, amelyben az oktatási tevékenység jelenléti, távoktatási vagy – e kettő kombinálásával – vegyes módszerrel valósul meg, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek a teljes idejű képzési formával összehasonlítva egyenértékű tanulási eredményeket biztosítanak. [18]
kapcsolódó terminusok	A képzés megszervezésének módozatai: 1. teljes idejű képzés 2. részidős képzés (a) levelező képzés (b) esti képzés 3. távoktatás	A képzés megszervezésének módozatai [formy vysokoškolského štúdia]: 1. teljes idejű képzés [denná forma štúdia] 2. részidős képzés [externá forma štúdia]

Az 5. táblázatban szereplő definíciók és hierarchikus viszonyok összehasonlítása azt mutatja, hogy a szlovák *externá forma štúdia* a szlovák felsőoktatási képzés megszervezésének két alapvető módozata közül az egyiket jelöli, további belső tagolás nélkül. Ezzel szemben a *levelező képzés* terminus a magyarországi felsőoktatási képzés megszervezésének egy szűkebben meghatározott módozatára vonatkozik; hierarchikusan a *részidős képzés* fogalom alá tartozik, amely funkcionális

[17] Forrás: 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról, 17. § (3), 108. § 25.
[18] Forrás: 300/2025-as felsőoktatási törvény 74. § (1), (2), (7).

szempontból a szlovák *externá forma štúdia* terminusnak feleltethető meg. Az említett hierarchikus és funkcionális viszonyból következik, hogy a szlovák *externá forma štúdia* terminus a terminológiai adatbázisban funkcionális ekvivalensként alkalmazható nemcsak a magyar *levelező képzés*, hanem annak fölérendelt fogalma, a *részidős képzés* esetében is, tekintettel a magyar és a szlovák fogalmi rendszerek eltérő belső tagoltságára. Azáltal, hogy a magyar *levelező képzés*t *externá forma štúdia* formában ültetjük át szlovák nyelvre, fordítási stratégia szempontjából honosítást végzünk.

3.3. Ekvivalencia hiánya

Ebben az alfejezetben az ekvivalencia hiányát vizsgálom, tehát azokra a helyzetekre irányítom a figyelmet, amikor a forrásnyelvi terminus olyan fogalmat jelöl, amelynek a célnyelvben nincs megfelelője. Hegner (2016: 321) szerint a célnyelvi fogalom hiánya elsősorban az alábbi tényezőkkel magyarázható: az adott ország kulturális sajátosságaival, új felfedezésekkel vagy találmányokkal, valamint a műszaki tudományok fejlődésével. Az oktatásterminológiai adatbázisban az egy adott ország fogalmi rendszeréhez kapcsolódó terminusokat országspecifikus terminusokként határozzuk meg; e kategórián belül két alcsoport különíthető el. Az első csoportba azokat a terminusokat soroljuk, amelyek esetében a célnyelvben – a megfelelő fogalom hiánya ellenére is – már meghonosodott egy megnevezés (többnyire fordítás eredményeként), amelyet az adatbázisban fordítási ekvivalensként rögzítünk. A második csoportot azok a terminusok alkotják, amelyeknél a célnyelvben nem alakult ki megszilárdult megnevezés; ezekben az esetekben a terminusképzés kritériumai alapján saját megoldást, azaz terminusjelöltet javaslunk.

Elsőként a magyarországi oktatási rendszer sajátos terminusai közül mutatok be néhány példát, amelyek esetében a szlovák szakmai kommunikációban már rendelkezésre állt egy meghonosodott fordítási ekvivalens: *alkalmazott tudományok egyeteme – univerzita aplikovaných vied*, *emelt szintű oktatás – vyučovanie na vyššej úrovni*, *fizikai fittségi mérés – meranie fyzickej kondície*, *hat osztályos gimnázium – šesťročné gymnázium*, *tizedik évfolyam – desiaty ročník*.

Külön csoportot alkotnak azok a terminusok, amelyek esetében a szlovák nyelvben nem mutatható ki megszilárdult megnevezés, ezért az adatbázis kialakítása során terminusjelöltet alkottunk, például: *művészeti felsőoktatási intézmény – umelecká vysoká škola*, *részismeretek megszerzése érdekében folytatott képzés – vzdelávanie na získanie čiastkových vedomostí*, *résztanulmányok – čiastočné štúdium*, *tanegység – študijná jednotka*, *szigorú megrovás – prísne pokarhanie*, *közösségi felsőoktatási képzési központ – komunitné centrum pre vysokoškolské vzdelávanie*, *közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítvány – nadácia vykonávajúca verejné úlohy vo verejnom záujme*, *kis létszámú szak – študijný program s nízkym počtom študentov*, *nyelvvizsga-anyakönyv – register jazykových skúšok*, *számítógépes nyelvvizsga – elektronická jazyková skúška*.

A terminológiai adatbázis "szlovákspecifikus" terminusokat is magában foglal. E csoporton belül megkülönböztetjük azokat az eseteket, amelyeknél sikerült azonosítani a már korábban létrehozott fordítási ekvivalenst, például: *správna rada* (szlovák felsőoktatási intézmény testülete) – *igazgatótanács*, *verejná vysoká škola – nyilvános felsőoktatási intézmény*, *rigorózna skúška – rigorózus vizsga*, *študijný poradca – tanulmányi felelős*, *inauguračná prednáška – inaugurációs előadás*, *inauguračná komisia – inaugurációs bizottság*. A további példák esetében nem állt rendelkezésre meghonosodott magyar nyelvű ekvivalens, ezért terminusjelölt alkotására került sor, például: *periodické hodnotenie výskumnej, vývojovej, umeleckej a ďalšej tvorivej činnosti – kutatási, fejlesztési, művészeti és egyéb alkotótevékenységek időszakos értékelése, výstup tvorivej činnosti – alkotói tevékenység eredménye, profesorská prednáška – professzori előadás, umelecko-pedagogický titul docent – docensi művészeti-pedagógiai cím, pedagogický zamestnanec kandidát – pedagógusjelölt munkakört betöltő alkalmazott*.

A fentiekhez kapcsolódóan fontos kiemelnünk, hogy az oktatásterminológiai adatbázis a Szlovákiában jelenleg is zajló oktatási reformokból adódóan folyamatos aktualizálást igényel, hiszen a jogszabály-módosítások nyomán a magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar terminuspárok között korábban megállapított ekvivalenciaszint megváltozhat.

Jól illusztrálja mindezt a *felsőoktatási szakképzés* magyarországi terminus, amelynek 2025 elején a szlovák oktatás fogalmi rendszerében még nem volt ekvivalense, mivel a megfelelő fogalom nem képezte a szlovák felsőoktatási törvény részét. A 300/2025-ös felsőoktatási törvény elfogadását követően azonban a fogalom *krátky študijný program*[19] megnevezéssel bekerült a szlovák felsőoktatás fogalmi rendszerébe is. A terminológia dinamikus változásának egy másik típusát példázza a *sociálne znevýhodnené prostredie* terminus módosítása, amelyet a 323/2025-as törvény[20] következetesen a *sociálne znevýhodňujúce prostredie*[21] megnevezéssel váltott fel.

Összegzés

A tanulmány a Magyar Terminológiastratégia című projekt keretében készülő nyolcnyelvű oktatásterminológiai adatbázis készítésének folyamatába nyújtott betekintést a magyar–szlovák és szlovák–magyar nyelvpáron keresztül. Előbb az adatbázis létrehozásának elméleti és módszertani hátterét ismertette, valamint azokat az alapfogalmakat, amelyek a terminológiai munka és az ekvivalenciaviszonyok értelmezéséhez szükségesek. A tanulmány központi része konkrét terminuspárok elemzésén keresztül tárgyalta a teljes és a részleges ekvivalencia, valamint az ekvivalencia hiányának eseteit, miközben rávilágított a magyarországi és a szlovákiai oktatás fogalmi rendszere közötti hasonlóságokra és különbségekre. A vizsgálat eddigi eredményei azt mutatják, hogy az oktatásterminológiai adatbázis jelentős szakmai és gyakorlati haszonnal bír majd, különösen a pedagógusok, az oktatásügy szakemberei, a fordítók és a terminológusok számára. Az adatbázis ugyanakkor a jogszabályi környezet változásai és a Szlovákiában zajló, illetve előkészítés alatt álló oktatási reformok miatt folyamatos aktualizálást és további rendszeres bővítést igényel.

[19] Forrás: 300/2025-as felsőoktatási törvény 66. §

[20] A törvény eredeti, szlovák elnevezése: Zákon č. 323/2025 Z. z. Zákon, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) [323/2025-ös törvény, amely módosítja és kiegészíti a nevelésről és oktatásról szóló 245/2008-as közoktatási törvényt]

[21] 323/2025-as törvény II. cikk, 319. §.

HIVATKOZÁSOK

Arntz, Reiner 1993. Terminological equivalence and translation. In: Loening, Kurt L. – Sonneveld, Helmut B. (eds.), *Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication.* Amsterdam: John Benjamins. 5–21.

Arntz, Reiner – Picht, Heribert – Mayer, Felix 2009. *Einführung in die Terminologiearbeit.* Hildesheim: Georg Olms Verlag.

Bessé, Bruno de – Nkwenti-Azeh, Blaise – Sager, Juan C. 1997. Glossary of terms used in terminology. *Terminology* 4/1: 117–156.

Cabré, M. Teresa 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

Dančo Jakab Veronika 2025. Hungarian Educational Terminology in a Minority Context: A Terminological Analysis of Concepts Related to Teachers' Professional Development in Slovakia. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 17/2: 129–144.

de Groot, Gerard-René 1990. Die relative Äquivalenz juristischer Begriffe und deren Folge für mehrsprachige Wörterbücher. In: Thelen, Marcel – Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (eds.), *Translation and Meaning. Part I*. Maastricht: Rijkshogeschool Maastricht. 122–128.

Fata Ildikó 2008. Funkcionális és fordítási ekvivalensek kontrasztív vizsgálata a magyar és német nyugdíjbiztosítás példáján illusztrálva. In: Dróth Júlia (szerk.), *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális témáiról.* Gödöllő: SZIE GTK. 14–23.

Fischer Márta 2010. *A fordító mint terminológus, különös tekintettel az európai uniós kontextusra.* Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Fischer Márta 2018. *Terminológia és fordítás. Válogatott terminológiaelméleti és fordítástudományi tanulmányok.* Pécs: Institutio Könyvkiadó.

Fischer Márta 2023. *Eurolektusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fóris Ágota 2020. *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L´Harmattan Kiadó.

Fóris Ágota – Bölcskei Andrea 2023. Ajánlások a magyar terminológiastratégiához. In: Prószéky Gábor – Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – B. Papp Eszter – Lipp Veronika (szerk.), *A magyar terminológiastratégia kialakítása. Zöld könyv.* Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. 75–105.

Gromová, Edita 2009. *Úvod do translatológie*. Nitra: Univerzita Konštantína

Filozofa v Nitre.
Hegner, Maria 2016. Lexique et traduction: aspects généraux. In: Albrecht, Jörn – Metrich, René (eds.), *Manuel de traductologie*. Berlin: De Gruyter. 316–332.
Horecký, Ján 2019. O teórii terminológie. In: Levická, Jana – Zumrík, Miroslav (eds.), *Terminologické inšpirácie profesora Jána Horeckého*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV. 64–66.
Klaudy, Kinga 2018. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Kocsis Károly 2025. A Magyar Tudományos Akadémia és a külföldi magyar tudományosság. *Magyar Tudomány* 186/1: 69–79.
Koller, Werner 1972. *Grundprobleme der Übersetzungtheorie. Unter besonderer Berücksichtigung schwedisch-deutscher Übersetzungsfälle*. Bern – München: Francke.
Levická, Jana 2006. *Terminologické implikácie štruktúrnej a kontextovej analýzy francúzskej a slovenskej stavebnej lexiky.* Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta.
Levická, Jana 2008. Slovenská terminologická databáza. *Kultúra slova* 42/3: 139–157.
L'Homme, Marie-Claude 2020. *Lexical semantics for terminology.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
Misad Katalin 2026. A szlovákiai magyar szaknyelvhasználat-kutatás története és főbb szempontjai. In: Misad Katalin – Száz Pál (szerk.), *Nova Posoniensia XVI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve.* Pozsony: Univerzita Komenského v Bratislave – Združenie Alberta Szenciho Molnára/Szenci Molnár Albert Egyesület. 7–30.
Murányiné Zagyvai Márta 2025. *A terminológiai adatlapok a fordítóképzésben.* In: Vermes Albert (szerk.), *A fordítás arcai 2022: A fordítás arcai 14, 15 és 16 című konferenciák előadásaiból.* Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó. 77–92.
Nida, Eugene Albert 1964. *Towards A Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating.* Leiden: Brill.
Nida, Eugene Albert – Taber, Charles Russell 1982. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
Pym, Anthony 2007. Natural and directional equivalence in theories of translation. *Target* 19/2: 271–294.

Ralli, Natascia – Tamás Dóra Mária 2025. How to create and manage terminology resources: a practical guide from two termbases. *Journal of Digital Terminology and Lexicography* 1/1: 61–82.

Sandrini, Peter 1996. Comparative Analysis of Legal Terms: Equivalence Revisited. In: Galinski, Christian – Schmitz, Klaus-Dirk (eds.), *TKE '96 – Terminology and Knowledge Engineering. Proceedings Fourth International Congress on Terminology and Knowledge Engineering*. Frankfurt: Indeks. 342–350.

Sermann Eszter 2021. *Terminológiai szabványosítás és nyelvi közvetítés*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

Szabómihály Gizella 2014. Az oktatási terminológia egységesítésének időszerű kérdései. In: Cúthné Gyóni Erzsébet (szerk.), *Nyelv, ami összeköt. Jazyk, ktorý spája*. Komárom: Anyanyelvünkért Polgári Társulás. 104–109.

Szoták Szilvia – Tamás Dóra Mária 2024. Egy készülő oktatásterminológiai adatbázis módszertani elvei. In: Bauko János – Presinszky Károly (szerk.), *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés kétnyelvű környezetben.* Nyitra – Törökbálint: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem közép-Európai Tanulmányok Kara – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. 7–26.

Šarčević, Susan 1997. *New Approach to Legal Translation*. The Hague: Kluwer Law International.

Tamás Dóra Mária 2014. *A gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről. Fordítástudományi értekezések I.* Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék.

Tamás Dóra Mária 2015. A fordító mint terminológus. In: Horváth Ildikó (szerk.), *A modern fordító és tolmács.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 47–65.

Tamás Dóra Mária 2025. *Általános szerkesztési kézikönyv kutatástámogató terminológiai adatbázis építéséhez.* Budapest: ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézet. (kézirat)

Tamás Dóra Mária – Sermann Eszter 2019. Elemzési szempontrendszer terminológiai adatbázisokhoz. *Fordítástudomány* 21/2: 46–62.

Venuti, Lawrence 1995. *The Translator's Invisibility*. London: Routledge.

FORRÁSOK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szervezeti és Működési Szabályzata. II. kötet. Hallgatói követelményrendszer. Budapest: ELTE. https://www.elte.hu/dstore/document/689/ELTE_SZMSZ_II.pdf (Letöltés: 2026. április 10.)

ISO 1087:2019 Terminology work and terminology science – Vocabulary. https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:1087:ed-2:v1:en (Letöltés: 2026. április 10.)

ISO 704:2022 Terminology work – Principles and methods. https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:704:ed-4:v1:en (Letöltés: 2026. április 10.)

Szlovák–magyar közoktatási szószedet = Slovensko-maďarský glosár školskej terminológie – Szlovák–magyar közoktatási szószedet 2020. Bratislava: Ministerstvo školstva, vedy výskumu a športu Slovenskej republiky. https://www.minedu.sk/data/files/9495_final_svk_mad.pdf (Letöltés: 2026. április 10.)

A pozsonyi Comenius Egyetem 22/2023-as számú belső szabályzatai = Vnútorné predpisy Univerzity Komenského v Bratislave. Vnútorný predpis č. 22/2023. Bratislava: Univerzita Komenského. https://uniba.sk/fileadmin/ruk/legislativa/2023/Vp_2023_22.pdf (Letöltés: 2026. április 10.)

245/2008-as közoktatási törvény = Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon). https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2008/245/ (Letöltés: 2026. április 10.)

300/2025-ös felsőoktatási törvény = Zákon č. 300/2025 Z. z. o vysokých školách. https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2025/300/20260901.html (Letöltés: 2026. április 10.)

323/2025-ös törvény = Zákon č. 323/2025 Z. z. Zákon, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon). https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2025/323/20260101 (Letöltés: 2026. április 10.)

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről. https://njt.hu/jogszabaly/2011-190-00-00.86#CI (Letöltés: 2026. április 10.)

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. https://njt.hu/jogszabaly/2011-204-00-00.108#CI (Letöltés: 2026. április 10.)

SUMMARY

This paper offers insight into the development of a eight-language educational terminology database, with particular emphasis on the Hungarian–Slovak and Slovak–Hungarian language pairs. The first part outlines the theoretical background of terminology database construction, defining key concepts and describing the process of bilingual comparative terminological work. The second part illustrates the levels of equivalence identified between terms through the analysis of specific term pairs, addressing cases of full and partial equivalence as well as the absence of equivalence. The analysis demonstrates that while there are numerous parallels between the conceptual systems of education in Hungary and Slovakia, significant differences can also be observed. These differences necessitate the use of functional equivalents, translation equivalents, or newly created term candidates in the process of establishing terminological equivalence. The paper also highlights that the database under development requires continuous updating due to ongoing changes in the legislative framework and educational reforms.

Nádor Orsolya

AZ IRODALMI SZEMLE UTOLSÓ HARMINC ÉVE – A NYELVTUDOMÁNY SZEMSZÖGÉBŐL

Annotáció: A tanulmány az Irodalmi Szemle 1990 és 2024 közötti időszakának nyelvészeti tárgyú publikációit tekinti át. Célja, hogy bemutassa, miként tükröződtek a rendszerváltás társadalmi és kulturális változásai a lap szerkesztéspolitikájában, különösen a nyelvészeti témák megjelenésében és kutatási szemléletük átalakulásában. Az elemzés rámutat arra, hogy az 1990-es évektől fokozatosan háttérbe szorult a hagyományos, előíró nyelvművelő megközelítés, helyét pedig a szociolingvisztika, a kétnyelvűség-kutatás, a nyelvtervezés és a nyelvpolitika vette át. Kiemelt figyelmet kap az 1992–1995 között lezajlott nyelvművelő vita, amely a magyar nyelv egységéről, a határon túli nyelvváltozatok megítéléséről és a nyelvi norma kérdéséről szólt, mivel ez jelentős hatást gyakorolt a kisebbségi magyar nyelvi gondolkodásra, a megtapasztalt jelenségek értékelésére, valamint rámutat a szlovákiai magyar nyelvészek körében is végbement nemzedékváltásra. A tanulmány statisztikai és tartalmi áttekintést nyújt a vizsgált időszak több mint száz nyelvészeti tárgyú írásáról, egyúttal bemutatja azokat a tudományos és intézményi folyamatokat, amelyek a Szemlében megjelent nyelvészeti publikációk számának csökkenéséhez vezettek.
Kulcsszavak: sajtótörténet, Irodalmi Szemle, nyelvtudomány, nemzedékváltás, szemléletváltás

Bevezetés

A pozsonyi *Irodalmi Szemle* évtizedeken át – a rövid életű kassai *Keleti Napló* (1990–1994), majd a *Kalligram* 1992-ben történt megalapításáig – a szlovákiai magyar olvasók egyetlen irodalmi folyóirata volt, amely talán éppen azért, mert egyedüli volt ezen a területen, több

feladatot is ellátott: közölt művészeti írásokat, grafikákat, fényképeket, ugyanakkor teret biztosított a nyelvi-nyelvhasználati kérdésekkel foglalkozó írásoknak is. Szándékosan kerülöm a „tanulmány" szó használatát, mert a mai követelmények szerint a megjelent írások az 1990-as évekig inkább ismeretterjesztő jellegűek voltak, vagy az esszéhez közelítő elemzések, vitacikkek.

A Nova Posoniensia XI. és XIII. számában feldolgoztam az első harminc évet (Nádor 2021, 2023). Bevezetőként ezekből a legfontosabb tényeket tekintem át.

Az első 10 évben kereken harminc írás jelent meg a folyóiratban. Tematikájukat elsődlegesen a nyelvhelyességi, nyelvművelési kérdések határozták meg, ezek között olyanok is, amelyek azóta is folyamatosan jelen vannak: így például a sajtónyelvben előforduló kontaktusjelenségek, a szlovák lapokból átvett szövegek fordítási helyénvalósága, de olyanok is, amelyeken – ha még nem is teljesen – átlépett a nyelvvel kapcsolatos gondolkodás. Ez utóbbi főként a nyelvváltozatok problémáját érinti: a magyarországi sztenderdhez való igazodás, mint az írásbeliséggel szemben támasztott kizárólagos elvárás, mindegyik e témában megjelent írást jellemezte. Az 1968-as időszak lapszámai nemcsak a társadalmi, hanem az irodalmi, sőt a nyelvészeti területen is tartogatnak érdekességeket a mai olvasók számára. Egy ezek közül: a magyarországi vendégtanárként ezekben az években a pozsonyi Comenius Egyetemen tanító Deme László purizmusa, az írástudók felelősségét hangsúlyozó Grétsy László kissé megengedő álláspontja szembe állítható Bárczi Géza Kassán, a Fábry-napokon elmondott gondolataival, amit – aktualitása folytán – itt is idézek azért, mert még ma is találkozunk a közoktatásban a nyelvjárási beszélőket megbélyegző gondolkodással. „A tanulókkal meg kell értetni, hogy a nyelvjárás nem szégyellni való, hogy az érték; családi, belső használatra helyes és jó. Emellett azonban mindenkinek, aki magyar anyanyelvűnek született, kötelessége megismerni irodalmi nyelvét, nemcsak passzíve, hanem úgy, hogy megfelelő körülmények között azt használni is tudja. Nem szabad tehát oly módon megkedveltetnünk az irodalmi nyelvet, hogy a nyelvjárást lenézzük, szidjuk. Az éppúgy becses kincs, mely beletartozik a magyar nyelv egészébe, mint az irodalmi nyelv. Mindenkinek mintegy kétnyelvűvé kell válnia: alaposan ismernie kell az irodalmi nyelvet, de a nyelvjáráshoz is, amely-

be beleszületett, hűnek kell maradnia" (Bárczi 1968: 143). Nyilván ő sem tudott teljesen elszakadni a hatvanas évek nyelvszemléletétől, a kétnyelvűséget is a maitól eltérő jelentésben használja, de mégiscsak megengedőbb, mint Deme vagy Grétsy.

A második korszak a rendszerváltásig, 1989-ig tart. Ebben az időszakban a Szemle hatvannyolc nyelvi tárgyú írást közölt. A hetvenes években a nyelvművelés, a nyelvhelyesség, a fordítás és a stilisztika témaköre mellett újként megjelent a lapban néhány kommunikációval és szemiotikával foglalkozó írás is. A magyarországi nyelvészek gondolataira építve, Jakab István közvetítésével továbbra is felszínen maradtak nyelvművelői viták és problémák. Itt főként Lőrincze Lajos 1980-ban kötetben is megjelent, és a későbbi években, éppen a kisebbségben élő magyar beszélőközösségek önazonosságát tekintve, kiemelkedő szerepű „emberközpontú" nyelvművelésére érdemes utalni, amit Lőrincze így határoz meg a fülszövegben: „Nyelvművelésünk szemléletét én emberközpontúnak szoktam nevezni, a régebbi nyelvközpontúval szemben. Emberközpontú két szempontból is. Először: a nyelvi jelenségeket a nyelvet beszélő ember, a társadalom érdeke, célja szempontjából nézzük; a társadalmi hasznosság, felhasználhatóság dönt a helyes és helytelen, a jó és rossz kérdésében... Másodszor: a nyelvművelés tárgya nemcsak, sőt manapság főként nem a nyelv, hanem az ember. Legalábbis így kellene lenni" (Lőrincze 1980). Ezek a gondolatok nem nyerték el a konzervativista, purista nyelvészek bizalmát, azonban a nyolcvanas évektől publikáló fiatalok, akik felismerték a szociolingvisztikában rejlő lehetőségeket, már másképp gondolkodtak az együtt élő nyelvekről, a nyelvváltozatokról, és a kizárólagos magyarországi igazodás helyett felfedezték és bemutatták a saját nyelvi környezetük értékeit.

1. A Szemle legutóbbi harminc évére vonatkozó vizsgálat főbb állításai

A társadalmi és kulturális életben bekövetkező változások az *Irodalmi Szemle* koncepciójában, szerkesztőségének összetételében is megjelennek. Ezek hatással lesznek a publikálásra befogadott írások tematikájára is.

Feltételezhető, hogy a nyolcvanas évek közepétől megjelenő szlovákiai magyar nyelvész nemzedék érdeklődése a nemzetközi nyelvészeti kutatásokhoz illeszkedő nézet- és hangsúlyváltást, valamint tematikus átrendeződést hoz az *Irodalmi Szemlé*ben publikált írásokban is. Ez különösen a rendszerváltást és az önálló Szlovákia megalakulását követően lesz meghatározó.

A nyelvművelés és az előíró szemléletű nyelvvédelem helyét fokozatosan átveszi a kisebbségi társadalom nyelvi változásait pontosabban tükröző nyelvtervezés, a nyelvpolitika, a szociolingvisztika és a kétnyelvűség-kutatás. Ez közvetve hatással lesz a közösség önazonosságára is.

A publikációs lehetőségek kiszélesedésével, országon belül pedig különösen a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (1999) elindulásával egyre kevesebb lesz az Irodalmi Szemlében közölt nyelvészeti írás.

2. Az Irodalmi Szemle szerkesztőségének korszakai

A Szemle alapító főszerkesztője, Dobos László az 1968-as politikai szerepvállalása miatt a rendszerváltásig „parkolópályára" került. A folyóirat felelőse először Dobos kor- és eszmetársa, Duba Gyula, majd Varga Erzsébet lett. A nyolcvanas évek közepétől érlelődött a szépírók körében az a nemzedéki és szemléleti megújulás, sőt erőteljes polarizálódás, amely 1992-ben a *Kalligram* irodalmi folyóirat létrejöttéhez vezetett, és átalakulást hozott az Irodalmi Szemle szerkesztésében is. Elérkezett a rendszerváltás időszaka a kelet-közép-európai országokban, ami főként eszmei szabadságot jelentett a kultúrában, ugyanakkor az állami költségvetési támogatás bizonytalanná válása meg is nehezítette a megújulást, egyebek között a régen vágyott új lapok és könyvkiadók alapítását is.

A korszakra vonatkozó visszatekintések Grendel Lajos főszerkesztői megbízásához kötik a változást, amely ugyan csak két évre szólt, de meghatározó lett a folyóirat életében. Hizsnyai Zoltánt a marosvásárhelyi *Látó* című lap kérdezte a társlapnak is tekinthető Kalligram létrejöttéről (Láng 1995: 37–40). Ebben említi az 1990 és 1992 közötti koncepcionális váltást: „1992-ben aztán Grendel Lajos man-

dátuma lejárt. Akkorra már körvonalazódott egyfajta szellemi elhatárolódás a régi világtól, a régi módszerektől, szemléletmódtól. Az Irodalmi Szemle lassacskán megújult, és teret adott sok olyan szerzőnek is, akik a kommunista rezsim alatt nem voltak szalonképesek." Utódja Tőzsér Árpád lett, vele kapcsolatban Hizsnyai ismét utal a szellemi (és nemzedéki) szétválásra: „Az írótársaságnak az a szárnya, amelyikkel vitáink voltak, végül nem is volt képes főszerkesztőjelöltet állítani. Ez is kifejezően jellemzi a helyzetet. A belterjesség bástyái megrendültek – sokan elhallgattak, vagy a politika színterén tűntek fel […] utánpótlásuk pedig, úgy tűnik, nincs. […] Tőzsér Árpád főszerkesztésében az Irodalmi Szemle is kiegyensúlyozott, színvonalas folyóirat maradt." A későbbi főszerkesztők, Fónod Zoltán, Tóth László, Szalay Zoltán és Mizser Attila munkája nyomán a folyóiratot továbbra is az igényesség jellemezte, a szerkesztőség pedig a mai napig is lépést tart a magyar és a közép-európai irodalmi tendenciákkal.

Nyilvánvaló, hogy amit a rendszerváltást követően szabadon és támogatott módon meg lehetett tenni témák, szerzők szerepeltetése tekintetében, annak előtte csak korlátozottan volt lehetséges – az 1968 és 1973 közötti időszakban pedig szinte egyáltalán nem. Így a korszakra vonatkozó kritikák csak részben jogosak, viszont a folyamat végiggondolása és megvitatása a megújulás jegyében tanulságul szolgált az újabb nemzedék számára.

A nyelvi tárgyú írásokkal kapcsolatban és a folyóiratban publikáló nyelvészek között akkor még nem alakult ki hasonló szemléleti és nemzedéki ellentét. Ez érthető is, hiszen a nyelvtudomány csak időnként jelent meg a lapban. Jakab István, aki nyelvész egyetemi oktatóként a kezdetektől jelen volt a szerkesztőségben, rendszeresen publikált is a Szemlében, a lap 40. évfordulója alkalmából szervezett körkérdésre válaszolva úgy emlékezett vissza a saját szerepvállalására, hogy „Engem mint nyelvészt megelégedéssel töltött el, amikor annak idején közölték velem, hogy bár nyelvészeti szakcikkek közlésére nem vállalkozhatnak, de a nyelvművelés, nyelvhasználat körébe tartozó ismeretterjesztő írásokat szívesen jelentetnek meg" (Jakab 1998: 40). Turczel Lajos irodalomtörténész is a szerkesztőség tagja volt a kezdetektől. Visszaemlékezéséből még annyival egészíthetjük ki Jakab szavait, hogy az első évfolyamok bizony számtalan sajtóhibát és nyelvi problémát tartalmaztak: „A szerkesztőbizottsági összejöveteleken

a nyelvi fogyatékosságokat is megtárgyaltuk, s kiküszöbölésükre Jakab István egyetemi nyelvész oktatót kértük fel" (Turczel 1998: 28), aki aztán ezt a feladatot lelkiismeretesen ellátta, és az akkori nyelvművelői szokás szerint igyekezett a magyarországi sztenderhez igazítani a megjelent írásokat és hosszabb-rövidebb írásaiban felhívni a figyelmet helyesírási és nyelvhelyességi problémákra.

A nyolcvanas években útjára indult nyelvésznemzedék képviseletében ugyanebben a körkérdésben Lanstyák Istvánt kérdezték, aki elmondta, hogy az első felkérést Hizsnyai Tóth Ildikótól kapta egy kétnyelvűségről szóló írás elkészítésére. „Ez volt sokáig számomra az egyedüli módja a művelt szlovákiai magyar olvasóközönséggel való kapcsolattartásnak. Volt egy időszak, amikor több magyarországi, sőt egy erdélyi magyar nyelvésznek is jelent meg nyelvészeti tárgyú publikációja a folyóiratban, egy hosszan tartó nyelvművelő, nyelvtervező témájú vita keretében" (Lanstyák 1998: 36). A szerzőnek 23 publikációja jelent meg a Szemlében. Ezek részben a szlovákiai magyar közösség kétnyelvűségére és nyelvhasználati gondjaira, a magyar nyelv állami változataira vonatkoztak. Később részletesebben is visszatérek rájuk.

3. Változások a nyelvészeti kutatások témájában, szemléletében a 90-es évektől

A legnagyobb változás, ami közvetlenül érinti az Irodalmi Szemlében megjelenő írásokat is, a nyelvváltozatok egyenrangúságának kérdése egy olyan nyelvközösség esetében, amely az első világháború befejeződése után az anyaországán kívül több más országban államnyelvi, sokszor minimálisra zsugorított nyelvi jogi környezetben kezdte újra az életét. Ez a történelmi helyzet nyilvánvalóan kihatott a nyelv állapotára és a kisebbségi közösség nyelvi önértékelésére is. A kontaktusjelenségek természetes módon is jelen vannak egy többnyelvű környezetben, az államnyelvi – kisebbségi nyelvi kettős helyzetben olyan kontaktusokkal is számolni kell, amelyek az alá-fölérendeltség miatt jelennek meg a kisebbség nyelvében. A magyar nyelv esetében ezt még árnyalja az anyaországi, ideálisnak tekintett nyelvváltozathoz való viszonyulás. A nyelvváltozatok kölcsönös elfogadása még

ma sem tekinthető teljesnek, de ebben a magyarországi egynyelvű beszélőközösségnek lenne több feladata.

A nyelvészet érdeklődése a nyolcvanas évek közepétől a hagyományos leíró és történeti nyelvészet, a nyelvjárás, valamint az előíró nyelvművelés kérdései helyett a társadalmi, élőnyelvi vonatkozások felé fordult, de ebben a nemzedékváltásnak is jelentős szerepe van. Átértékelődött a nyelvi kontaktusok vizsgálata is, hiszen a szociolingvisztikai megközelítés sokkal valósághűbb képet adhat a többnyelvű környezetben élők nyelvhasználatáról. Emellett a nyelvészek egyre többet foglalkoznak az oktatási nyelvvel, a hivatalos színtereken való nyelvhasználattal, a terminológiai problémákkal, az utóbbi évtizedben kétnyelvűség képi dokumentációjával, a nyelvi tájkép vizsgálatával is, emellett a mindenkori társadalmi helyzet tükrében a beszélőközösség anyanyelvének megítélésével a közösségen belül és azon kívül, a nyelvi jogok kiterjedésével, a közösség életét közvetlenül is meghatározó nyelvpolitikai környezettel, valamint a sztenderdhez való viszonyulással.

Ezekkel a kérdésekkel és a napi nyelvhasználatot érintő problémákkal foglalkoznak az Irodalmi Szemle harmadik korszakában megjelent írások, a rendszerváltástól napjainkig, a legutóbbi évtizedben pedig az irodalom, a kultúraközvetítés és a műfordítás ötvözeteként megjelenő transzkulturális témákkal, amelyekben szintén jelen van a nyelvi elemzés.

Összesen 121 írás jelent meg a jelen tanulmányban vizsgált időszakban, ami azt jelenti, hogy a korábbi, évtizedenként átlagosan 30 helyett ebben a periódusban már 40 körüli nyelvészeti tárgyú publikációval számolhatunk. A témák jól illeszkednek a nyelvtudományban végbement szemléleti változásokhoz. A legtöbb, összesen 39 tanulmány, hozzászólás és véleménycikk a nyelvműveléssel, a nyelvtervezéssel, valamint a magyar nyelv szlovákiai helyzetével foglalkozik. Ehhez kapcsolódik a nyelvi jogok, nyelvtörvények elemzése (9) is. Mennyiségét tekintve ezt követi a stilisztika, a sajtónyelv (16), valamint a kétnyelvűség (16) témaköre. A szlovákiai magyar nyelvészekről (Mayer Judit, Jakab István, Zeman László) kilenc megemlékezés jelent meg. Ezek mellett a fordítás 5, a tájnyelv és a fonetika 3–3, a névtan és a terminológia 1–1 alkalommal fordul elő a három évtized alatt.

Ha ki kellene emelnem egy olyan témát, amelyik messze túlmutatott a Szemle olvasói táborán, akkor ez az 1992 és 1995 közötti időszakban lezajlott nyelvművelő vita. Ennek közvetlen előzménye az 1992 októberében Budapesten rendezett nyelvművelő konferencia volt, amelynek teljes anyaga megjelent a Magyar Nyelvőr 1993. évi 4. számában. Látványos ütközés volt ez a hagyományos, Magyarország-központú, előíró szemlélet és a Lőrincze Lajos által szorgalmazott „emberközpontú", társasnyelvészeti szempontú megközelítés között. Különösen élesen jelent meg e két nézet ellentéte a határon túlról érkezett nyelvészek megszólalásaiban. Az alaphangot Deme László: *Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között* című felszólalása adta (470–473), amelyben ugyanaz a konzervativista és purista szemlélet érvényesült, mint 1968-ban, a Szemlében publikált írásaiban (Nádor 2021: 43–46). A nyelv egységét és nem a változatosságát hangsúlyozza, amikor a nyelvi szétfejlődés veszélyét vázolja. Véleménye szerint így akár négy sajátos nemzetiségi norma is kialakulhat ki, amelyek függetlenek lesznek a nemzeti normától. Ehhez a gondolatmenethez csatlakozik Pozsonyból Jakab István, aki szintén a szétfejlődéstől, a provincializálódástól tartva a norma szigorúbb betartását tartja feladatnak, szemben a közösségi nyelvhasználat támogatásával (473–475). Lanstyák István azonban nem osztja ezeket a nézeteket, hanem a közösségek nyelvi környezetéből indul ki, és arra figyelmeztet, hogy a kétnyelvű beszélők esetében sokkal inkább természetes, rendszerszerű hatásokról mintsem nyesegetendő vadhajtásokról lehet beszélni (475–479). A tanácskozás hatása jól követhető az azt követő két évben publikált nyelvészeti írásokban. A Magyar Nyelvőr legfeljebb a könyvtárakba jutott el, azonban az Irodalmi Szemlét a szlovákiai magyar értelmiség széles köre olvasta, így a nyelvi szemléletformálás szempontjából az ebben az időszakban megjelent írások hosszú távú hatása nem vitatható.

Lanstyák István több tanulmányban is foglalkozik a kétnyelvűség kérdésével, 1993-ban pedig egy hosszú, két részben közölt tanulmányt *Nyelvművelésünk vétségei és kétségei* címmel (Lanstyák 1993a), valamint az itt megkezdett gondolatmenetét folytatja az *Álom és valóság (Gondolatok nyelvünk egységéről)* című, szintén két részben közölt írásában (Lanstyák 1993b). Nem lehet azt mondani, hogy mindent elutasított, amit a nyelvművelők az eltelt évtizedekben tettek,

hangsúlyozta a nézetektől független közös felelősséget, ugyanakkor felhívta a figyelmet azokra a közösségre káros attitűdökre is, amelyek egyebek között az oktatásban is megjelennek, és amelyek szerint csak a magyarországi az egyedüli elfogadható és támogatandó változat. Elfogadja a sztenderd szükséges ismeretét a szaknyelvnél, az oktatásnál, az írásművekben, de a beszélt nyelv esetében jóval megengedőbb. Véleménye szerint ugyanis a magyar országhatáron túli közösségeknél nemcsak az államnyelvi kontaktusokkal kell számolni, hanem a helyi köznyelvi változattal és a nyelvjárásokkal is, amelyek eleve nem egy- hanem kétnyelvű anyanyelvváltozatra épülnek: „A mindenkori beszélőnek tehát nem az a fontos, hogy őt elvben mind a 15 millió magyar megértse, hanem az, hogy a konkrét beszédhelyzetben a beszédpartnere értse meg. Két szlovákiai magyar beszélő között pedig sok esetben akkor zavartalanabb a kommunikáció, ha a helyi anyanyelvváltozatot használják, és nem a magyarországi köznyelvet" (Lanstyák 1993a: 71). Ezt a gondolatot folytatja később: „a szlovakizmusok a maguk helyén (a szlovákiai magyar beszélőközösségen belül) éppoly jól szolgálják a kommunikációt, mint a helyi nyelvjárások (és sokszor jobban, mint a magyarországi köznyelv)" (Lanstyák 1993a: 72).

A normativitás kérdése, a nyelvművelés, a nyelvtervezés azóta is kutatásra, elemzésre, sőt vitára készteti a nyelvészeket, de ez a néhány év sokakat az első megszólalásra ösztönzött, magyarországiakat és határon túliakat egyaránt. A Szemle 1995-ös évfolyama tíz tanulmányt közölt, ebből hét foglalkozik a norma, a sztenderd, valamint a kétnyelvűség – kettősnyelvűség valamely témakörével, sokszor visszautalva az 1992-es budapesti tanácskozásra is. Az első számban Tolcsvai Nagy Gábor azt a szemléleti átalakulást mutatja be, amely az akkori magyarországi nyelvészeket foglalkoztatta, és kitér arra a módszerre is, amely az előíró szemléletet magyarázza: „a kodifikáló nyelvtaníró vagy nyelvművelő más szempontok szerint másképpen szemléli és értékeli az egy típushoz tartozás kritériumait, mint a bármilyen történeti, szociokulturális meghatározottságú anyanyelvi beszélő. A nyelvművelő ugyanis részleteiben, morfologizálva vizsgálja és jelöli ki a sztenderd nyelvváltozatot, míg a beszélő inkább egészelvűen, funkcionálásában ragadja meg azt a megnyilatkozás vagy a megértés folyamatában, tehát egy olyan értékrendszerben, amelynek összetett változórendszeréről a hazai nyelvművelő még mindig keveset akar

tudni" (Tolcsvai Nagy 1995: 67). A második számban Bartha Csilla tudománytörténeti és nyelvideológiai áttekintésével árnyalja a vitát, és egyebek között arra a kényes problémára is kitér, hogy egy magyarországi nyelvésznek van-e illetékessége „beleszólni" a határokon kívüli folyamatokba, sőt azokat minősíteni, s van-e jelentősége a nemzedékek közötti tudományfelfogás eltéréseinek: „Konstruktív lehet tehát, sőt elengedhetetlen, hogy az olyan fogalmak tartalmain, mint *sztenderd, norma, beszélőközösség, nyelvcsere, kétnyelvű anyanyelvváltozat, diglosszia, kontaktológiai univerzálék* más társadalmi-nyelvi elrendezések és az ide vonatkozó szakirodalom kellő ismeretében **nemzedéki hovatartozás nélkül** vitatkozzunk. […] Az előítéletek, hatalmi-politikai ideológiák a vizsgálat szintjén megjelenhetnek, ha a kutatás tárgya az, hogy egy adott beszélőközösség, társadalmi csoport nyelvhasználata ezeket hogyan és milyen mértékben tükrözi. A társadalmi-történeti-gazdasági és politikai kontextusba mindenkor beágyazott nyelvi változások, nyelvi konfliktusok legelőször is leírásra várnak, nem pedig arra, hogy egyes kutatók eldöntsék, ki, mikor és miért illetékes mindezeket vizsgálni" (Bartha 1995: 80–81). Lanstyák Istvánnak a Szemle 1995. évi 1. számában *Többközpontú nyelv-e a magyar?* című írása újabb vitahullámot indított el, és egyértelművé vált a generációs szakadás az idősebb nemzedék, valamint a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, nyelvpolitika, nyelvtervezés irányai és módszerei iránt elkötelezett fiatalok között. A vita anyaga 1998-ban Kontra Miklós és Saly Noémi szerkesztésében *Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* címmel jelent meg.

A következő év, amely a szlovákiai magyar kulturális és tudományos sajtó történetében mérföldkőnek tekinthető: 1999. Ekkor egy másik Szemle is elindult, a *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. Öllős László az első szám beköszönő írásában hangsúlyozza, hogy a szlovákiai magyar tudományos életből mindaddig hiányzó folyóirat jött létre, amely „Mindenekelőtt teret kíván biztosítani a szlovákiai magyar értelmiség minden jelentős gondolkodói teljesítményének. Lehetővé kívánja tenni minden fontos tudományos kutatás közzétételét, amely a szlovákiai magyarsággal, a szlovák-magyar viszonnyal, a szlovákiai magyarok kultúrájával és a nemzeti kisebbségek kérdéskörével foglalkozik, illetve Dél-Szlovákia sajátos problémáit vizsgálja. De

nem zárkózik el olyan közéleti és szakmai kérdések boncolgatása elől sem, amelyek kívül esnek a hagyományosan értelmezett nemzetiségi kérdéskörön. Folyóiratunk az egyes tudományszakok közti információcsere, az interdiszciplinaritás eszközévé kíván válni. Olyan szellemiséget szeretne kialakítani, amelyben nem zárkóznak önmagukba a társadalomtudomány egyes diszciplínái, hanem művelőik a többi tudományszakot is ösztönözni szeretnék. Ugyanis sem kisebbségi életünk, sem maga a kisebbségi kérdés, de a szlovák-magyar viszony és a regionalizmus legtöbb kérdése sem olyan, amely például csak a szociológia, vagy csak a néprajz, esetleg a közgazdaságtan, vagy a történelem, egyszóval a társadalomtudományok" (Öllős 1999: 3–4).

4. A 2000-es évek

Azért idéztem hosszabban az új tudományos lap beköszönő szavait, mert azt lehetne feltételezni, hogy ettől kezdve a tudományos igényű nyelvészeti publikációk eltűnnek az Irodalmi Szemléből, de nem így történt. Lanstyák István, Szabómihály Gizella, Jakab István, L. Erdélyi Margit, Misad Katalin és Alabán Ferenc írásai továbbra is ott vannak, emellett a Fórum Szemlében is rendszeresen megjelennek. 1999 és 2024 vége között 73 nyelvészeti írást találunk.

Ennek az évtizednek az egyik fő kérdése, hogy hol van a magyar nyelv helye a világban és az Európai Unióban, amelyhez 2004-ben csatlakozott Szlovákia és Magyarország is. Mit jelent ez a kisebbségi nyelvi jogok szempontjából, különösen az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény tükrében (Szabómihály 2000: 9–10: 154–170), és mit jelent a szlovákiai magyar kisebbség számára nyelvtervezési, anyanyelvápolási, oktatási és kétnyelvű nyelvhasználói oldalról megközelítve. Vannak persze olyan témák is, amelyek folyamatosan jelen vannak a Szemlében, így a jubiláló nyelvészek (pl. Jakab István, Mayer Judit) köszöntése, életútjuk tudománytörténeti áttekintése, valamint a sajtónyelv komplex, funkcionális (Simon 2002: 122–134), és az intézménynevek helyesírási szempontú elemzése (Misad 2008: 72–74).

A 2010-es évfolyamban újra előkerülnek a nyelvstratégiai, nyelvvédelmi kérdések – érdekes módon nem egy nyelvész, hanem a Ma-

gyar Nyelv és Kultúra nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia) akkori irodalomtörténész elnökének, Pomogáts Bélának az írása révén (2010). Ezek nem tanulmányok, hanem inkább a magyar nyelvközösség egészéért felelősséget érző értelmiségi gondolatai, amelyek az esszé kategóriájához sorolhatók. Az idősebb nemzedék tagjai közül Jakab Istvántól három írást is közölt a lap, egyet az „immár" szó feltámadásáról (90–92), egyet az idegen szavak szlovákosított átvételéről (75–82), egyet pedig a jelzős szerkezetek összevonásáról (46–53).

Ezt követően, 2011-től vagy egyáltalán nem, vagy csak egy-egy nyelvészeti írás jelenik meg a Szemlében. Két év tekinthető kivételnek, 2018 és 2024, amikor 6, illetve 5 olyan írás jelenik meg, amelyek nyelvi kérdésekkel foglalkoznak. Itt azonban már jelentős eltérés tapasztalható, a hangsúly a transzkulturalitásra, a kultúrák közötti átjárást biztosító műfordításra kerül (pl. Petres Csizmadia Gabriella 2018, Pénzes Tímea 2024).

Összegzés

Ebben a tanulmányban az Irodalmi Szemle utóbbi harminc évének nyelvészeti tárgyú írásait tekintettem át négy állítás megfogalmazásával. Az 1958-ban alapított folyóirat folyamatosan központi szerepet tölt be a szlovákiai magyar értelmiség életében, sokuk számára elsődleges publikációs fórum volt – és ma is az. Az irodalmi és művészeti írások mellett a nyelvről és a nyelvhasználók gondjairól szóló írásoknak adott helyet a Szemle mindenkori szerkesztőbizottsága. „Az Irodalmi Szemle fél évszázaddal ezelőtti megjelenése egy történelmi folyamat szükségszerű következménye volt. Etikai idealizmusok helyett azt a törekvést vállalta, hogy megszűnjön a kisebbségi magyar kultúra és irodalom másodrendű helyzete. Megalapításától kezdve nemzedékeket nevelt, és szélesre tárta szellemi életünk kapuit nemcsak az irodalom és nyelvtudomány, hanem a történettudomány, a néprajz vagy a szociológia, sőt az utóbbi években a míves publicisztika előtt is. Küldetéstudattal vállalta, hogy segítse a nemzeti identitás erősítését, a nemzeti megmaradás önös érdekeit, valamint azt a törekvést, hogy sorskérdéseink megoldásában az összefogás legyen a legfontosabb érdek" (Fónod 2008).

Az első állításom a tematikus átrendeződésre és a korábbi előíró helyett a társasnyelvészeti szemlélet előtérbe kerülésére vonatkozott.

A fentiek alapján ezt igazoltnak tekintem. Jellegzetes példaként emeltem ki a nyelvművelés helyével, szerepével kapcsolatban kirobbant vitát. Hasonló aktivitást talán a nyelvújítás korában az ortológusok és neológusok közötti vita váltott ki. Nem véletlen talán ez a párhuzam, hiszen a kilencvenes években is egy régi, előíró és egy új, a nyelv funkcionális szerepét ütköztető nézet csapott össze a nyelv megtartása iránti felelősség jegyében.

Az Irodalmi Szemle nem tekinthető tudományos folyóiratnak – főként a mai tudománymetriai követelmények szerint. Szerepe sokkal inkább az értelmiség tájékoztatása a nyelv, az irodalom, némelykor a történelem és a néprajz területén végzett kutatásokról. Azt feltételeztem, hogy a Fórum Társadalomtudományi Szemle megjelenésével az addig az Irodalmi Szemlébe író nyelvészek gyorsan át fognak pártolni a tudományos folyóirathoz. Ez azonban csak részben és közel húsz év alatt történt meg. A kilencvenes évektől kezdve a magyar nyelvészek számára is megnyíltak a lehetőségek a hazaiak mellett a nemzetközi színtéren is jegyzett folyóiratokban való publikálásra. Emellett az egyetemi oktatókra mind nagyobb nyomás helyeződött, amit a szakma egyszerűen csak publikációs kényszernek nevez. Ma már ez lassan teljesíthetetlen követelmény lesz: kellenek Q-besorolású lapok, és ma már a DOI azonosító is nélkülözhetetlen egy tudományos lap számára. Így szétvált a két Szemle is ismeretterjesztő és tudományos típusúra. Ennek is lehetett szerepe a nyelvészeti írások csökkenésében, de annak a ténynek is, hogy Grendel Lajos majd az őt követő főszerkesztők tisztább irodalmi profilt képzeltek el az Irodalmi Szemlének.

Zárásként elmondható, hogy az Irodalmi Szemle közel hetvenéves történetén keresztül jól látható, hogyan mozdult el a szlovákiai magyar nyelvtudomány a normatív, előíró szemlélettől a nyelvi sokszínűséget és a beszélőközösségek valós nyelvhasználatát középpontba állító, szociolingvisztikai megközelítés felé. A folyóirat nyelvészeti publikációi nem egyszerűen tudománytörténeti dokumentumok, hanem egy kisebbségi magyar közösség nyelvi önértelmezésének és önazonosság-keresésének fontos forrásai is, több írás időszerűsége pedig semmit sem veszített az elmúlt évtizedek alatt.

HIVATKOZÁSOK

Az Irodalmi Szemle 40 éve. 1998. Körkérdés. Mit jelent az Ön számára az Irodalmi Szemle, és miben látja a folyóirat jövőbeli szerepét? Válaszoltak: Turczel Lajos, Rákos Péter, Pomogáts Béla, Dénes György, Alabán Ferenc, Lanstyák István, Lehocky-Wiezler Teréz, Mayer Judit, Győry Attila, Jakab István. *Irodalmi Szemle* 5–6–7: 27–42.

Bárczi Géza 1968. Nyelvművelés és nyelvtudomány. Elhangzott a kassai Kazinczy Nyelvművelő Napokon 1967-ben. *Irodalmi Szemle* 2: 142–147.

Bartha Csilla 1995. Néhány szó az illetékességről. (Jegyzetek egy vita margójára). *Irodalmi Szemle* 2: 75–81.

Deme László 1993. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Magyar Nyelvőr* 4: 470–473.

Fónod Zoltán 2008. Az Irodalmi Szemle ötven éve. *Irodalmi Szemle* 9: 10–11.

Jakab István 1993. A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának" és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának" okai, gondjai. *Magyar Nyelvőr* 4: 473–475.

Jakab István 1998. Ígéretüket meg is tartották. (Válasz az Irodalmi Szemle 40 éves jubileumi körkérdésére). *Irodalmi Szemle* 5–6–7: 40–41.

Jakab István 2010a. „Előlépett" az immár. *Irodalmi Szemle* 1: 90–92.

Jakab István 2010b. Idegen szavak szlovák jelentésben és szlovákosított alakban a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában. *Irodalmi Szemle* 2: 75–82.

Jakab István 2010c. A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei. *Irodalmi Szemle* 4: 46–53.

Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó.

Láng Zsolt 1995. Beszélgetés Hizsnyai Zoltánnal. *Látó* 5: 37–40.

Lanstyák István 1993a. Nyelvművelésünk vétségei és kétségei I–II. *Irodalmi Szemle* 3: 58–69., 4: 64–74.

Lanstyák István 1993b. Álom és valóság (Gondolatok nyelvünk egységéről). *Irodalmi Szemle* 6: 69–78., 7: 96–105.

Lanstyák István 1993c. Kétnyelvűség és nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 4: 475–479.

Lanstyák István 1995. Többközpontú nyelv-e a magyar? *Irodalmi Szemle* 1: 72–83.

Lanstyák István 1998. Szeretném, ha még nyitottabbá válna... [Válasz az Irodalmi Szemle 40 éves jubileumi körkérdésére]. *Irodalmi Szemle* 5–6–7: 36–37.

Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Misad Katalin 2008. Az intézménynevek standardtól eltérő írásformái a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban. *Irodalmi Szemle* 1: 72–74.

Nádor Orsolya 2021.Nyelv – nyelvhasználat – irodalom. Nyelvi kérdések az Irodalmi Szemle első tíz évében (1958–1969). In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia* XI. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. 36–55.

Nádor Orsolya 2023. Gondolatok a nyelvről, nyelvhasználatról az Irodalmi Szemle rendszerváltás előtti húsz évében (1970–1989). In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia* XIII. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. 43–58.

Öllős László 1999. Beköszöntő. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 3–4.

Pénzes Tímea 2024. A magyar nyelv és a magyar szereplők reprezentációja kortárs szlovák szerzők szövegeiben. *Irodalmi Szemle* 9: 49–80.

Petres Csizmadia Gabriella 2018. „A kétnyelvűség komplikációi". Mila Haugová Zrkadlo dovnútra (Belső tükör) című önéletrajzáról. *Irodalmi Szemle* 3: 50–60.

Pomogáts Béla 2010. A nyelvvédelem kérdéséhez. Stratégiai és taktikai megfontolások. *Irodalmi Szemle* 2: 13–19.

Simon Szabolcs 2002. Tények és irányok. Megjegyzések a magyar sajtónyelv kutatásához, különös tekintettel a szlovákiai helyzetre. *Irodalmi Szemle* 1–2: 122–133.

Szabómihály Gizella 2000. Törvény és gyakorlat: a szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény tükrében. *Irodalmi Szemle* 9–10: 154–170.

Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A sztenderd helyzete és a nyelvi tervezés lehetőségei Magyarországon. *Irodalmi Szemle* 1: 64–71.

Turczel Lajos 1998. Az Irodalmi Szemle nyitott az irodalmi irányzatok előtt. *Irodalmi Szemle* 5–6–7: 27–29.

ZHRNUTIE

Štúdia podáva prehľad lingvistických publikácií uverejnených v časopise Irodalmi Szemle v období 1990–2024. Cieľom autorky je ukázať, ako sa spoločenské a kultúrne zmeny spojené so zmenou politického systému odrazili v redakčnej politike časopisu, najmä pokiaľ ide o výskyt lingvistických tém a zmenu ich výskumného prístupu. V analýze autorka poukazuje na to, že tradičný, normatívny prístup k jazykovej kultúre od 90-tych rokov minulého storočia postupne ustúpil do úzadia a jeho miesto zaujali sociolingvistika, výskum dvojjazyčnosti, jazykové plánovanie a jazyková politika. V skúmaných článkoch sa venuje osobitná pozornosť diskusii o jazykovej kultivácii, v rámci ktorej sa objavili také témy ako jednotnosť maďarského jazyka, jazyková norma a jazykové varianty používané mimo hraníc Maďarska.

Sebők Szilárd

GYAKORLATI TIPPEK SZAKDOLGOZATÍRÁSHOZ III. – ÍRÁSOK A LEÍRÁSRÓL[1]

Annotáció: Készülő cikksorozatomban gyakorlati segítséget szeretnék nyújtani kezdő, elsősorban nyelvészet iránt érdeklődő szakdolgozóknak azzal kapcsolatban, hogy miről érdemes tudniuk, mielőtt elkezdenék írni a szakdolgozatukat. Ezúttal, a sorozat harmadik részében, azt a folyamatot követem nyomon, hogy hogyan jutunk el az olvasmányélmények és ötletek gondolati világából a konkrét dolgozat jól felépített szerkezetéig és az írás megkezdéséig. A folyamatban hangsúlyozom a szerző szerepét, és a nyelvi megformálás kényszereire is ráirányítom a figyelmet.
Kulcsszavak: szakdolgozatírás, diskurzus, szerző, terminus, metafora, leírás

Bevezetés

Ha megpróbálnánk kideríteni, hogy vajon mi okozza a szakdolgozat megalkotása során a legnagyobb kihívást, ez vélhetőleg a munka egészének az elképzelése és kivitelezése lenne. A hangsúly itt az *egész*en van, hiszen egy olyan formátumú dolog megalkotására vállalkozik a szakdolgozó, amilyennel valószínűleg még nem volt korábbi tapasztalata. Nyilván dolgozott már fel ilyen-olyan tudományos műveket egy-egy beszámoló kedvéért, jó esetben pedig a szemináriumidolgozat-írásban is van némi gyakorlata. Mindez fontos előzménye

[1] A témával kapcsolatos vizsgálódások a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda kutatási terve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

a szakdolgozatnak. Az új téma komplexitása és a megírandó szöveg elvárt hossza azonban új kihívás elé állítja a szakdolgozót. Most olyan valamit kell elképzelnie, aminek nem is biztos, hogy minden eleme ismerős számára (gondoljunk például az absztraktra vagy a részösszefoglalókra). Ha mégis, nehéz átlátni, hogy fog az egyes ötletekből és részekből összeállni egy szerves egész. Olyasmi ez, mintha korábban mindig csak A4-es méretű papírra rajzoltunk volna, de most egy A3-ast kapunk a kezünkbe. Ez nem azt jelenti, hogy ugyanazt kell rajzolni, csak nagyobb méretben, hanem hogy egy nagyobb teret kell betölteni az elképzeléseinkkel. Ez másmilyen elrendezést igényel, és másmilyen lehetőségek, korlátok felé nyit utat.

Cikksorozatom első részében (Sebők 2024) már foglalkoztam a szakdolgozatok és diplomamunkák[2] legfontosabb szervezőelveivel. Aránylag részletesen kifejtettem, hogy a munka megírásának folyamata nem esik egybe a teljes munkafolyamattal: a választott téma kutatása sokrétűbb tevékenység, mint a munka megírása, hiszen az írás egy szerkesztett, jobb esetben ellentmondásmentes, ügyesen tálalt rekonstruálása a munkafolyamatnak, vagy ennek egy részének. Viszont ami mindkét tevékenység közös alapja, az maga a kiindulópont rögzítése egy hipotézis formájában, illetve a cél tisztázása, amely felé már az írás megkezdése előtt is haladni akarunk. A hipotézis és a cél írás közben válik azokká a támpontokká, amelyek között a dolgozat íve feszül. Ezek határozzák meg, hogy milyen szakirodalmat fogunk olvasni, hogy ebből mit fogunk felhasználni, és hogy milyen eszközökre lesz szükségünk ahhoz, hogy a gondolatmenetünket ellenőrizni, fejleszteni és a megfelelő módon prezentálni tudjuk.

Mindez hasznos háttérismeretként szolgálhat a szövegszerveződés jobb megértéséhez, valójában azonban keveset árul el a konkrét teendőkről. Úgy is mondhatnánk, hogy a korábbi leírás a szakdolgozattal makroszinten foglalkozott, és a globális koherencia szem előtt tartására hívta fel a figyelmet. Ahhoz azonban, hogy jobban átlássuk a teendőinket, további részletekre van szükség – mikroszinten. Rá kell

[2] A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak szakdolgozatokról és szakdolgozókról lesz szó, de ebbe beleértem az alapképzéses és a mesterképzéses szakdolgozatokat és szakdolgozókat is.

látnunk, hogy a különféle egyetemi kurzusokon szerzett ismeretek, a kavargó elképzelések, ötletek és olvasmányélmények hogyan kaphatják meg a megfelelő formájukat. Hogy lesz belőlük olyan munka, amely módszeresen lefolytatott kutatásból és ennek ugyanilyen módszeresen lefolytatott leírásából áll össze egy egésszé? Egyáltalán: mi az, hogy „egy egész" és „megfelelő forma"? Hogy kell az olvasmányélmények, ötletek és gondolatok sokaságából egy tudományos szöveget kialakítani? Az itt olvasható dolgozatban ezekre a kérdésekre próbálok meg választ adni. Kezdjük is mindjárt egy alapozó kérdéssel: mire gondolunk, mikor *egy* megírandó szakdolgozatról beszélünk?

1. Az az egy bizonyos dolgozat

Amikor *egy* szakdolgozat megírásának a kérdése felmerül, nyilván nem a darabszám foglalkoztat bennünket: nem arról van szó, hogy két dolgozat helyett egy munka megírásával is megelégszünk. Nem számnévként kezeljük az *egy*et, hanem névelőként, és ezzel 'valamiféle, valamilyen' dolgozatra gondolunk – *egy*re a sok közül. Ám ez az *egy* – idővel – *a* mi (nagy) munkánkká válik, és számunkra nagyon is elkülönül más hasonló írásoktól. Önálló „identitásra" tesz szert, amely megkülönbözteti, elhatárolja a többi írástól. Úgy is mondhatjuk, hogy a dolgozat kiemelkedik a tudományos diskurzusból, miközben a *kiemelkedés* itt azt jelenti, hogy 'érzékelhetővé, megkülönböztethetővé válik a tudomány diskurzusán belül'; a *tudomány diskurzusa* pedig egyszerűen csak olyan szövegekre utal, amelyek megfelelnek a tudomány kritériumainak.

Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a tudomány diskurzusa nem homogén. Egyrészt a diszciplínák, másrészt az eltérő kutatási paradigmák mentén fragmentálódik. Másképp ugyanez: az egyes tudományos aldiskurzusok a kutatás tárgya és a választott paradigma mentén alkotnak relatív egységet. Viszonylagos belső koherenciájukat pedig az egyes szövegek között működő dialógus adja meg. Ez a dialógus – Bahtyin felfogását alapul véve – azt jelenti, hogy amit a kutatási téma kapcsán leírunk, az valamiféle előzményekre, korábban leírt meghatározásokra támaszkodik (függetlenül attól, hogy ezeket megerősíti vagy kétségbe vonja), és valószínű, hogy az így megalko-

tott szövegünk is referenciapontként szolgál majd egy további kutatás, kritika vagy más reflexió számára (l. opponensi vélemény). Vagyis mondandónk korábbi szövegek nyomait viseli magán, és amit leírunk, más szövegekbe is átkerülhet. Bahtyin szavait idézve: nem mi törjük meg „a mindenség örök hallgatását" (1986: 372), és – tegyük hozzá – nem is az előttünk vagy utánunk alkotó kutató. Szövegünk egy szál a szövegek „szövetében" (vö. a szó etimológiájával), és más szövegekkel áll intertextuális kapcsolatban. Ha azt is tudjuk, konkrétan mely szövegekről van szó, akkor ezeket szakirodalmi hivatkozások formájában szoktuk jelölni.

Azért olvasunk szakirodalmat, hogy kialakítsuk azt a hátteret, amelynek problémáit ismerve megfogalmazhatjuk a saját kutatói problémáinkat, és amelynek eredményeit átlátva ott vehetjük fel azt a bizonyos fonalat, ahol – képletesen szólva – a dialógus már nem folytatódik, de úgy érezzük, hogy ezt mi képesek vagyunk továbbfűzni egy újabb „hozzászólással". Ilyenkor vesszük észre, hogy a tudományos diskurzus „szövetében" melyik az a szál, amelyet tovább szeretnénk „gombolyítani", illetve bele szeretnénk szőni a tudomány valamely aldiskurzusába. Ez a „szál" jelenti a föntebb említett *egy dolgozat*ot, és ez az a pillanat, amikor a tudományos diskurzusból kiválik, kiemelkedik valami önálló, ami ezt a diskurzust egy időre tudományos kontextussá változtatja. Az olvasottak és tanultak kavargó emlékképei és a velük kapcsolatos gondolatok közül végül valami a fizikai térben ölt testet; a papírlap és a megszabott terjedelem korlátai közé szorul, és a grammatikai szabályok, illetve az értekező próza hagyományainak kényszerítő erői között találja magát. Megszületik az az *egy bizonyos dolgozat*. De hogy indul az egész? Hogyan lesz az írás előtt szerzett ismeretek kavalkádjából valami konkrét? Hol veszszük fel a fonalat? Azaz: mi lesz az első mondat, amit leírunk?

2. Az a bizonyos első mondat

„Azt hiszem, sokakban él a vágy, hogy ne kelljen elkezdeniük a beszédet, legszívesebben mindjárt a diskurzus túloldalán lennének […] nyugtalanít bennünket, hogy ennek az egyébként hétköznapi és szürke tevékenységnek mélyén olyan erőket és veszedelmeket fedezünk

fel, amelyeket nem látnak (!) világosan" – írja Michel Foucault *A diskurzus rendjé*ben (1970/1991: 868–869). És talán tényleg van benne valami „veszedelmes", amikor leírjuk az első mondatot. Érezzük, hogy nem írhatunk le bármit, bárhogyan; ott munkálkodnak bennünk a diszciplína korlátozó elvei, valamint a gondolat, hogy szerzőként számot kell adnunk a szöveg egységéről, vállalnunk kell a szövegünk rejtett értelmét, írásunkat össze kell egyeztetnünk a megélt tapasztalatainkkal és a kontextussal, amelyben megszületett (i. m. 869, 874). És most minden efféle vállalásunk súlypontja azon az egy mondaton van, amellyel útjára indítjuk a szövegünket.

Úgy gondolom, épp ennek a felelősségnek a súlyát érezzük akkor, mikor az első mondaton gondolkodunk. Mert az első mondat az, amely egyfelől elhatárolja a szövegünket a tudományos diskurzus kontextusától, és ezáltal részben ki is jelöli ott annak helyét. Másfelől: előkészíti a terepet a következő mondatnak, hatása pedig továbbgyűrűzik az összes többi mondatra. Strukturálja a lehetséges folytatást (vö. a tételmondat fogalmával). A föntebbi „papírlapos" példához visszatérve: úgy, ahogy az első ceruzavonás is megszabja, hogy hol fog az ebből kibontakozó alak elhelyezkedni a papírlapon, ugyanígy hatással van a lapra rajzolt további alakzatok elhelyezkedésére is. A kezdés tehát alapos mérlegelést igényel, hiszen ebből bontakozik ki a folytatás. A kérdés már csak az, hogy van-e olyan általános elv, amely segíthet az első mondat kiválasztásában. Ehhez nézzünk meg néhány konkrét példát a korábbi szakdolgozóim munkáiból, és állapítsuk meg, hogy a kezdő mondatok milyen stratégiák mentén születtek meg![3]

> (1) „A mindennapi beszédtevékenységünk során mindnyájan használunk olyan kifejezéseket, melyek metaforáit könnyedén beazonosítjuk. Ez a megállapítás főleg a mai viszonylatban…" (Fekete 2020: 12).

[3] Mondanom sem kell, hogy általában az első fejezetet tekintem a szakdolgozatírás kezdőpontjának, mivel a bevezetőről már a cikksorozat első részében elmondtam, hogy a fő szöveg elkészülte után íródik (l. Sebők 2024: 80).

(2) „Szlovákia lakosságának mintegy tizenöt százalékát a különféle nemzeti kisebbségek alkotják, ezért Szlovákia többnemzetiségű országnak számít (l. Gyurgyík 2001: 250). A kisebbségek legnagyobb csoportját a 2011-es népszámlálás alapján…" (Gráfel 2021: 14).

(3) „Számos nyelvész és kutató szerint a *szleng* szó eredete ismeretlen. Meglehet, hogy..." (Szekeres 2020: 14).

(4) „Az első fejezet áttekintést nyújt számos olyan szótárról, melyek hasznos fordítói segédeszközök lehetnek a fordítói munka során" (Gőgh 2024: 9).

(5) „Mielőtt úgy kezelnénk a nyelveket, mint egymástól jól elválasztható, megszámlálható és kézzelfogható entitásokat, érdemes..." (Fekete 2022: 23).

A példák sora természetesen folytatható lenne, de a korábbi szakdolgozóim munkái[4] alapján annak az ötféle stratégiának az ismétlődését azonosítottam be, amelyeket az iménti példák is megfelelően illusztrálnak. Mit jelent tehát mindez? Milyen stratégiák szerint szokták a szakdolgozók elkezdeni a szövegeiket? Lássuk ezeket felszólító mondatokba sűrítve, és némi magyarázattal kiegészítve.

1. stratégia: Tégy olyan általános megállapítást, amely bizonyára az olvasóra is érvényes (vö. 1. példa, ld. még ennek a cikknek az első mondatát)! Ezzel azonnal érdekeltté tesszük az olvasót a témánkban, hiszen a megállapítás őrá is vonatkozik; ugyanakkor a megállapítás túl általános ahhoz, hogy az olvasó megelégedjen vele, így azonnal elkezdhetjük a „magyarázkodást". Mint láttuk, az 1-es példa második mondata is azonnal reflektál az első mondatra (l. „Ez a megállapítás…"),[5] és így

[4] L. Balaskó 2020, 2022; Fazekas 2023; Fekete 2020, 2022; Gőgh 2024; Gráfel 2021; Ilcsik 2021; Jablonský 2023; Kiss 2021, 2023; Petrik 2026; Szekeres 2020; Szőcs 2023; Tóth 2026.

[5] Az itt olvasható cikk második mondata szintén ezt a stratégiát követi: „A hangsúly itt az *egész*en van, hiszen…" – azaz a szerző metanyelvi értelemben hivatkozik az előző mondat *egész* szavára, ehhez fűz magyarázatot.

átlendíti a szerzőt is és az olvasót is „szövegen kívül”-ről „szövegen belül”-re. Az első mondat az, ami nemcsak, hogy legitimálja a folytatást, hanem egyenesen szükségessé teszi a magyarázatot.

2. stratégia: Tégy olyan általánosan érvényes kijelentést, amely korábbi kutatások eredményét összegzi vagy amelyet a szakirodalom is igazol (vö. 2. példa)! Ezzel olyan teret nyitunk meg, amely kíváncsivá teszi az olvasót. Nem teljesen világos, hogy a szerző miért osztotta meg ezt az információt, így ismét várjuk a magyarázatot: mi következik ebből a kijelentésből, és miért érdekes ez? Ahogy elkezd kibontakozni a válasz erre a kérdésre, a szerző és olvasó újabb adatok között találja magát, és már „derékig belegázolt” a feltárulkozó szövegvilágba.

3. stratégia: Foglalj össze közhelyszerűen egy szakirodalmi tanulságot, majd részletezd a hátterét (vö. 3. példa)! Ez a megoldás az előző kettő keveréke. Egyrészt a szakirodalomból indulunk ki, mint a második stratégiánál, másrészt viszont nem egy konkrét adatra összpontosítunk, hanem valamiféle sommás megállapítást teszünk, amely – épp az ilyen jellegénél fogva – további magyarázatra szorul. A tudományos diskurzusba itt azzal a trükkel „lopózunk be”, hogy közben nem a saját mondandónkat kezdjük el, azaz nem a saját kutatásunkról írunk, hanem másokéról. Ezáltal viszont mégis elkezdjük „a beszédet” (mint Foucault fordítója fogalmaz), hiszen előkészítjük az első bekezdésünket, és legitimáljuk a folytatást.

4. stratégia: Tedd a saját munkádat a leírás tárgyává (vö. 4. példa)! Ennek a stratégiának a „trükkje” abban hasonlít az előzőre, hogy látszólag elkerüli annak a bizonyos „fonálnak” a felvételét, amelyen keresztül végig szeretnénk vinni a gondolatmenetünket. A felütés itt sem a kutatás leírását állítja a fókuszba. Ehelyett: a dolgozat bemutatását. A szerző a kutatása helyett a szövegszervezés kérdéseiről tájékoztatja az olvasót. Az olvasó tehát úgy kerül bele a szöveg világába, hogy közben látszólag csak a szöveg felépítéséről „tudakolózik” (mintegy meta szinten). És mire ezzel tisztába kerül, már a kutatás leírásánál találja magát. Tapasztalatom szerint a szakdolgozatok bevezetőinek döntő többsége ilyen stratégián alapszik, de arra is van elég példa, amikor ezt a stratégiát az első fejezet első mondatánál alkalmazzák.

5. stratégia: Tégy úgy, mintha még nem kezdted volna el az írást (vö. 5. példa)! A szerző ilyenkor azt a látszatot kelti, hogy bár elkezdené a mondandóját, mégis van egy halaszthatatlan közlendője előtte,

amely befolyásolja mindazt, ami majd a tulajdonképpeni mondandója lesz. Vagyis úgy kezdi el a szöveget, mintha még nem kezdte volna el. A trükk tehát itt az, hogy mást mondunk, mint amit ténylegesen csinálunk. Úgy tűnik, elkezdjük a mondandónk, miközben világossá tesszük, hogy ez még nem a kutatás leírásának eleje.

Nyilván, ha egy nagyobb szakdolgozat-adatbázist néztem volna meg, amely nem csak a saját szakdolgozóim írásait tartalmazza, a stratégiák skáláját tovább is lehetett volna bővíteni, árnyalni, rendszerezni. A kezdő mondat fő jellemzője azonban már ennyiből is elég világosan látszik. Mégpedig, hogy bármely stratégiát választjuk is, a szövegünk sosem önmaga határain belül kezdődik (nyilván nem fizikai határokról van itt szó). Mindig kell valami, amihez a dolgozatot kapcsoljuk. Úgy is mondhatnám, hogy az első mondat egy kapocs, amellyel rácsatlakozunk egy másik – rendszerint tudományos – diskurzusra. Nem nagyon tehetünk mást. Korábbi kijelentéseket emlegetünk fel, mert csak ezekhez tudunk kapcsolódni a leírásunkban (ld. 1–3. példa). Ha ezt mégis megpróbáljuk elkerülni, valamiféle pótcselekvést hajtunk végre: egy diskurzuson kívüli diskurzust indítunk el – metaszinten, azaz tárgyiasítva a saját szövegünket. Elkezdhetünk például a kutatás helyett a dolgozat (itt: a saját diskurzusunk) felépítéséRŐL beszélni (ld. 4. példa), vagy „külső szemmel" kezdhetjük nézni a saját eljárásunkat (diskurzusunkat) (ld. 5. példa). Bármelyik stratégiát választjuk is, mindegyikben közös, hogy fizikailag mindig elkezdődik a szöveg, de maga a diskurzus – mondjuk úgy – szellemi értelemben, később indul el: csak miután felfedtük más diskurzusokhoz való kapcsolódásunk módját (a „más"-ba beleértve a saját kutatásunkról szóló metadiskurzust is).

3. Az ötletek halmazától a logikai szerkezetig

Azok után, hogy megnéztük, milyen stratégiák mentén gondolhatjuk ki a mondanivalónk első mondatát, a kérdést jóval általánosabban is megközelíthetjük: vizsgáljuk meg azt is, hogy hogyan válogassuk ki azokat a gondolatainkat, amelyeket a téma kapcsán meg szeretnénk egyáltalán osztani! És tegyük fel a kérdést, hogy hogyan szerkesszük meg ezeket!

Induljunk ki a szerzett olvasmányélmények és ötletek halmazából mint rendelkezésre álló alapanyagból! Ahhoz, hogy a halmazban valamiféle belső elrendeződés jöjjön létre, egy hipotézisre és egy kutatási célra van szükség. Ezek szabják meg az egyes olvasmányok, tapasztalatok és ötletek relevanciáját az adott pillanatban. Arról, hogy miből is válogatunk pontosan, azaz, hogy mi van a fejünkben az írás megkezdése előtt, nehéz lenne bármi érdemlegeset mondani. Ezt mindenki ellenőrizheti magában „házilag" – ahogy tudja –, még a dolgozatírás megkezdése előtt. Viszont, amivel ezt megragadhatóvá tehetjük, az az ún. ötletbörze – magyarul brainstorming – elvégzése egyénileg; amikor is megpróbáljuk papírra vetni mindazt, ami a választott témánkkal összefügg. Ez az a tematikus asszociációs halmaz, amely a leírás pillanatában még csak egy szétszórt lista a gondolatainkról, majd a teljes halmaz áttekintése után egy lazán strukturált gondolati térképpé válik. Az asszociációs kapcsolatok ekkor válnak „megfoghatóvá", és ha értelmileg rendezzük ezek belső viszonyait, akkor egy következő szinten logikai viszonyokká alakulnak. Azok a gondolati elemek és hivatkozások, amelyek nem simulnak bele a dolgozatunk formálódó belső logikájába, nagy valószínűséggel nem válnak a dolgozat „struktúraalkotó tényezőjévé" – vagyis kimaradnak a vázlatból. Ellenben: azok az elemek, amelyek hatékonyan szemléltetik a gondolatmenetünk belső logikáját, a dolgozat alappilléreivé válnak, és megszabják, milyen úton jutunk el a munka céljához.

A konkrét lépéseket azonban a diszciplína szabályaihoz kell igazítanunk. A dolgozat tényleges írása előtt megszelídítjük a szárnyaló gondolatainkat, és ezek rizómagyökér-szerű hálózatos elrendeződéséből hierarchikus, faszerű eloszlást hozunk létre. A növénymetaforáknál maradva: amikor gondolatban „írjuk" a dolgozatot, az olyan, mint mikor a krumpli gumóit ássuk elő a földből: egyre több gumó kerül a felszínre, és minél több van belőlük, annál nehezebb követni ezek egymáshoz fűződő kapcsolatait; és igazából sosem lehetünk biztosak benne, hogy minden gumó előkerült. Amikor viszont a dolgozat szerkezetét alakítjuk ki, akkor karós paradicsomot futtatunk: a cél megszabja az irányt, tudjuk, melyik a szár és melyik az ág, sőt azt is, melyik ág hátráltatja a cél elérését; ilyenkor szoktunk kacsolni – szelektálni. Elvetjük azokat az ötleteket és hivatkozásokat, amelyek csak hátráltatnák a lényegi mondanivaló minél plasztikusabb kifejeződését.

Átlátható és hierarchikus elrendeződésre van szükségünk, ahol elválik egymástól a lényeges és kevésbé lényeges, mi több, ezek viszonyai is arányosan megmutatkoznak. Egyes kérdések egy lábjegyzetbe szorulnak, mások egy „vesd össze”-ben vagy egy „lásd még”-ben villannak csak fel, megint mások teljesen kimaradnak.

4. A gondolati valóságtól a (le)írás valóságáig

Miután némi támpontot adtam annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy hogyan „szerkesszük meg” a gondolatainkat, érdemes lehet a gondolatok írott formába öntésének folyamatát is kicsit közelebbről megnézni. Mert ez egy olyan különleges átváltozási folyamat, amelynek jelentőségéről meglehetősen kevés szó esik. A kérdésünk tehát: mi változik azáltal, hogy leírjuk a gondolatainkat?

Ismét induljunk ki az egyéni tapasztalatból! Talán sokan felfigyeltek már rá, hogy amikor egy korábbi ötletét kimondja vagy leírja, azáltal, hogy az nyelvi formát kapott, valami mássá vált, mint amit a „gondolati felhő homályában látott”. A „felhő” addig, amíg nem akartuk „megfoghatóvá” tenni a gondolatot, szépen eltakarta annak egyenetlenségeit. Az ötletünk egy szép kerek egészet alkotott, és úgy tűnt, hogy ezt, mint egy almát, egyszerűen csak előhúzzuk a „felhőből”, és letesszük a papírlapunkra. De hirtelen a nyelv grammatikája, illetve az ezzel összefüggő egyéb körülmények egy olyan formát tartanak a papírlap fölé, amelyen nem fér át az a szép kerek alma. Szerencsére az éles eszünkkel ki tudjuk belőle vágni a „fölös” részeket. Közben pedig arra is rájövünk, hogy igazából nem is minden része alkalmas fogyasztói számára: a magját tehát nem is mindig tesszük oda, még ha át is férne a formán, a kocsányát pedig egyenesen kidobjuk. Azt, ami az almából maradt, további vagdosások után átnyomjuk az említett formán, amit pedig levagdostunk, máshova tesszük (hátha még jó lesz). Az tehát, ami a papírlapra került, már megfel a rendelkezésünkre álló formának. Almának alma, de már nem az alma maga. Valahogy így van ez az eredeti ötletünkkel is: átalakult. Nem olyan szép és kerek, mint önmagában volt, de a megadott formába szépen illeszkedik, és a történetmesélés eszközeivel, a dolgozat végére ebből a felszabdalt valamiből is egy szép kerek történetet alakíthatunk ki.

A nyelvi kifejezése valaminek már csak ilyen: olyan szabályalapú útpályákra irányít rá bennünket, amelyek miatt mindig le kell faragnunk valamit az „egészből". Roland Barthes egyenesen a nyelv működésének fasiszta jellegéről beszél, amely nem azt tiltja meg, hogy mit nem írhatunk le, hanem azt szabja meg, hogy mit kell kifejeznünk írás közben (Barthes 1977/1994: 84).[6] Ehhez azonban azt is hozzátenném – javítva némileg a nyelvi kifejezésmód eddig kibontakozó rossz reputációján –, hogy amikor a megfogalmazás által az egyik oldalon elveszítünk valamit az eredeti ötletből, a másik oldalon – épp a megfogalmazásmódnak köszönhetően – a mondandónknak új aspektusai bontakozhatnak ki. A forma amellett, hogy korlátoz, olyan tisztázandó aspektusokra irányítja rá a figyelmünket, amelyek továbblendíthetik a gondolatmenetünket, és több részletkérdés végiggondolására ösztönözhetnek.

Egy gondolat megfogalmazásakor a nyelvi világunkban építünk fel valamit, amit egyébként a saját pszichológiai vagy a bennünket körülvevő fizikai világunkban tapasztaltunk meg (a téma kapcsán Szilágyi 1996-ot érdemes olvasni). Mivel a nyelvi világ építőelemei mások, mint a pszichológiai vagy fizikai világ építőkövei, nyilván nem egyszerűen leképezzük a tapasztalatainkat, hanem újrakonstruáljuk azokat. Minden kimondott vagy leírt szó – a motivációjától, a közleménybeli helyzetétől, illetve a beszélő egyéni és közös háttértudástól stb. függően – más-más dolgot domborít ki az eredeti ötletből, és más-más dolgot szorít háttérbe. Ezt nem tudjuk elkerülni. Grice óta tudjuk, hogy minden mondat mögött van egy kompromisszum aközött, hogy mi az, amit kimondunk, illetve kidomborítunk, és mi az, amit csak sugallani fogunk vagy teljesen elhallgatunk (vö. Grice 1975/1997).

[6] Ez azon a feltevésen alapul, hogy a nyelv nem a valóság reprezentációja, hanem a gazdag valóság egyfajta kódolása – a valóság bizonyos elemeinek a kiemelése, demonstrálása nyelvi eszközökkel. A nyelv rendszere eleve belekényszerít bizonyos kifejezésmódokba: szlovákul – ha az inkluzív kommunikációra tett újabb törekvéseket félretesszük – nem tudunk úgy beszélni, hogy közben egyáltalán ne utaljunk a diskurzus résztvevőinek a nemére; ugyanígy: sem magyarul, sem szlovákul nem tudjuk mellőzni a megszólaló személyére való utalást (ld. igeragozás), illetve a beszédpartnerrel való viszonyt (tegezés/magázás).

Hogy megint visszautaljak a rajzos példára: amikor rajzolunk, akkor nem csak azt döntjük el, hol fogjuk húzni a vonalat; a döntés azt is maga után vonja, hogy mennyi sok helyen nem. Igazából e között a két pólus között kell megtanulnunk egyensúlyozni: olyan kimondott vagy leírt formákat kell a „nyelvi felszínre" hívni, amelyek jól kiegészítik egymást, és ez a kölcsönös kiegészítődés legalábbis elfogadható módon képezi le az eredeti mondanivalónkat. Mint amikor almafát rajzolunk: a vonalak egymáshoz való viszonya határozza meg, hogy ráismerünk-e a befogadóval együtt arra, hogy ez itt bizony egy almafa.

5. A szerző mint rendező

A föntebbi fejtegetéseknek van még egy olyan aspektusa, amelyet eddig kevéssé hangsúlyoztam – és ez csupán egy hallgatólagos előfeltevésként vonult végig (vagyis ugyanarról lesz szó, mint eddig, csak más szempontból). Mégpedig: hogy legyen szó akár a szakirodalom összegyűjtéséről, akár az első mondat leírásáráról, vagy épp a gondolataink nyelvi kifejezéséről, minden esetben a szerző, jelen esetben a szakdolgozó az, aki a végső döntést meghozza. Ő az a személy, akinek van egy kutatása, és van ezzel kapcsolatban valamiféle gondolata, amelyet „lehív a felhőből", és konkrét formát keres neki; ő az, aki miután összegyűjtötte az ötleteit egy laza, asszociatív módon szerveződő egységbe, felfedezi azokat az útvonalakat, amelyek egy logikus egységgé tudják ugyanezt rendezni. A cél összefüggésében eldönti, melyik elem mekkora „szerepet" kapjon a dolgozatban, és mely elemek maradjanak ki a történetből. A választott szerkezet ugyan némileg megszabja a történet vonalát, de magát a szerkezetet kezdetben a szerző alakítja ki. Ő dönti el, mit kell ahhoz elmondani, hogy a történet eljusson a kicsúcsosodásig, és meggyőzővé váljon az az információ, amely a többi előtt (például újdonsága révén) prioritást élvez.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a szerző-szakdolgozó önkényesen dönt – nem kell túlhangsúlyozni a jelentőségét –, hiszen ő is beágyazódik egy tudományos-szocializációs kontextusba, amelyet a tanárai közvetítenek felé; és ezek a tanárok is beágyazódnak egy hasonló kontextusba, amely megszabja az axiómának tekintett kiindulópontokat. Ugyanígy: a tudományos célok mellett pedagógiai célok

is alakítják a témavezető munkáját, és már maga az akadémiai közeg is számos hallgatólagos normát közvetít a dolgozatírás módja felé. Ez azt jelenti, hogy a dolgozat kivitelezésére – a tudományos és nyelvi szempontok mellett – rárakódik egyfajta leírói hagyomány. Ez jó esetben nem korlátra, hanem inkább olyan jelzőtáblára hasonlít, amely a korábbi tapasztalatokra és tévutakra reflektál. Ezt mindenképp érdemes figyelembe venni, főleg, ha nem egy megcsontosodott előírást jelent, hanem tapasztalatok alapján kikristályosodott tudást közvetít. A dolgozatírás szépsége, hogy ennek a helyzetnek a megítélése is a szerző feladata – ő lesz az, aki tanul mindebből, aláveti magát, vagy épp megújítja a régit a leírás nagyobb fokú pontossága érdekében.

A szerző „rendező" is egyben. Feladata többek között, hogy megválassza dolgozata szereplőit. A humán tudományok, ezeken belül pedig a nyelvészet is – leegyszerűsítve –, abban különböznek a természettudományoktól, hogy a vizsgálat tárgyát még a kutatás és leírás előtt teremtik meg. Ez abból következik, hogy a kutatásuk tárgya rendszerint nem az „odakint" létező világban van, hanem „idebent". Mint azt Szilágyi N. Sándor nagyon meggyőzően bemutatta (ld. 2002, 2004), az olyan fogalmakat, mint a nemzet, kultúra, irodalom, nyelv stb. hiába fogjuk keresni az „odakint" lévő világban, ha ezeket „idebent" alkottuk meg, és ahányan vagyunk, annyiféleképpen értelmezhetjük – hiszen nincs egy olyan „odakint" létező, érzékelhető minta, amellyel összehasonlítva eloszlathatnánk minden kétséget a meghatározást illetően. Ezért hát a szerző olyan fogalmakat, terminusokat választ magának, amelyekről úgy gondolja, hogy megkönnyítik a leírást (ha épp nem terelik el a figyelmet a leírás tényleges tárgyáról – ld. az absztraktumokról szóló fejezetet a cikksorozatom második részében, Sebők 2025: 81–84).

Mivel a nyelvhasználatunk minden bizonnyal konkrét dolgokról való beszélésre alakult ki, jobb híján ugyanilyen eszközökkel beszélünk az előbb említett, általunk megalkotott elvont dolgokról is. Ez pedig oda vezet, hogy az elvont dolgokat főnévként kezeljük, a főnevekkel (azaz: terminusokkal) kapcsolatos viszonyokat pedig igékkel adjuk vissza. Az elvont valóságot a konkrét valóság eszközeivel írjuk le. Így jönnek létre a metaforák és ezeken belül a megszemélyesítések is. Így lesznek a mondanivalónknak „szereplői", a szerző pedig így válik a szövege „rendezőjévé". Nézzük meg, mit jelent ez a metafora a gyakorlatban!

Ahogy azt a metaforák esetében megszoktuk, bármilyent is választunk, mindig kiemelünk és érzékeltetünk valamit a szerző szöveghez és a kutatás tárgyához fűződő értelmező viszonyából, és egyúttal el is torzítjuk a tényleges viszonyt. Ezért ne is vegyük túl komolyan a SZERZŐ RENDEZŐ metaforát, csak vessünk egy pillantást arra, hogy mit mutat meg számunkra, illetve mit emel ki a szerzői szerep jellemzői közül!

Az előbb említett cselekvést végző terminusokért nem kell messzire menni. Ha bárhol belenézünk az itt olvasható szövegbe, biztosan találunk elemezhető példát. Nincs ebben semmi különös – az „idebent" létező dolgokról történő beszéd – mint amilyen többek között a dolgozatírás témája – már csak ilyen. Vegyük például az előző bekezdés utolsó mondatát! Nem előre megfontolt szándékkal azt írtam, hogy a metafora „megmutat számunkra valamit", illetve „kiemel valamit" a szerzői szerep jellemzői közül. Mi látszik ebből? Hogy a metafora nemcsak eszköze ennek a leírásnak, hanem szerves részét is alkotja. Ez az elvont fogalom egy terminus formájában „ölt testet" (na tessék, még egy metafora!), és élőlényekre jellemző cselekvéseket hajt végre (már megint!). Persze, tudjuk, hogy ezt nem kell szó szerint érteni. Senki sem gondolja, hogy a metafora tényleg kiemelne vagy megmutatna valamit, a felfedezett összefüggés nyelvi kódolása mégis ilyen. Nyelvi eszközeinkkel a valóság egy olyan szimulációját hozzuk létre, amelyen keresztül hivatkozni tudunk egy elvont gondolati valóságra. Olyan ez, mint a színházban. Mindenki tudja, hogy Antigoné a színpadon nem is az igazi Antigoné, és azt is, hogy nem lett tényleg öngyilkos, mégis elfogadjuk, hogy itt egy színészi szerepről van szó, amelyen keresztül olyan kérdésekre irányíthatjuk a figyelmünket, amelyekről egyébként nem biztos, hogy mélyrehatóan elgondolkoznánk. Lényegében egy látszatvilággal utalunk a való világ kérdéseire (most abba ne menjünk bele, hogy a való világ is egy látszat).

Ha pedig továbbfűzzük a gondolatmenetünket, akkor a színházi rendezőhöz hasonlatosan, szerzőként, mi is egy ilyen nyelvi látszatvilágot teremtünk meg a maga szereplőivel. Kiválasztjuk, hogy a valóság mely elemével akarunk foglalkozni, és rögtön egy hozzá illő terminust is választunk a szakirodalomból. Ez nyilván nem egy jól izolált elem, amely önmagában érdekes, hanem egy olyan jelenség, amellyel igazán csak összefüggéseiben érdemes foglalkozni. Ezekre

az összefüggésekre szintén csak röviden utalunk, és sokszor előre definiált újabb terminusokat vonunk be a leírásunkba. Kialakul egy egész szereplőgárda. Mint ebben a cikkben: *diskurzus*, *stratégia*, *leírás*, *valóság*, *gondolat*, *kutatás*, *szakdolgozat* stb. Ezek a főnevek mind segédeszközök, amelyek aktív nyelvi kapcsolatban állnak egymással és más főnevekkel (azaz megszemélyesítjük őket), illetve egy olyan történetben szerepelnek, amely alapján következtethetünk a tényleges szakdolgozatírói eljárásra. A szerepeket mi osztjuk. És rendezőként azt is mi döntjük el, hogy melyik „szereplő" milyen arányban lesz jelen a dolgozatunkban, továbbá azt is, hogy ezek viszonyait milyen eszközökön keresztül próbáljuk meg szemléltetni.

S hogy mi ebből a tanulság? Az, hogy mindjárt a szakdolgozatírás elején fontos tudatosítanunk saját szerzői-rendezői szerepünket. Tudnunk kell, hogy a színházi díszlet és a nyelv csupán a keretet szabja meg; az, hogy mit mondunk, és hogyan mondjuk – a mi felelősségünk. Ahhoz, hogy ezt tisztán lássuk, tudatosítanunk kell, hogy elméleti konstrukciókkal dolgozunk. Meg kell ismernünk ezek természetét, és azt is, hogy ezekről milyen eszközökkel szokás beszélni. Azt, hogy „eszközökről" és „szokásról" van szó, különösen fontos szem előtt tartani, mert ez alapján értjük meg, hogy a nyelvi megformálás „helyét" a kutatásunkban. Tudatosítanunk kell, hogy a szakdolgozat írásakor amellett, hogy egy kutatást rekonstruálunk, történtet is mesélünk. Ennek a történetnek pedig nemcsak az elbeszélői, hanem a rendezői is mi vagyunk.

Összegzés

Dolgozatomban a szakdolgozatírás három újabb kulcsfontosságú aspektusával foglalkoztam. Azokra a kérdésekre próbáltam meg válaszolni, hogy (1) hogyan kezdünk neki a szakdolgozat írásának, (2) hogyan jutunk el a gondolattól ennek nyelvi megformálásáig, illetve hogy (3) a munka nyelvi megformálásában milyen szerepe van a szerzőnek.

Az első kérdés kapcsán azt néztem meg, hogy a szakdolgozó hogyan jut el a munka megírásához, és ha már egyszer eljutott oda, milyen stratégiák mentén indíthatja útjára saját gondolatmenetét, azaz: mi legyen a munka első mondata. Mint megállapítottam: az első

mondat még nem a kutatás leírásáról szól – ez az a kezdőpont, ahol a szerző felfedi a saját szövegének más szövegekhez való kapcsolódási módját.

A másik kérdés kapcsán egyfelől azt a folyamatot próbáltam érzékeltetni, hogy a szerző hogyan jut el az olvasmányélmények és ötletek asszociatív halmazától a dolgozat logikus, hierarchikus szerkezetéig. Másfelől azt a kérdést jártam körül, hogy a leírni szánt gondolat miként alakul át az írás aktusa által. Rámutattam azokra a körülményekre, amelyek külső kényszerítő erőként hatnak a szerzőre, és átformálják a kezdeti gondolatot.

Végül: a szerző szerepére irányítottam rá a figyelmet. Igyekeztem egyértelművé tenni, hogy bár vannak külső tényezők, amelyek a kutatást befolyásolják, szakdolgozatíráskor mégis a szerző az, aki eldönti, mely kérdések élveznek prioritást a választott cél összefüggésében. A szerző „rendezi meg" a dolgozatát, és ő válogatja ki a történetének „szereplőit", a terminusokat, ahogy azt is, hogy ezek viszonyait milyen megszemélyesítő nyelvi eszközökkel próbálja meg szemléltetni.

HIVATKOZÁSOK

Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986. A beszéd műfajai. Berend T. Iván et al. (szerk.), *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Pozsony: Madách Könyvkiadó. 357–418.

Balaskó Réka 2020. *Nyelvi ideológiák a szerkesztői gyakorlatban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Balaskó Réka 2022. *Szlovákiai magyar sajtóhírek vizsgálata a diskurzuselemzés eszközeivel*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)

Barthes, Roland 1977/1994. Lekce. Merleau-Ponty, Maurice – Lévi-Strauss, Claude – Barthes, Roland: *Chvála moudrosti*. Bratislava: Archa. 81–99.

Fazekas Rebeka 2023. *A beszélők nyelvi és metanyelvi tevékenységének összefüggései*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)

Fekete Nándor 2020. *A metafora mint a meggyőzés eszköze*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Fekete Nándor 2022. *Anglicizmusok vizsgálata a magyar nyelvhasználatban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)

Foucault, Michel 1970/1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 3/7: 868–889.

Gőgh Réka 2024. *Fordítói segédeszközök gyakorlati alkalmazása a szlovák–magyar fordításban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Gráfel Krisztina 2021. *Nyelvi problémák a szlovákiai magyar sajtónyelvi szövegek fordításában*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Grice 1975/1997. A társalgás logikája. Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.), *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.

Gyurgyík László 2001. *A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei*. Pozsony: Kalligram.

Ilcsik Henrietta 2021. *Fordítás és nyelvhelyesség*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Jablonský Benjamin 2023. *(Korona)vírus mint metafora*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)

Kiss Cyntia 2021. *Nyelvi ideológiák a fordításban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

Kiss Cyntia 2023. *Fordítói nyelvi ideológiák szlovákiai magyar és magyarországi magyar kontextusban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)

Petrik Viktória 2026. *Nyelvi tanácsadás a nyelvi ideológiák tükrében*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
Sebők Szilárd 2024. Gyakorlati tippek szakdolgozatíráshoz I. Avagy mit gondoljunk át még mielőtt bármit is leírnánk? Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XIV*. Pozsony: Comenius Egyetem – Szenci Molnár Albert Egyesület. 75–91.
Sebők Szilárd 2025. Az értekező próza sajátosságairól – szakdolgozóknak. Misad Katalin – Száz Pál (szerk.), *Nova Posoniensia XV.* Pozsony: Comenius Egyetem – Szenci Molnár Albert Egyesület. 74–92.
Szekeres Angéla 2020. *Igekötők jelentésbővülése az internetes nyelvhasználat tükrében*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára).* Kolozsvár.
Szilágyi N. Sándor 2002. Nyelvében él a nemzet. *Regio* 13/4: 159–177.
Szilágyi N. Sándor 2004. Az absztraktumok csapdája. Szilágyi N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 10–40.
Szőcs Abigél 2023. *A nyelvi napló mint a nyelviprobléma-gyűjtés eszköze*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
Tóth Ádám 2026. *Internetes fordítóprogramok hasznosíthatósága a szlovák–magyar fordításban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

ZHRNUTIE

V tomto príspevku som sa zaoberal tromi aspektmi písania záverečných prác. Snažil som sa odpovedať na otázky, (1) ako začať písať záverečnú prácu, (2) ako sa dostaneme od myšlienky k jazykovému vyjadreniu a (3) akú úlohu zohráva autor pri jazykovom formulovaní práce.

V súvislosti s prvou otázkou som skúmal, ako sa autor dostane k písaniu práce, a keď sa už k tomu dostal, akými stratégiami môže naštartovať svoj text, t. j. aká by mala byť prvá veta práce. Ako som zistil: prvá veta ešte nehovorí o popise výskumu – je to východiskový bod, kde autor odhaľuje spôsob, akým sa jeho vlastný text spája s inými textami.

V súvislosti s druhou otázkou som sa na jednej strane snažil ilustrovať proces, ktorým autor prechádza od súboru čitateľských asociácií a nápadov k logickej a hierarchickej štruktúre práce. Na druhej strane som sa zaoberal otázkou, ako sa môže obsah myšlienky meniť prostredníctvom samotného aktu písania. Poukázal som na okolnosti, ktoré pôsobia na autora ako vonkajšie donucovacie prostriedky a pretvárajú počiatočnú myšlienku.

Na záver som upriamil pozornosť na úlohu autora. Snažil som sa zdôrazniť, že hoci existujú vonkajšie determinujúce faktory, ktoré ovplyvňujú výskum, pri písaní diplomovej práce je to práve autor, kto rozhoduje, ktoré otázky majú prioritu v súvislosti so zvoleným cieľom. Autor „režíruje“ svoju prácu a on vyberá „aktérov“ svojho príbehu, tzn. termíny, ako aj to, akými personifikujúcimi jazykovými prostriedkami sa pokúsi znázorniť ich vzťahy.

Csehy Zoiltán

A PATOLOGIZÁLT TÖRTÉNELMI ALLEGÓRIÁTÓL AZ ANTROPOLÓGIAI ÉRZÉKENYSÉG FELÉ

A férfi–férfi intimitás reprezentációja a modern és kortárs magyar történelmi regényben

Annotáció: A magyar történelmi regény modernista hagyományában a férfi–férfi intimitás és a nem normatív vágyformák általában nem stabil identitáskategóriaként jelennek meg, hanem változó narratív funkciókban érvényesülnek: épp ezért hol pszichologizált vágyként, hol ideológiai stigmaként, hol politikai kompromittálhatóságként, hol elhallgatott affektusként, hol pedig antropológiai határjelenségként találkozunk velük. A queer olvasat ebben a kontextusban nem pusztán szexuális identitások azonosítását jelenti, hanem annak vizsgálatát, hogy a szövegek milyen történelmi és narratív logikák mentén teszik láthatóvá, torzítják vagy hallgatják el a nem normatív kötődéseket. A tanulmány középpontjában az a folyamat áll, hogy a történelem narratívái milyen feltételek között engedik meg vagy zárják ki a nem normatív vágyak megjelenítését, és hogy a vágy a különböző korszakokban miként alakul át pszichológiai jelenségből politikai kockázattá, majd diszkurzív és emlékezeti struktúrává. Ebben a megközelítésben a queer és a történelmi regény viszonya elsősorban nem tematikus, hanem poétikai kérdésként merül fel. Talán nem túlzás feltételezni, hogy a queer ábrázolás a magyar történelmi prózában a bűn, a titok, a vágydiskurzus és a határhelyzet tengely mentén halad az allegorizáló pszichologizálástól a történelmi antropológiát megcélzó vonulat felé.

Kulcsszavak: modern és kortárs magyar történelmi regény, queer, stigma, nem normatív kulturális gyakorlatok.

Bevezetés

A férfi–férfi intimitás irodalmi reprezentációja nem pusztán a queer jelenségek ábrázoláspoétikájának története, hanem azé a permanens vitáé is, hogy a másságnak a társadalmi normalitás részévé kell-e válnia, vagy éppen a normák megkérdőjelezésében rejlik-e sajátos ereje (Stevens 2011: 84–85). A történelmi regény a legtöbbször nemcsak a múltat ábrázolja, hanem a jelen identitásvitáit is tükrözi. A történelmi láthatóság hangsúlyozása és az identitáskategóriák megkérdőjelezése olyan dinamikát eredményez, mely a queer és a normalizálás ütközőzónáiban bontja le vagy erősíti meg a sztereotípiákat, vagy demitizálja a normalitást, az identitást és a heteronormatív történelemfelfogást is. A regény visszavetítheti a mai identitásstruktúrákat a múltba, de meg is őrizheti a múlt „másságát", vagy a két stratégiát vegyítve hibrid struktúrába illesztheti a normalizáló és a queer hozzáállást. Will Stockton épp a történelmi regényt tartja a legalkalmasabbnak arra, hogy a normalitás alakváltozatait és képlékenységének természetét, a nemi szerepek létrejöttét, a normalitás történeti konstruálódását, a peremlét formáit és a feszültségzónákat bemutassa (Stockton 2023: 97–126). Muñoz azonban éppen azt állítja, hogy a queer múlt emlékei, nyomai és töredékei segítenek elképzelni egy másik, valóban queer jövőt, hiszen a queer szerinte maga az utópia. A múlt ebben a felfogásban nem lezárt korszak, hanem a jövő lehetőségeinek forrása (Muñoz, 2019: 19–32). Cobb szerint a queer történelmi regény sokszor nem visszanyeri vagy visszaszerzi a múltat, hanem megmutatja, hogy a múlt soha nem rekonstruálható teljesen, mert a múlt nem koherens, hanem töredékes, és a vágy sem mindig megnevezhető. A történelmi regény queer variánsa vagy queer olvasata lerombolja a történelem teljességének és átláthatóságának mítoszát, ezért a regény a hiány, a vágy és az újdonság narratívája (Cobb 2015: 15–28).

A 20. századi magyar történelmi próza korai rétegeiben (pl. Móricz Zsigmondnál) a férfi–férfi vágy még elsősorban tragikus lélektani esettanulmányként jelenik meg, amely a hatalom és az egyéni affektus konfliktusában bomlik ki. A későbbi (kém)regény-hagyományban (pl. Dobai Péternél vagy Berkesi Andrásnál) a homoszexualitás már nem elsődlegesen vágyként, hanem politikai kockázatként és zsarolhatósá-

gi tényezőként funkcionál, amely a titok és az államhatalom logikájába illeszkedik. Szélsőséges esetben (pl. Gergely Sándornál) a démonizálás komponenseként az osztályellenség szerepével kombinálódik.

Mint látni fogjuk, a posztmodern történelmi regényekben (pl. Závada Pál műveiben) a hangsúly eltolódik: a homoerotikus kötődés gyakran nem kimondott identitásként, hanem elhallgatott vagy diszkurzív módon közvetített affektusként jelenik meg, amely erkölcsi orientációvá, lojalitássá vagy történeti beszédmóddá alakul át. Ebben a modellben a queer már nem pusztán szubverzív tartalom, hanem az elbeszélhetőség határán működő szövegstrukturáló erő. A kortárs prózában (pl. Darvasi Lászlónál) a nem normatív kötődések még inkább antropológiai és emlékezetpoétikai keretbe kerülnek: a vágy nem identitásként vagy konfliktusként, hanem töredékes, közvetített és narratív szempontból instabil tapasztalatként jelenik meg. A queer itt a történelmi tapasztalat elbeszélhetetlenségének egyik formája lesz, amely csak közvetítő elemeken (tárgyakon, emléktöredékeken, anekdotákon) keresztül válik hozzáférhetővé.

*1. Nagy Sándor **és** Szardanapal karaktere között*

Móricz Erdély-trilógiájának első kötetében (Móricz 1974) Báthory Gábor fejedelem szadista, pánszexuális szörnyetegként tombol. Olyan szereplőként konstituálódik, akinél a vágy iránya kiszámíthatatlan, uralhatatlan és a hatalomgyakorlással fonódik össze, szinte kontrollálhatatlan expanzióként mutatkozik meg. A fejedelem lényegében mindent uralni és birtokolni akar, a nemi jelölők pedig e birtokvágy univerzális imperatívusza alá esnek. A regény nem dokumentál, hanem értelmez: Móricz Báthoryja kifejezetten modern lélektani konstrukció, patologizált karakterrajz, mely egyszersmind a történelem formálódásának segédvonalait is látni engedi.

„A nagy metamorfózis, a szerelmi érzés fonákjára fordulása Báthory Gábor felébredt fiúszerelmét is előhozza, mintegy annak jeleként, hogy értéktudata a szerelemben is megbicsaklott, és pánszexualitása mintegy itt tetőzött. Ez is epizód, s a szerelem és a halál tömény drámája is. Szilassy Pál ifjú hajdú iránt ébred fel benne ez az érzés. S mily jellemző, arról a fiúról van szó, aki Szeben elfoglalása után lép

Kereki Feri helyébe. Van jelképi jelentése is ennek, mert emlékeznünk kell, hogy Kereki Feri vezette a fejedelem szerelmi sikereinek a lajstromát" – írja Bori Imre, majd a homoszexualitás megjelenését a Nagy Sándor-analógiák jelenlétével is megmagyarázza (Bori 1982: 75). Móricz számára Báthory homoerotikus vonzalma messze nem emancipatorikus mozzanat, hanem része annak a kollektív lélektani folyamatnak, amely Erdély politikai széteséséhez vezet, s mely az uralkodó testét az állam testével köti össze. A személyes rend felbomlása és a történelmi rend felbomlása egymást értelmező metaforák lesznek. Móricz azt mutatja meg, hogyan bomlanak fel a vágy hagyományos kategóriái egy történelmi krízishelyzetben. Nagy Miklós a queer vágyat a gyilkosságokkal és az érzelmi kilengésekkel közös patologikus halmazba sorolja, és Borihoz hasonlóan hozzákapcsolja a történelmi folyamatok általános lélektanához: „Hirtelen feltörő homoszexualitása ugyanúgy az irányvesztés jele, mint dührohamai, őrjöngésében elkövetett gyilkosságai" (Nagy 1993: 49).

Bori Imre a fiú iránti vonzalmat „ferde szerelemnek" nevezi (Bori 1982: 76). Meglepő, hogy az érzés bizarr, pederasztikus jellegű pedagógiai aspektust is kap: a fejedelem csókolgatva tanítja lánnyal csókolózni a fiút.

Az író nem egyszer hangolja egymáshoz a szakralitás nyelvét, a szodomita pozíció történeti jelentését és a történelmi regény morális-politikai szerkezetét. A fiatal kegyenc a szodomitaság hírétől tartva a szökést fontolgatja, ám a fejedelem kegyetlenül megöleti, végül mintegy kijózanodva az agresszió mámorából, előbb megbánja saját parancsát, majd keservesen elsiratja a fiút. Szardanapal karaktere fokozatosan kopírozódik rá az alakjára („a mi őrült Szardanapalunk", Móricz 1974: 381), noha ezt az analógiát a regény eredetileg a puhánynak vélt törököknek tartotta fenn: „Áhmed, a győzhetetlen padisáh, asszonyruhában táncol a rabszolgalányokkal: ez? Nagyságod! ez egy kész Szárdanapal!" (Móricz 1974: 103).

„Ilyen baromállat legyen valaki, inkább megöleti magát veszett kutya módra, mint magát szeretni engedje: istenemre, ez fiún kívül senkit se szerettem életembe, se asszonyt, se embert, ezt is meg kellett öljem szerelem miá…" – mondja a „szerelmes" gyilkos kétszer is dehumanizálva aktuális vágya tárgyát (Móricz 1974: 329). Ebből a megbízhatatlan érzelmi hullámzásból egy különös, profán passiótörténet

bontakozik ki: a leginkább szeretett lény elpusztul, miközben a pusztulás oka maga az állítólagos szerelem. A szakralitás itt nem megváltást hoz, hanem tragikus iróniát delejez. A kegyenc a társadalmi-morális megsemmisüléstől, a szodomita bélyegtől, a maszkulinitás elvesztésétől tart. A személyes patologikus vágy itt is történelmi allegóriává alakul át, mivel a fejedelem szavai egyszerre hangzanak gyászbeszédként, vallomásként, önvádként és áttételes történelmi ítéletként. A szerelmi, a testi és a szadizmus iránti vágy hatásai szétválaszthatatlanok, ahogy a Tündérkertként megálmodott ország is egyre inkább egy képletes Szodoma irányába mozdul el, bár a Tündérkert historikus értelemben eleve afféle irracionális, délibábos mesebirodalmat jelent.

A regényszöveg rendre feloldja a bináris nemi kategóriákat: a vágy tárgya átmeneti, kettős pozícióban reked, ami a nemi jelölők permanens instabilitását mutatja a mindössze tizenhat esztendős Szilassy Pál leírásában: „Odament hozzá. Vállára tette a kezét, a nyakára fonta a tenyerét, olyan volt, mint egy lány, de nagy és frissen sarjadt, gyönyörűen férfias. Olyan közel hajlott hozzá, szinte érintette az arcát, a fiú drága komolyan állta. Valami vágy, testi kívánság gerjedezett a fejedelemben, nem volt ura, mintha magános életében most rátalált volna valamire, amit olyan nagyon áhított, öreg érzés gyulladt fel benne, öreg embernek ifjú fiában megnyugvó érzése, a szeméből könnycsepp lobbant elő, s megcsókolta a fiút. Csak alig érintette meg ajkával annak puskaporszagú hamvas arcát, de tűzfolyamok folytak el testében, s csak annyit mondott: – Maradj itt, te leszel az én fiam Kereki Feri helyett. A fiú nem szólt, zavarban volt, s óvatosan kiment. A fejedelem nem értette, miért megy el, és nem mert neki szólni, és féltékenység gyűrűje gyúlt benne, és a keze kardja felé villant, hogy a vakul fellobbanó idegen érzésnek engedjen, s levágja a fiút, de a karja már a gondolattól elhalt, s egész teste zavart kínban volt" (Móricz 1974: 292). Az erotikus vonzalom összekeveredik az apai szeretettel, gyásszal és birtoklási vággyal, a határok totális instabilitása lép életbe, ugyanakkor a testi vágy alapvetően az agresszióval kapcsolódik össze, a vágy itt nem felszabadító erőként jelenik meg, hanem potenciális destruktív impulzusként. A fiú elutasító viselkedése sérti a fejedelem abszolút uralmi pozícióját. A vágy nem elsősorban Szilassy Pálra irányul, hanem a hiány, a veszteség helyét jelző paradox korrekciós igény. Kereki vezette a fejedelem szerelmi kapcsolatainak nyilvántar-

tását, s miután elesett, a lista, a metaforikus férfiasság is odaveszett, ezért újra kell teremteni.

Ebben az olvasatban a gyilkosság fantáziája nem egyszerűen az elutasításra adott reakció, hanem a veszteség traumájának és az ismétlődés kudarcának következménye. A veszteségből fakadó destruktív energia a homéroszi epikához is köthető. Akhilleusz esetében Patroklosz halála heroikus bosszút szül, Móricznál a veszteség nem heroizáló karakterű, hanem szétesést okoz. Báthory nem mitikus hős lesz, hanem zavart, önmagát sem értő történelmi figura. Móricz alakja egy gyásszal, hiánnyal és agresszióval összekapcsolódó affektív struktúraként megképződő bizarr érzékiség terepére téved.

Móricznál a megfigyelés stratégiája hierarchikus: az udvari környezet figyeli a fejedelmet, a fejedelem az alattvalóit. Mivel a hatalom teste nyilvános testként funkcionál, a másság botrányként, sőt nyilvános sokként jelenik meg. Móricz regénypoétikájának queer elemei nagyban hozzájárultak ahhoz a szemléletváláshoz, mely hozzájárult a történelem demitizálásához, és szembenézett a totális rekonstruálhatatlanság kihívásaival is.

2. Zápolya, a „küsasszony-vajda”

Gergely Sándor Dózsa-trilógiája (Úriszék, A nagy tábor, Tüzes trónus) összesítve és átdolgozva 1954-ben jelent meg *Dózsa György* címmel (Gergely 1954). Az első két kötet eredetileg 1936-ban, illetve 1939-ben Moszkvában látott nyomdafestéket, a harmadik már Magyarországon, 1948-ban. Gergely Dózsa György lázadó alakját a kommunista ideológia irányába „finomította”, ennek megfelelően osztályelfogultsága a nemesség démonizálásában teljesedett ki. Bölöni György szerint ez „az első komoly marxista szemlélettel írt magyar történelmi regény” (Bölöni 1954: 3). Gergely regénypoétikájának karakteralkotó stratégiája Móricz nyomdokain halad, de ezzel párhuzamosan egy erőteljes ideológiai átalakítás is zajlik.

A regényben Szapolyai János (Zápolya) erdélyi vajda majd magyar király, aki döntő szerepet játszott a jobbágyfelkelés leverésében, szadista, epilepsziás rohamokkal küszködő, homoszexuális, „asszonyos” karakterként jelenik meg, akinek már az anyja is alattomos

mérgekkel távolította el politikai ellenfeleit. Gergely nagy hangsúlyt helyez Zápolya idegen származásának, illetve meglehetősen gyenge, nemileg ambivalens fizikumának kiemelésére (Gergely 1954, III: 29). Zápolya apródok kettős sorfala között jelenik meg, kinézete és öltözéke egyaránt férfiatlannak hat: „asszonyosan egymás felé törő térdén drága gyöngyökkel átszőtt selyemszalag fogja át feszes, zöld szattyán csizmába szorított, galambszürke, selyemposztós nadrágját. Ugyanilyen színű ujjasán a gombokat a gombkötő zsinórozást a térdszorító gyöngyök másából mívelte a mester". Hosszú, vörös haját selyemszalag szorította le, a hajfogóját is gyöngyhímzés díszítette (Gergely 1954, III: 340). Az eleve degeneráltként megkonstruált fiatal Zápolya az „asszonyos senki" (Gergely 1954, III: 29) vagy a „küsasszony-vajda" (Gergely 1954, III: 30) minősítést, illetve a „Jankó küsasszony" (Gergely 1954, III: 54) gúnyneveket is megkapja.

Míg Móricznál a homoerotikus vágy a pszichológiai komplexitás és a történelmi tragikum része, addig Gergelynél sokkal inkább ideológiai stigmaként működik, azaz egy démonizáló folyamat (vö. Stevens 2011: 81) markáns részeként jelenik meg. A kommunista történelmi regény 1950-es évekbeli modelljében az osztálypozíció és az erkölcsi minőség szorosan összekapcsolódik, ezért Zápolya figuráját nem pusztán történelmi alakkonstrukciós kísérletként, hanem osztályellenségként konstruált ideológiai típusként kell szemlélni: a patologizált másság ideológiai konstrukcióként válik a karakter komponensévé. A homoszexualitás nem rejtélyes vagy izgalmas vágystruktúra, hanem a morális-politikai degradálás kelléktárának eleme. A maszkulinitás és uralkodói legitimáció összekapcsolását természetes jelenségként kezelő szerző a feminizált karakter törvényszerű bukását vetíti előre, a feminizálás megbélyegez és végeredményben delegitimál. Maga a szerep tehát egy olyan fertőzött konstrukció, melyben a queer-kódoltság maga válik a gonoszság, a dekadencia és a történelmi illegitimitás bizonyítékává.

Az egyik szatirikus jelenetben egy kivételesen fontos kutyahasonlat jelenik meg: a maguk hasznát leső politikai kalandorok Zápolyát a korona segítségével és ígéretével a hasonlat szerint úgy csalhatták volna a kívánatos politikai térfélre, akár „a kölyök kankutyát a vén szuka" (Gergely 1954, III: 38). Zápolya másságának ironikus kibontása egy párbeszédben realizálódik: „– Nem olyan szukás legény Zápo-

lya" – mondta Gergely fanyaron. – „Nem hát. Legényekkel hál a disznó" – szólt közbe Marjay (Gergely 1954, III: 38). A kölyök kankutya naivitása helyébe a testiség legalpáribb jegyeit megtestesítő disznó lép. A kutyamotívum a regény egy másik hangsúlyos pontján is felbukkan: Zápolya négykézlábra ereszkedve játszadozik egy kutyával, felhergeli az állat nemi vágyát, majd megfojtja az ebet, és a tetemet az ítélőmester szeme láttára kihajítja az ablakon (Gergely 1954, III: 47–48). Ez a gesztus az engedetlenség és az ellenség eltiprásának kettős példázatává válik, szinte Báthory móriczi karakteréhez illő gesztus. Értelemszerűen Dózsa különösen kegyetlen kivégzése is Zápolya szadizmusának és perverzzé stilizált karakterének következményeként értelmeződik. Gergely szövege az úgymond abnormális testet az abnormális politikai szubjektum hordozójává teszi, méghozzá lényegében adottságként és nem jellemfejlődésként, jellemelváltozásként alakítva a karaktert. Az állathasonlat első szintjén Zápolya manipulálhatósága jelenik meg. A kölyökkutya naivitást, ösztönirányítottságot sugall, ugyanakkor a kankutya és vén szuka nemi metaforái már ironikusan szexualizálják a politikai viszonyokat. A játékosan felhergelt és megölt kutya a szodómia potencialitását új irányokba is megnyitja. Három démonizáló gesztus is lezajlik: a feminizáció, a homoszexuális célzás, illetve a dehumanizálás, az állatiassá degradálás és degradálódás.

A kutyaölés és a szexuálisvágy-provokálás összekapcsolása ezt a folyamatot folytatja: az állat megfojtása performatív, drámai gesztus, nem magánaktus, hiszen az ítélőmester jelenléte szadisztikus hatalmi demonstrációvá avatja. A maszkulinitás hergelése és kegyetlen eltiprása metaforikus démoni struktúrákat mozgósít, és a parasztlázadást mint a deviancia elleni természetes lázadást mutatja fel. Móriczcnál a szodómia egy tragikus hangoltságú pszichológiai komplexitás része, Gergelynél egy hatványozottan negatív politikai szemiotika ideológiai komponense. A deviancia már nem pusztán érzékelt furcsaság, hanem politikailag értelmezett jel: a nőiesség, a homoszexuális célzások, a testi defektusok mind érzelmi érvekként bukkannak fel a démonizálás mellett.

3. A homoszexualitás mint érzékeny információ

Berkesi András *Küszöbök* című, 1969-ben megjelent regényében az úgynevezett deviancia már nem pusztán erkölcsi romlottság vagy dekadens tónusokkal ellátott feminizálás, hanem állambiztonsági tudássá, zsarolási potenciállá és hatalmi technológiává váló érzékeny információ. „A Küszöbök Horváth Gézája emlékeinek tárházából szerzi be azt az eszközt, a német hadseregben levő homoszexualitás adatait, amellyel sakkban tarthatja, kényszerítheti a tiszteket" – írja G. Kiss Valéria (G. Kiss 1977: 61). A homoszexualitás itt sem identitás vagy vágykonstrukció, hanem elsődlegesen információ, államvédelmi adat, a magánélet pedig dokumentálandó információhalmaz, mely politikai kontrollt kíván, hiszen üldözésének a biopolitika komponenseként is kiemelt szerepe van. A modern állam nem egyszerűen tiltja a homoszexualitást, hanem nyilvántartja, katalogizálja, biomasszaként formálja az állampolgári alapanyagot. Berkesi narrációja tipikusan paranoid hatalomalakzatokat rajzol meg. „A kínzásokat azonban állja, noha a vallatások során kiderül, hogy volt professzora, a berlini egyetem zseniális tanára – szabad idejében a Gestapo különleges csoportjának vezetője – szőtte körötte a hálót, s ez az ördögi ügyességű nyomorék nemcsak a kommunisták illegális hálózatát ismeri félelmetes biztonsággal, hanem Horthyék összes praktikáit is, a német véderő homoszexuális tisztjeinek magánéletéről, Heydrich gyengéiről már nem is szólva [...]" – jellemzi E. Fehér Pál a regény főhősét (E. Fehér 1969: 7). Heydrich a kompromittáló magánéleti adatok és összefüggések zsarolásnak kitett áldozataként jelenik meg, hasonlóan a más hatalmi ideológiák adattáraiba illeszthető deviancianyilvántartások áldozataihoz. Berkesi a titok, a zsarolhatóság és a hatalom háromszögét alapvető narratív eszközként konstruálja meg.

Berkesi narratívája ebből a szempontból már nem a klasszikus morális deviancia diskurzusában mozog, hanem a későmodern megfigyelő állam episztemológiai logikájában (Foucault 1990: 39–53). A homoszexualitás nem bűnként, hanem adatként termelődik újra: olyan információvá válik, amelyet a hatalom archivál, rendszerez és stratégiailag működtet. A vágy itt elveszíti privát jellegét, s a titkosszolgálati tudás részévé alakul át. A queer szereplő nem egy

hatalmi pozíció megvetett, de kikezdhetetlen reprezentánsa többé, hanem potenciálisan feltörhető kód, sokszor felületesen rögzített identitása pedig a megfigyelés technológiáiban válik értelmezhetővé. Berkesi narratívájában a homoszexualitás már nem a klasszikus morális deviancia diskurzusában jelenik meg, hanem a foucault-i értelemben vett tudás–hatalom rendszerének tárgyaként. A szexualitás nem egyszerűen tiltott viselkedésként, hanem adminisztrálható és osztályozható identitásként termelődik újra. Ezzel párhuzamosan a megfigyelés, a nyilvántartás és a dossziék logikája a fegyelmező hatalom működését idézi és teszi legitimmé mint normatív módszert (Foucault 1990: 267–308).

Míg Móricznál egy tragikus pszichoszexuális alkat történelmi allegóriává konstruálását láthattuk, Gergely Sándor pedig az osztályellenség-démonizálás szolgálatába állította a másságkonstruálást, Berkesi a bűn helyére a terhelő adat, a deviancia helyére a veszélyes titok narratív funkcióját illesztette, hogy a másságot immár modern biopolitikai kategóriaként mutathassa meg.

4. Egy mintakatona vágymintázatai

Dobai Péter a fent jellemzett narratívát az összetett identitás és a kontroll kérdéseivel sokkal sikeresebben társítja, mint Berkesi. Szabó István Dobai Péterrel közösen írt filmforgatókönyvében (Szabó – Dobai 1984), majd Dobai regényében (Dobai 1985) ugyancsak összekapcsolódik szexualitás, hatalom, politikai lojalitás, árulás és történelmi reprezentáció, ugyanakkor kiemelt figyelmet érdemel az a folyamat is, ahogy a szexuális másság a szimbolikussá párlatolt történelmi jelentés hordozójává válik.

Alfred Redl, az Osztrák–Magyar Monarchia ezredese alakját a recepció hosszú ideig nem pusztán kémként vagy árulóként kezelte, hanem homoszexualitását kifejezetten az árulás és a leleplezés narratívájába építette bele. A Redl-ügy már az 1920-as évektől kezdve több regény, memoár, illetve film tárgyává vált (Bedecs 2024: 80). A 20. század eleji diskurzusban a szexuális deviancia, a titok, a kettős élet és a politikai megbízhatatlanság szinte problémátlanul rendeződött egymás mellé. A Redl-történetben Gergely Zápolya-képével összevetve

erőteljesen érződik a modernitás problémája: a megfigyelés, a titok, a rejtett identitás, az állam és az egyén konfliktusa. Redl nem egyszerűen más, hanem olyan figura, akinek létezése rámutat a Monarchia rendjének belső feszültségeire, azaz politikai konstrukció is, akárcsak a démonizált Zápolya, ám ez a démonizálás Dobainál nem következik be. Az állam teste antik nyomvonalon itt is a férfitest maga, hiszen a férfitest birtoklása és jelképisége korántsem pusztán magánügy volt, hanem már az eszményített antikvitásban is a polgári és politikai rend része (Dover 1989: 72–98, illetve Halperin 1990: 88–112): Dobai a rejtett identitást mint történelmi töréshelyet generáló tektonikus mozgást mutatja be. A deviánsként jellemzett test és a politikai, morális gonoszság analógiáját megkonstruáló, a fentiekben Gergely regényével reprezentált másságvariánstól épp ezért markánsan eltér: a regényből nem derül ki egyértelműen, hogy Redl valóban kém volt-e vagy netán kémelhárító, áruló vagy épphogy dörzsölt diplomata. A forgatókönyv és a regény Redl ezredese két eltérő karaktert mutat: a filmben Redl a hatalmi eszköztár része és áldozata, céltudatos karrierista, a regényben viszont irányító, karakán, önmagát tökéletes mintakatonává formáló jellem, aki körülményei áldozatává válik (Bedecs 2024: 81).

Az alacsonyabb rétegekből magát felküzdő, gátlásos és szorgalmas Redl és a léha, sikeres, nőfaló Kubinyi Kristóf viszonya az egyik központi szervezőelem, hiszen egyszerre működik osztályviszonyként, vágystruktúraként és identifikációs mintázatként, melyben az önidentifikációs vágy és a homoerotikus kötődés nem elkülönül, hanem egymásra épül. Kristóf és lánytestvére, Katalin a regényben potenciálisan megképződő nemileg ambivalens felcserélhetőséggel, látszatra nyitott vegyértékekkel rendelkeznek. Amikor az ezredes egy fotóalbumot lapozgat, ez az ismétlődő erotikus fantázia így fogalmazódik meg: „Redl néha eljátszott a gondolattal, vajon a testvérek nem mindketten nők-e? Vagy ellenkezőleg: nem férfiak-e mind a ketten? Mintha ikrek lettek volna, bár Katalin négy évvel idősebb volt Kristófnál, és ráadásul »igazi« nő volt, mint ahogy Kristóf is »igazi« férfi…” (Dobai 1985: 104). Az idézőjel relativizál vagy ironizál, esetleg valóban a közvélekedés tényleges idézése, netán Redl nemi normafelfogásának kerete? A szöveg egyszerre bontja le és állítja helyre a nemi rendet, ezzel Dobai a queer olvasat instabilitás-komponensének nyit teret.

Az önidentifikációs vágy azonban a regényben önfelszámolássá alakul át. A homoszexualitás botránya és az árulás vádja a birodalmi gépezet sebezhetőségi pontjává válik, és maga a rendszer szólít fel önfelszámolásra. A filmforgatókönyv radikálisabb fókusza az állam önpusztító működésének analógiáját is létrehozza: Redl maga is megfigyel, miközben a megfigyelés áldozata lesz, s az áldozat pozícióját (bár lenne esélye megmenekülni) férfiasan vállalja. A lojalitás tragédiáját ugyanis a bűnbak megalkotása után a rendszer önmaga ellen való fordulása tetőzi be. Szabó és Dobai forgatókönyvében a homoszexualitás sokkal látványosabban válik strukturális sérülékenységgé, míg a regényben inkább sejthető, néha kivillanó mentális háttérmintázat. A rendszer maga hozza létre azt a helyzetet, amelyben a zsarolhatóság működőképes lehet, s miközben felemészti konstrukcióit, maga is felemésztődik. A rendszer a megfigyelésben egyszerre válik önreflexívvé és totalizálóvá.

Eszes Máté Az ezredes úr budoárja című novellája (Eszes 1993: 11–31) a Dobai által egzisztenciális és történetfilozófiai kérdéssé emelt problematikát úgymond visszaerotizálja: a monarchia önfelszámolási mechanizmusainak jelképisége háttérbe szorul, a homoszexualitás pusztán a hírszerzési infrastruktúra részeként tematizálódik, a szöveg a populáris kémhistóriák klasszikus, lélektani fókuszú alapmintázataihoz igazodik.

5. Idegen testté válni a történelemben

Závada Pál *Idegen testünk* című regényében a homoszexualitás az identitás idegenségének és a test történeti-politikai terheltségének részeként jelenik meg. Maga a regény is arra kérdez rá, hogyan válnak idegenné testek, közösségek, identitások a 20. századi magyar történelemben. Weiner Janka házában 1940 szeptemberében egy szinte kaotikusnak ható társaság gyűlik össze, ebből bontakozik ki a szereplők múltja és a jövője is (kb. 1956-ig). Weiner Ottó, Janka testvére kész „csodabogár" (Závada 2008: 132), református teológiát tanul és lelkésznek készül. A kollégiumban beleszeret Cser Ambrusba, aki a református diákszövetség világi titkára. Závada nagyon körültekintően fogalmaz, szinte észrevétlennek mutatja kettejük kap-

csolatát: Ottó reménykedik, hogy a teológiai és filozófiai és politikai eszmecserébe egyszer majd a „meztelen lelkiség" is belefér (Závada 2008: 159). Cser ugyanis, ha észre is vesz valamit, nem viszonozza az áradó érzelmeket: később külügyminisztériumi tisztviselő lesz, és Ottót is ilyen irányba terelgeti. Amikor segédlelkészként felkérik az embermentő szolgálat munkatársának, végig abban bízik, hogy Cser választotta ki a feladatra, és hogy így Cser közelébe kerülhet. Cser bűvöletében vállal minden veszélyt, bekapcsolódik az ellenállásba, a háborús kiugrás szolgálatába áll, és a zsidó népirtás ellen lép fel. 1944 áprilisában találkoznak egy múzeumkerti kávéházban, s ez a találkozás egyben a lelki táj átrendeződése is: „Ottó úgy fog gyönyörködni ebben a virágzásban, hogy a közepébe Ambrus alakja kerüljön" (Závada 2008: 246). 1944 decemberében Ambrus és felesége, illetve gyermeke egy elkötött repülőn (felbérelt pilótával) megszökik az országból, ám Olaszország felett amerikai gépek kényszerítik leszállásra őket, s így Cser az amerikai titkosszolgálat foglya lesz. 1945 júliusában térhet csak vissza Budapestre, ahol elismerik ellenállónak és hivatalt is kap. Ottó folyvást igyekszik a közelében lenni, ám Cser börtönbe kerül. Ambrus menekülő feleségének Ottó segít elhagyni az országot (Csernek ekkor már három gyereke van). Ottó próbálja kijárni fivérénél, hogy Cser szabaduljon. Az álruhába kényszerült férfi Hegyeshalomnál végül felszállhat a bécsi vonatra. Ottó és ő ekkor látták egymást utoljára.

Weiner Ottónál is erős az önidentifikációs vágy, noha Závadánál a vonzalom, az azonosulás és a történelmi helyzet ritkán válik külön. A szereplők sokszor társadalmi pozíciókhoz, nemzeti identitásokhoz, kulturális mintákhoz kötődő reprezentációk maradnak. Závada nem stigmatizál, ugyanakkor típuskatalógus-alkotó szenvedélyében mégis ezt érezzük. A homoerotikus vonzalom nem a testiség nyelvén jelenik meg, hanem a szolgálat, hűség, követés, odaadás, lelki közelség formájában, melyet a „meztelen lelkiség" ironikus fogalma bizonytalanít el. Ottó homoerotikus kötődése nem vezet destrukcióhoz, sőt csupa pozitív tevékenységhez kötődik (embermentés a vészkorszakban, önfeláldozás), s míg mások gyötrelmein enyhít, saját kínjait fokozza. Önmaga vágyait Cser kimenekítésébe fojtja: végül pedig a magány teátrálissá esztétizált tragikumába roskad. Míg formálja a történelmet, a maga történetét marginalizálja, a saját vágyait kiírja mások narratí-

váiból. Weiner Ottó a jótetemények rabszolgája, mazochistája lesz.

Závadánál nemcsak a kimondhatatlan homoerotikus kötődés (Weiner Ottó–Cser Ambrus), hanem a homoszexualitásról való történelmi beszédmódok is központi szerepet kapnak. A regény nem egyszerűen szerepelteti a másságot, hanem bemutatja, hogyan termelődnek ki vele kapcsolatban a legjellemzőbb társadalmi diskurzusok. A homoszexualitás a képzelet szintjén látens történelemalakító energiaként jelenik meg, a regényben a fontos elbeszélői stratégiát képező pletyka ugyanis eleve a rejtett hálózatosság narratívájához köti.

A politikai kapcsolódás is kiemelten fontos, hiszen a weimari Berlin alternatív modernitásként jelenik meg, az urbánus szexuális pluralizmus tereként. Weiner Janka például felidézi, hogy 1929-ben miként ismerte meg Raposka Károly történészt Berlinben, aki a regényidőben egy meddő zsidó nő férje. A bonyolult szexualitású Raposka Janka vőlegénye volt, de végül kikosarazta. A berlini magyar intézetben dolgozó „feszesen fess" hátú, karcsú, magyar diákvezér egy diákbálon tündökölt, valóságos vezértáncos, egy kész dzsigoló volt. Ekkor a másságáról híres Carl Heinrich Becker kultuszminiszter a magyar ügy nagy pártolója felkarolta a fiatalembert. Janka sejtette, hogy a „friss hús" sem véletlenül került az intézetbe. Janka szemében Raposka a meleg Becker „választottja" maradt, hiszen Becker a pletyka szerint homoszexuális. Az elbeszélő szólam ugyan elismeri az alulinformáltságot, de annál intenzívebb hálózatosságot és összefüggésrendszert sugall Janka hiányos horizontját analizálva: „Miként abban a kérdésben sem lát Janka tisztán – de mit Janka!, mikor magunk is csak találgatunk –, hogy az efféle mélyen intim egybekapcsolódás, vagyis az eleve is büntetendő nemi eltévelyedésnek és az államhatárokon túlnyúló politikának a legszigoróbban titkos, hiszen tilos összefonódása milyen szerepet játszhat abban, hogy sikerül megalapozni a magyar szellemiség első és legfőbb németországi hídfőállását" (Závada 2008: 66). Ekkor alakul a Collegium Hungaricum, ekkor fedezik fel az Ómagyar Mária-siralmat. Raposka mintája Gragger Róbert lehetett (Sántha 2008: 1362), a berlini magyar kulturális jelenlét oszlopa. Závada elbeszélője modellálja azt a folyamatot is, hogy miként támad a kulturális emlékezetben az a gyanú, hogy a férfikapcsolatok, intézményi előrejutás és homoerotika egy torz rendszerben erőteljesen összefügghetnek egymással. Raposka ugyanakkor heteroszexuá-

lis homlokzatot épít, ezt világossá teszi a berlini meleg élethez fűzött kommentárja: „én világéletemben a normális emberek közé tartoztam, szögezi le Károly, akit ez a szóban forgó elferdülés inkább zavar, semmint vonz" (Závada 2008: 67), ráadásul szerinte a másság jellemgyengeséggel és morális megbízhatatlansággal jár együtt. Raposka pletykáiból kiderül, hogy „a weimari időkben az ő személyes emlékei szerint is leplezetlenül járkáltak egymással az efféle […] házaspárok a nyílt utcán". Hozzáteszi a magyar intézettel kapcsolatos szóbeszédet is: „S noha biztosat persze nem tudhat, de a dolog állítólag intézetünk alapító korszakának intézményes kapcsolatait is nagyban árnyalta, ha hinni lehet a szóbeszédnek, mert ki lát, ugye, a csukott ajtók mögé" (Závada 2008: 68). Végül a leleplezésretorika helyett a mulattató aspektusoknál köt ki, és mulattató történetnek szánva elmeséli, hogy Berlinben hogyan lakott együtt egy fiatal magyar meleg zenésszel. A „rokonszenvedélyűekről" szóló történetekre azonban hallgatói sem igazán figyelnek, ennek oka vagy az, hogy már sokszor hallották, vagy az, hogy átlátnak Raposkán. Raposka a kívülálló megfigyelő pozícióján keresztül beszél önmagáról, s a pletykanarratívában saját „hálózati" helyét is sejtetni engedi. A homoszexuális hálózat titkos működése szinte pikareszk izgalommal tölti el, miközben észrevétlenül árulóvá válik.

Závadánál a másságra irányuló tekintet, azaz a megfigyelés decentralizálódik, a reflexív-paranoid sémától elmozdul a diszkurzív-hálózati felé, melyben a pletyka, a társasági életmód, a bizonytalan közlés vagy az archívumként elgondolt emlékezet is szerepet kaphat. A másság nem lelepleződik, hanem apró epicentrumok kisugárzásaiban érvényesül több-kevesebb sikerrel.

6. Egy tánctanár a történelem színpadán

Darvasi László *Neandervölgyiek* (2024) című monumentális panorámaregényéből (időkerete 1908-tól 1957-ig terjed) témánk szempontjából Radu Kipler alakja érdemel említést. Képlékeny identitása egymást erősítő instabilitáseffektusok (etnikai, társadalmi, szexuális) sorozatából rakható ki. Idegensége permanens, viszonylag kevésbé van beágyazva a történelmi-polgári narratívába, lénye sokkal

inkább egy antropológiai idegenségállapotba záródik. Radu Kipler nős, de meghalt katonatiszt szeretőjét gyászolja, s ez a gyász tartja életben a vágyat. Kipler tánctanár: a megkoreografált élet intimitása szimbolikus jelentőségű, bakelitgyűjteménye érzelmi archívumként szolgáltat háttérzenét a kevéssé hozzáférhető sorstörténethez. Ez a helyzet egyben az eredeti állapot visszaállíthatatlanságát és idealizáltságát is jelzi. A házasság túlélési formaként jelenik meg, a vágy viszont nosztalgikus, nyitott, ugyanakkor a személyes archívumba zárt, időnként újrarendezhető anyaghalmazként mutatkozik meg. Darvasinál nem a külső kontroll a lényeg, hanem a rekonstruálhatóság játéka, ugyanis a megfigyelés a vágy nyomait őrző tárgyak, töredékek archiválására törekszik.

Összegzés

A magyar történelmi regény egyes változatainak queer olvasata nem egyszerűen rejtett homoerotikus motívumok feltárását jelenti, hanem annak vizsgálatát, hogy a történelemről való beszéd milyen módon szervezi meg a vágy láthatóságát, elhallgatását vagy politikai átértelmezését. A vizsgált művekben a férfi–férfi intimitás ritkán válik stabil identitássá; sokkal inkább a történelmi rend válságainak érzékeny indikátora, amely egyszerre kapcsolódik hatalomhoz, lojalitáshoz, veszteséghez és társadalmi kontrollhoz. Móricz Zsigmondnál a vágy a történelmi szétesés tragikus pszichológiájába íródik bele, Gergely Sándornál ideológiai stigmaként és démonizáló jelölőként működik, Berkesi András és Dobai Péter műveiben pedig az állami megfigyelés, a zsarolhatóság és a titok modern biopolitikai rendszereibe illeszkedik. Závada Pál és Darvasi László esetében ezzel szemben a queer tapasztalat már kevésbé a bűn vagy deviancia nyelvén válik hozzáférhetővé: a hiány, a közvetítettség, az emlékezeti töredékesség és az elbeszélhetőség korlátai kerülnek előtérbe. A nem normatív kötődések így fokozatosan elmozdulnak a patologizált történelmi allegóriától az antropológiai és emlékezetpoétikai érzékenység felé. A magyar történelmi próza ebből a szempontból nem pusztán társadalmi előítéletek lenyomata, hanem olyan kulturális laboratórium is, amelyben a test, a vágy és a történelem viszonya újra és újra átíródik. A queer olvasat éppen ezért nem külsődleges értelmezői

gesztus, hanem a történelmi narratívák belső feszültségeit láthatóvá tevő hermeneutikai lehetőség.

A vizsgált művek egyik közös szervezőelve a megfigyelés különböző történeti formáinak jelenléte. A queer vágy nem pusztán reprezentációs probléma, hanem mindig megfigyelési stratégiákhoz is kapcsolódik: a skála az udvari tekintettől és az ideológiai stigmatizálástól a titkosszolgálati archiváláson és a kölcsönös paranoid ellenőrzésen át egészen a pletykahálózatok és emlékezeti töredékek decentralizált működéséig terjed. A magyar történelmi regényben a nem normatív kötődések láthatósága szorosan összefügg azzal, hogy az adott történeti közeg milyen módon ellenőrzi, katalogizálja vagy éppen szórja szét a vágy nyomait.

HIVATKOZÁSOK

Bedecs László 2024. *Dobai Péter.* Budapest: Napkút Kiadó.

Berkesi András 1969. *Küszöbök*. Budapest: Magvető.

Bori Imre 1982. Az elveszett illúziók regénye: a Tündérkert. *Forrás* 14 /8: 68–79.

Bölöni György 1954. Gergely Sándor Dózsa trilógiája. *Irodalmi Újság* 5/21: 3.

Cobb, Michael 2015. Queer Novelties. In: Herring, Scott (ed.), *American Gay and*

Lesbian Literature. Cambridge: Cambridge University Press.

Darvasi László 2024. *Neandervölgyiek I–III.* Budapest: Magvető.

Dobai Péter 1985. *A birodalom ezredese*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Dover, Kenneth James 1989. *Greek Homosexuality.* Cambridge: Harvard University Press.

E. Fehér Pál 1969. Példányszám 143700. *Népszabadság* 27/110: 7.

Eszes Máté 1993. *Advent*. Budapest: Zrínyi.

Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó és

Csűrös Klára. Budapest: Gondolat Kiadó.

Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története. A tudás akarása.* Ford. Ádám Péter. Budapest:

Atlantis.

Gergely Sándor 1954. *Dózsa György I–III.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

G. Kiss Valéria 1977. Egy népszerű író (Berkesi Andrásról). *Alföld* 28/ 8: 60–66.

Halperin, David M. 1990. *One Hundred Years of Homosexuality*. New York – London:

Routledge.

Móricz Zsigmond 1974. *Erdély I. Tündérkert*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Muñoz, José Esteban 2019. *Cruising Utopia. The Then and There of Queer Futurity.* New

York: New York University Press.

Nagy Miklós 1993. A Tündérkert és a történelem. *Alföld* 44/4: 47–57.

Sántha József 2008. Regény a báli szezonra (Závada Pál: Idegen testünk). *Holmi* 20/10: 1358–
1363.
Stevens, Hugh 2011. Normality and queerness in gay fiction. In: Stevens, Hugh (ed.),
Gay and Lesbian Writing. Cambridge: Cambridge University Press. 81–96.
Stockton, Will 2023. *An Introduction to Queer Literary Studies*. London – New York:
Routledge.
Szabó István – Dobai Péter 1984. *Redl ezredes. Forgatókönyv*. Budapest: MOKÉP, MTI.
Závada Pál 2008. *Idegen testünk*. Budapest: Magvető.

SUMMARY

A queer reading of certain variants of the Hungarian historical novel does not simply involve uncovering hidden homoerotic motifs, but rather examining how discourses on history organize the visibility, silencing, or political reinterpretation of desire. In the works examined, male-male intimacy rarely becomes a stable identity; rather, it serves as a sensitive indicator of crises in the historical order, linked simultaneously to power, loyalty, loss, and social control. In Zsigmond Móricz's work, desire is inscribed into the tragic psychology of historical disintegration; in Sándor Gergely's, it functions as an ideological stigma and a demonizing marker; and in the works of András Berkesi and Péter Dobai, it fits into the modern biopolitical systems of state surveillance, vulnerability to blackmail, and secrecy. In the case of Pál Závada and László Darvasi, however, the queer experience is less often framed in terms of sin or deviance: instead, the focus shifts to absence, mediation, the fragmentary nature of memory, and the limits of narrativity. Non-normative bonds thus gradually shift from pathologized historical allegory toward an anthropological and memory-poetic sensibility. From this perspective, Hungarian historical prose is not merely an imprint of social prejudices, but also a cultural laboratory in which the relationship between the body, desire, and history is rewritten time and again. For this very reason, a queer reading is not an external interpretive gesture, but a hermeneutic possibility that makes the internal tensions of historical narratives visible.

One of the common organizing principles of the works examined is the presence of various historical forms of observation. Queer desire is not merely a problem of representation, but is always linked to strategies of observation: the spectrum ranges from courtly gazes and ideological stigmatization, through secret service archiving and mutual paranoid surveillance, all the way to the decentralized functioning of gossip networks and fragments of memory. In the Hungarian historical novel, the visibility of non-normative attachments is closely linked to the way in which the given historical milieu controls, catalogs, or scatters the traces of desire.

Száz Pál

NIZSDER VÁRÁNAK TITKAI

Forráshasználat, fikcióképző aktusok és a kísérteties Krúdy Gyula *A podolini kísértet* című regényében

Annotáció: A tanulmány Krúdy Gyula A podolini kísértet (1906) című korai regényét vizsgálja a fikcióképzés, a referencialitás és az intertextuális hagyományok felől. A recepcióban öröklődő tévedés korrekcióra szorul: a regénytér – elsősorban Nizsder vára – nem tisztán imaginárius konstrukció. Részletes helytörténeti források (Weber Samu 1893; Horvay Ede 1900, valamint korabeli szepességi helytörténeti írások) segítségével kimutatásra kerül, hogy Nizsder vára a valós nedeci (ma niedzicai) határvárra épül, miközben Krúdy stratégiailag illeszt bele fiktív elemeket, s ezzel a referencialitás és az imagináció összetett, iseri (2001) értelemben vett fikcióképző aktusait hozza létre. A tanulmány két jelentős irodalmi előképet emel ki és elemez részletesen. Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* című regénye nemcsak a fejezetcímben („Egy különc ember története") és a különc várúr alakjában köszön vissza, hanem több motívumban és a vár megmenekülésének narratív sémájában is. Jules Verne *Várkastély a Kárpátokban* című regénye pedig a kísérteties hatásmechanizmusok, a technikai illúziók, a titokfejtés dramaturgiája és a megmagyarázott fantasztikum szempontjából kínál fontos párhuzamot. A tanulmány rámutat, hogy míg Verne a külső, technikai eszközökkel keltett kísértetiesre, Mikszáth pedig a szatirikus anakronizmusra épít, addig Krúdy a hangsúlyt a lélektani horrorra és a fragmentált identitásra helyezi át (Wart Erzsébet szerepjátszása, alteregók, tudathasadás, a „belső" kísérteties). A tanulmány Wolfgang Iser fikcióképző aktusai (szelekció, kombináció) és a hitelesítési gesztusok önreflexív használata felől értelmezi Krúdy eljárását, s kimutatja, hogy a regény már az érett Krúdy-látomásos, démoni próza előképe: a pszichológiai mélységű kísérteties és az identitásprobléma itt jelenik meg először markánsan.

***Kulcsszavak*:** modern magyar próza, referencialitás, fikcióképző aktusok, kísérteties, lélektani horror

Bevezetés

A podolini kísértet vázlatos recepciója

Krúdy Gyula *A podolini kísértet* című regényét az irodalomtörténet-írás sokáig méltatlanul mellőzte; a szerzőt tárgyaló monográfiák legfeljebb csak érintőlegesen említik, s csak ritkán tárgyalják alaposabban, mint Bori Mihály és Czére Béla monográfiájának esetében (Bori 1970, Czére 1987). A regényt a pályakezdésének betetőzéseként és a saját hang megtalálásaként – jelesül a Mikszáth-hatástól való emancipálódásként – értékelik. Bori Imre szerint a regény „a tízes évek Krúdy-műveit előlegezi több epizódjában is" (Bori 1970: 23). Nagy figyelmet szentelt a recepció a regény Mikszáth *Kísértet Lublón* című kisregényével való kapcsolatának, amelynek forrásait – egy helyi visszajáró halott, Kasparek legendáját – a filológia részletesen feltárta (Bohn 2009). A két szöveg viszonyában az eltérő prózapoétikai eljárásokat általában Krúdy ezen emancipálódásának tudják be, amelyet a legmarkánsabban az írói világteremtésben vélnek felismeri. Czére Béla szerint *A podolini kísértet* a „mikszáthi modellt, a *Kísértet Lublón* motívumait követi [...] mégis egy autonóm, középkori hangulatú világot teremt meg" (Czére 1987: 38).

Az érett Krúdy prózapoétikájára és művei motivikájára nézve a recepció jelentős előzményként értékelte a regényt: Bori Imre két „epizódját" elemzi, a halált hozó csókot (amely majd a *Napraforgó* Maszkerádi-Pistoli viszonyában jelenik meg) és az alteregóval vagy alakmással mint a halál hírnökével való találkozást (megelőlegezve ezzel Czifra János és Álom kapcsolatát az *Asszonyságok díjá*ban) (Bori 1970: 28). Ugyanezt a párhuzamot az életmű más darabjainak példáival egészítve ki, s világirodalmi példák viszonylatába helyezve említi a regényt Kemény Gábor, aki a hasonmások-alakmások tipológiáját Krúdy világának jellegzetes komplexumaként vázolja fel. Kemény a kettős én, a hasadt tudat problémájának értelmezéséhez pszichoanalitikus megközelítést kínál: az alteregó már *A podolini kísértet*ben, Wart Sámuel esetében is „A tudattalan szféra »feltörését«,

amely az önmaga elől menekülő embert a saját igazi énjével való szembenézésre rákényszeríti...” (Kemény 1991: 55).

Az utóbbi években két fontos írás született *A podolini kísértet*ről. Tarjányi Eszter a fikcionalizáltságot, a történetiséget és a térábrázolást vizsgálja tanulmányában, melyben fontos műfajtörténeti kontextust – gótikus regények, kísértettörténetek, romantikus fantasztikum – vázol fel, és részletesen kitér a téridő elbizonytalanodásának és ambivalenciáinak sajátosságaira a jellegzetes és korábban is sokat értelmezett történelemből kiesett kisváros, Podolin esetében (Tarjányi 2013). Wirágh András a fantasztikum működését a magyar irodalomban a medialitás aspektusából vizsgáló monográfiája egyik fejezetében, Mikszáth *Kísértet Lublón* című kisregényét követően foglalkozik a regénnyel. Kiemeli a két szöveg különböző stratégiáját a hitelesítési gesztusok és a forráshasználat, s így végső soron a történethez való viszony terén: „Mikszáth beleír a legendába (és ezzel egy új, immár uralhatatlan legendát bocsát útjára), míg Krúdy összerendezi őket, és ehhez belső forrásokat is kitalál” (Wirágh 2018: 93). Wirágh a két regényt összevetve a szerzők forrásokhoz való hozzáállásának eltérőségét domborítja ki, hiszen míg Mikszáth Bél Mátyás nyomán egy 17. századi krónikát, a Kasperek-legendát veszi kútfőnek, addig Krúdy „nem támaszkodik szakspecifikus forrásokra” (Wirágh 2018: 90), a fikció a várúrról szárnyra kelt legendákra (talán inkább mendemondákra) utal, és nem rendelkezik előszövegnek minősülő forrással. E különbségből fakad a hitelesítései gesztusok eltérő működése is: „Krúdynál a hitelesítés a legendák olvashatóvá tételének aktusában összpontosul, szemben Mikszáth szövegével, ahol az imitációs jelleg az olvasás metaforájaként is ismeretes nyomozásra terhelődik. Mikszáth beleír a legendába (és ezzel egy új, immár uralhatatlan legendát bocsát útjára), míg Krúdy összerendezi őket, és ehhez belső forrásokat is kitalál” (Wirágh 2018: 93).

Összehasonlító elemzésének további részében Wirágh a birtokviszonyok, az adósság, az árucsere és a bosszú cselekményalakító mechanizmusait, a kísérteties minőség artikulálását, a történelemhez való viszonyt elemzi behatóan.

Anomáliák a regény recepciójában

A regény recepciójában máig két tévedés öröklődik. Az első a mű keltezését illeti, mely 1906 januárja és februárja folyamán jelent meg folytatásokban *Az Ország* című napilapban, s még ugyanazon évben könyvként a Budapesti Hírlap Újságvállalata kiadásában. Az eddig megjelent írások egy kivétellel (Wirágh 2018: 113, 119) evidenciaként kezelik a regény 1920-as kiadásának végén olvasható szerzői megjegyzést: „A regényt írtam 1900-ban". Nemegyszer azt a következtetést vonják le a megírás és a közlés között eltelt hat évről, hogy Krúdynál már a századforduló idején megjelenik az a Podolin és az a szepességi miliő, amely a középkori, szecessziós-látomásos, kísérteties középkort festő, a zömmel az első évtized utolsó éveiben született novellákban ábrázol (vö. Czére 1987: 49), és amellyel az elfelejtett, időből kiszakadt kisváros, Podolin képével az 1911-ben megjelenő Szindbád-novellákat alapozza meg.

A meggyőződést azonban, hogy Krúdy visszatért volna témájához, eloszlatta Kelecsényi László, a Kalligram Kiadónál megjelenő összegyűjtött művek gondozója. A regényt tartalmazó 2006-ban megjelent 6. kötet jegyzeteiben olvasható érvelést – miszerint az ekkor már iparszerűen szerző író közlési dinamikája mellett nemigen képzelhető el egy asztalfiókban éveken át porosodó regénykézirat lehetősége – meggyőzőnek tarthatjuk, s oszthatjuk annak gyanúját, hogy csupán szerkesztői hibáról, és a kéziratban nullává kerekedett hatosról lehet szó, és a megírás éve a közlés évével azonos: 1906 (Krúdy 2006: 463–464).

A másik recepcióban öröklődő probléma a regényhelyszínek azonosíthatóságának kérdéséből adódik. Amint feltárjuk Krúdy regényének topográfiáját, és referenciálisan olvassuk az ábrázol vidéket, utánajárunk a helyneveknek, és rekonstruáljuk a szereplők mozgását a tájban, szembetűnik, hogy a regénytér elrugaszkodik a referencialitástól, az azonosítható helyszínektől, és imaginárius jelentésekkel tölti fel a teret. Podolin, Toporc, Lőcse – hogy csupán a cselekmény főbb helyszíneit említsük – világosan azonosítható, reálisan létező helyek; míg Nizsder várát, a lipovnicai barátkolostort vagy a vizsnyai vendégfogadót – szintén csupán a helyszíneknél maradva – nem tudjuk beazonosítani, „hiába keressük a térképen Podolin környékén és

a Poprád mentén" (Tarjányi 2013: 29). Mikszáth Kálmán felső-magyarországi témájú regényei ezzel szemben valós helyszíneken játszódnak, s e különbségből Tarjányi azt a következtetést vonja le, hogy „Podolin a Mikszáth-szövegektől eltérő módon valójában nem a fiktív és a valóságos tér összekeverésével és relativizálásával teremti meg a térképzetet, hanem a földrajzilag reálisan létező város jelenik meg olyan attribútumokkal, amelyekben a történelmi jellegű térképzet teljesen ahistorikus módon válhat időtlenné" (Tarjányi 2013: 29).

A podolini kísértet regényterét Wirágh a baudrillard-i hiperrealitás fogalmát használva írja le, a *Simulacres et simulation* (1981) kezdetének köszönhetően elhíresült Borges-novellára utalva, amelynek térkép és vidék ambivalens azonosíthatósága nyomán Baudrillard a szimulakrum fogalmát példázta. „a Kísértet Lublónnal szemben itt a (»valós«) történelmi térbe fiktív mintázatok is bekerülnek: a regény (egyik) központi tere, Nizsder vára a képzelet leleménye" (Wirágh 2018: 91). Wirágh itt Majercsík Mária: *Krúdy és Podolin* című cikkére utal, amelyben helytörténeti szempontból olvassa a Krúdy-életmű szepességi vonatkozásait (Majercsík 2009). A regény locusainak teljes listáját adva írja: „Podolin mellett az Szepesség számos apró települése megjelenik a regényben: Toporec, Príhoda Anna szülőfaluja, Lubló (Stará Ľubovňa), Lőcse (Levoča), Késmárk (Kežmarok), Lipovnica kolostorával, Cservenka, Primoka, Vizsonya csárdáival, fogadóival, Kranyoka rezesbandájával, Gyuvoda, Razsonykó és természetesen a nizsderi vár. Az utóbbi nyolc település ma már nem létezik" (Majercsík 2009: 69).

Valóban hiába keressük a térképen az utolsó nyolc helynevet, de a létezésük kétségbe vonása vagy a képzelet leleményeiként való beállítása véleményem szerint, ha nem is teljesen téves, de hamis következtetésre vezető leegyszerűsítés. Hipotézisem szerint a referencialitás és a fikció sokkal szövevényesebb viszonyáról van szó, és csupán ennek elemzése során válik világossá, hogy a képzelet, vagyis az imagináció miként vesz részt abban a folyamatban, amelyet Wolfgang Iser fikcióképző aktusoknak nevez (Iser 2001). A következő fejezetekben a korabeli helytörténet tükrében elemzem a regényt e kérdésre összpontosítva, majd azokkal az irodalmi előképekkel vetem össze, amelyek a Szepesség képének megalkotásához nemcsak mintát, de motívumanyagot is kínáltak, s amely szövegközi kapcsolatokra az eddigi recepció nem figyelt fel.

1. Nizsder vára a történelmi referenciák tükrében
1.1. Nizsder várának leírása

Nizsder várának, illetve a lipovnicai kolostornak az azonosítását már a kritikai kiadás is megpróbálta egy szomszédos lengyel helységgel azonosítani, nem túl meggyőző módon.[1] De nézzük, mit tudunk Nizsder váráról, amelyre a regényszöveg gyakran „sasfészek"-ként hivatkozik: „a Dunajec völgyében, sötét hegyek között állott egy középkorból megmaradott vár, Nizsder vára. Igaz, nem valami nagy vár volt, csak amolyan sasfészek, amilyennel valamikor a cseh rablók megrakták a felső-magyarországi hegycsúcsokat. Bástyái, tornyai nemigen voltak Nizsder várának, de voltak kemény sziklából épített falai" (Krúdy 2006: 31). A vár határvár volt, karnyújtásnyira Lengyelországtól. A váralja Magyarországé, de a vár hovatartozása bizonytalan volt, s épp emiatt sikerült megmenteni I. Lipót várromboló rendeletének foganatosításától: „Régi krónikák szerint a vár különös fennmaradásának az a története van, hogy a várak lerombolására kiküldött bizottság nem tudta eldönteni, hogy tulajdonképpen hová is tartozik ez a vár, magyar földön van-e, vagy lengyel területen. A falu – egy nagyon rongyos kis tót falucska, – a hazáé volt és az odavaló tótokat a lublói szolgabíró húzatta deresre, ha éppen olyan kedve volt a lublói szolgabírónak" (Krúdy 2006: 31).

A regényszövegbe ékelt történeti elbeszélés a mikszáthi történelmi anekdota pastiche-aként olvasható. A vár megmenekülését annak a furfangnak köszönheti, mely a várat lengyelnek állította be, s némi kenőpénzzel erősítette meg „valami sokaranyú, sokezüstű ember, aki ezen beszédes ércek nyelvén értette meg a királyi komisszióval, hogy Nizsder vára nem tartozik Szepes vármegye területéhez, de még az országhoz sem, hagyjanak tehát neki békét" (Krúdy 2006: 31).

[1] „Nizsder vára ezen a néven nem található a térképen – ellenben létezik Niżne (jelentése: alacsony) utótagú település a Dunajec folyó lengyelországi oldalán. Ez a név mozgathatta meg Krúdy fantáziáját, s költötte oda regényének sejtelmes-fantasztikus színhelyét, a zord sziklákon álló várat" (Krúdy 2006: 464).

A 3. fejezet kezdete egyfajta regényesített vártörténetként olvasható; a folytatásban egy hasonló anekdotikus betétben a narrátor utal Alapi Salamonra („ez a nemzetség is lakta a várat"), akinek konfliktusa volt egy szomszédos földesúrral, aki ellen hadaival vonult volna, ha az meg nem szökik. A későbbiekben az is kiderül, hogy a mostani – tehát az elbeszélő idő jelenében való – várúr, bizonyos Pogrányi Sámuel igen titokzatos, ő örökölte a várat Kavaczky Györgytől, aki „Nizsder vár örökös ura, a legutolsó sarjadéka a nemes év vitézlő Kavaczky nemzetségnek" (Krúdy 2006: 42).

1.2. Nizsder várának referenciális azonosíthatósága

Nizsder várának földrajzi helyzete tökéletesen egyezik a Dunajec partján álló egykori magyarországi végvárral, Nedec várával, amely ma Lengyelország területén található (Niedzica). A vár a folyó felett valóban „a kopasz hegy ormán" (Krúdy 2006: 43) áll. „Nedecz-Dunavetz vára. Mint határvár a Dunajecz folyó jobb partján nagy jelentősége volt. A folyó balpartja már Lengyelországhoz tartozik, hol egy puskalövésre Csorstin lengyel vár emelkedik" – írja Weber Samu, a kor kiváló szepességi helytörténésze a szepességi erődítmények sorában tárgyalva a várat (Weber 1905: 13).

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. Felső-Magyarország című kiadvány második részének 1900-ban megjelent kötetében (*Magyarország VI.*) a következő leírást olvashatjuk a várról: „a galicziai Czorsztyn és a szepesi oldalon vele átellenes Nedecz vagy Dunajecz vára között nagyszerű áttörési sziklavölgyeket csodálhatunk. Nedecz vár a Dunajecznek egy hirtelen kanyarúlata mellett merészen fölnyúló erdős hegyfokon épűlt. Itt fizette ki a lengyel Ulászló a XIII szepesi városért megállapított zálogösszeget. A vár később nagy szerepet vitt a Zápolya- és Ferdinánd-pártiak viszályai idejében. Utóbb, 1589 óta a Palocsay Horváth család bírta, a melynek egyik ivadéka, Salamon, ma is lakja. Az alatta fekvő Nedecz község tót lakossága jó halina-posztót készít" (Horvay 1900: 301).

Czorsztyn vára ma rom, Krúdy leírásából hiányzik a nyoma. A történelmi források rendre megemlítik, hogy Nedec várában fizette ki a lengyel Ulászló király Zsigmondnak a tizenhárom szepesi város elzálogosításáról szóló, 1412-ben Zágrábban aláírt szerződésnek meg-

felelő összeget (Weber 1893: 387). Ezt azonban Krúdy nem említi, noha egyébként az elzálogosítás teremtette történelmi körülményeket mesternarratívaként használja.

Ha korabeli helytörténeti források tükrében olvasva próbáljuk kontextualizálni a Krúdy teremtette Nizsder várát, és Nedec várának történetével vetjük össze, hamar összezavarodunk. Az Alapi Salamon ház például Krúdynál is szerepel, ám a várúr és a földesúr konfliktusa a történeti források szerint régebbi időkben történt. Nedec várát Palocsai Horváth András követően 1825-tól egészen Krúdy koráig ez a család birtokolta, a fikcióban azonban ennek nincs nyoma. Weber Samu vártörténeti írásából nemcsak az utódlás követhető nyomon, de az is kiderül, hogy már Palocsai is „sokat tett szépítésére és erősbítésére" (Weber 1905: 14), Salamon Aladár pedig, aki 1869-ben örökölte meg a Nedecát, „a várat kényelmesen berendezte, bebutorozta és kies, párját ritkító, állandó lakásúl választotta" (Weber 1893: 407). A vár, vagy legalábbis egy része Krúdy korában tehát lakott volt.

Érdemes megvizsgálni Krúdynak a „cseh rablók"-ra való utalását, amely az egész Szepességet sújtó huszita háborúra utal, mely Giskra János (Jan Jiskra) és Aksamith vezetésével zajlott. Az 1440-es években folyó háború során időlegesen több vár is a husziták kezére került, beleértve a vármegye legjelentősebbikét, Szepes várát és a késmárki várat is többször elfoglalták. Podolint azonban Komorowszki Miklósnak sikerült megvédenie. Várakat a husziták nem építettek, és végképp nem mondhatnánk, hogy „megrakták [velük] a felső-magyarországi hegycsúcsokat" (Krúdy 2006: 31), bár arra volt példa (Csütörtökhely), hogy a védelmet a husziták megerősítették (Weber 1905: 35). De Nedec várát, vélhetően pozíciója és kiváló védelme miatt, a husziták meg sem próbálták bevenni (Weber 1893: 387-388).

Pogrányi és Kavaczky nevét természetesen hiába is keresnénk Nedec várának történetében, mint ahogy erre a szöveg is figyelmeztet: „De hát a nizsderi várúrról semmit sem jegyez föl a történelem, és így azt kell elfogadni, amit rejtélyes személye felől a legendák mondanak" (Krúdy 2006: 33). Nedec történetében I. Lipót várrombolásáról sem olvashatunk semmit, a vár vélhetőleg egyáltalán nem is szerepelt a lerombolandó várak listáján. A Krúdy által említett „régi krónikák"-ra való hivatkozás tehát nem több, mint retorikai fogás, hitelesítési gesztus. Elképzelhető azonban, hogy Nizsder várának fikci-

ós megmenekülését Szepes várának esete ihlette, amelyet érintett az 1702-es várrombolási rendelet: Ottavio Nigrelli felső-magyarországi főkapitány szorgalmazta lerombolását a szendrői várral együtt. „Szepesvár mindemellett azért menekült meg, mert tulajdonosai, Csáky Zsigmond és Csáky Imre, az Udvari Haditanácshoz fordultak, hogy várukat ne rombolják le a császári csapatok" (Oros 2005: 90).

Ugyanakkor elképzelhető, hogy Nizsder különc és duhaj természetű urát, Kavaczky György alakját Nedec fent említett ura, báró Palocsai Horváth András alakja ihlette, aki „nem annyira különcz, mint inkább oly párját ritkító originális olygarcha főúr [volt], mint a milyen csak az 1848 előtti avitikus időkben volt elképzelhető és lehetséges is." – írja Weber Samu (1893: 404). Később megjegyzi, hogy sokan benne vélték megtalálni Jókai Mór *Egy magyar nábob*jának mintáját. Nedec várában nemcsak a szórakozás és a dáridó számított mindennaposnak, de az is, hogy minden vendéget szívesen láttak, sőt, köteleztek a lakmározásra, olyannyira, hogy ha épp nem akadt vendég, utasokat csaltak a várba. Weber több, a várúr furfangosságán alapuló anekdotikus esetet tárgyal, amelyek csattanója a mulatozás végkimenetele volt. A duhaj úr pallosjoggal bírt, „mely a szó szoros értelmében királylyá tette" (Weber 1893: 406), ám mivel kíméletes volt, jobbágyait megbecsülte, azok között nagy népszerűségnek örvendett. Ha olvasta is Krúdy Weber Samu vártörténetét, a sorolt anekdotákból egyáltalán nem merített, pedig némelyikük kiválóan alkalmas lett volna ilyesmire. Viszont Kavaczky is az országútra küldi cselédeit vendéget szerezni, nála a kántor ivásra kényszerítése és egy odacitált vándorszínész-társulat kerül említésre.

1.3. A lipovnicai barátkolostor azonosíthatósága

Hasonlóan szövevényes viszonyok tárulnak fel a lipovnicai barátkolostor referencialitását tekintve. A leírás szerint a kolostor magányosan áll a forgalmas, Lengyelországba vivő út mellett: „A régi kolostor körülbelül négyszáz esztendeje őrizte a hegyek között kanyargó országutat széles bástyáival és mogorva tornyaival" (Krúdy 2006: 156). A hatalmas kolostort csupán néhány szerzetes lakja.[2] Krúdy a rendről

[2] „Mindössze öten lakták az óriási épületet, a hol egy ezred katonaság is bátran elfért volna" (Krúdy 2006: 157).

romantikus képet fest, a barátok a fegyverforgatásban is jeleskednek, hol a magyar, hol a lengyel király szolgálatában védelmezik magukat a hatalmaskodók ellen.

A leírás a Szepesség kolostorai közül egyértelműen a lechnici Vörös kolostorra illik, amely a határt képező, a Pieninéket meredek völgyben áttörő Dunajec partján áll. A kolostort a 14. század elején építették a karthauzi rend számára. A fentebb említett huszita háborúk idején nagy veszteségeket szenvedett, majd a 18. században a kamalduli rend vett át. A Rákóczi-legendát világosan a Poprád mentén álló podolini piarista kolostor hagyományából kölcsönözte Krúdy, aki, mint az köztudott, három évet töltött ott diákként. A legendát több művében is felhasználta (pl. *Rákóczi harangja*, 1905). Rákóczi bécsújhelyi börtönéből való szökését követően, közvetlenül podolini tartózkodása után távozott Lengyelországba. A dicsőséges fejedelem 1701. november 11-én pénteken déltájban érkezett a városba apródjával, aki korábban a kolostorban tanult: „Mind a ketten dragonyos egyenruhát viseltek, Berzeviczy tisztnek, Rákóczi pedig őrmesternek volt öltözve" (Friedrich 1910: 72). Maga Rákóczi írja *Vallomásai*ban, hogy a piaristák támogatásának köszönetül s hálája jeléül misealapítványt és a kollégium számára évi 20 hordó bort rendelt el. Friedrich Endre 1912-ben megjelent cikkében a kolostor egy latin nyelvű kéziratát említi *Origo fundationis (1642—1772)* címmel, amelyben Rákóczi ezen rendelkezése is olvasható.[3] Elképzelhető, hogy Krúdy ismerte a kéziratot, vagy legalábbis tudott a létezéséről,

[3] „Újabban az »Origo fundationis (1642—1772)« c. podolini kéziratban is találtam egy, a XVIII. sz. huszas éveiből eredő, följegyzést, mely ezen föltevést megerősíti: »1701 nov. 11-én főmagasságú Rákóczi Ferenc fejedelem ausztriai börtönéből menekülve Berzeviczy nevű szolgájával kollégiumunkban megállapodott és másnap Lengyelországba indult; a Bold. Szűz menybemeneteléről nevezett Bernát atya elkísérte őt Gnézdáig. Minthogy a mieink részéről ismeretlen létére is jóindulatot tapasztalt, hálája jeléül szőlejéből a kollégiumnak évenként húsz bordó bort rendelt, hogy azért minden hétfőn misét mondjanak a Szentlélekről. Említésre méltó, hogy amíg a kollégiumban tartózkodott, valamint útközben Bécstől (!) Krakkóig, azt színlelte, hogy szolgájának Berzeviczynek szolgája" (Friedrich 1912: 130).

s hogy ez lehetett a regénybeli „Aranykönyv" előképe?[4] A választ csupán találgathatjuk.

1.4. Következtetések: fikcióképző aktusok

A helytörténeti forrásokkal való összevetés után világos a nagymértékű hasonlóság a valós Nedec és a fiktív Nizsder vára között. A történetiség artikulálása a regényben azonban nem a hagyományos minták alapján történik, hiszen nem jellemzi sem a Jókai-regényekre jellemző adaptatív, néha montázsszerű forráshasználat (Hankiss 1928), sem Mikszáth eljárása, aki „számára a történelmi forrás leginkább az írói fantázia gerjesztőjéül szolgált" (Hajdu 2011: 91). Egyetérthetünk Wirágh András megállapításával, miszerint „Mikszáth beleír a legendába (és ezzel egy új, im- már uralhatatlan legendát bocsát útjára), míg Krúdy összerendezi őket, és ehhez belső forrásokat is kitalál" (Wirágh 2018: 93).

Vagyis ellentétben Jókai és Mikszáth eljárásával a fikcióképzés aktusai során Krúdynál a források – az Aranykönyv, Ancsurka naplója, „régi krónikák", a „legenda" – nem többek álreferenciáknál, olyan retorikai hitelesítési gesztusoknál, amelyeket maga az elbeszélői reflexió von kétségbe. A valós helyett ezek az álreferenciák a fikció uralma alá kerülnek, a referencialitás valóság helyett ugyanis az imagináció tartományából származnak: az imaginárius így „a valós egy lényeges tulajdonságát veszi át" (Iser 2001: 23). Krúdy történelmi referenciáinak kérdésére a fenti összevetés Wolfgang Iser fikcióképző aktusai felől vizsgálva kombináció és a szelekció elvének érvényesülését teszi megfigyelhetővé. Ehhez azonban a történeti forrásokon kívül a regény szépirodalmi előképeinek vizsgálatával juthatunk közelebb.

[4] „Georgius atya, üsd föl az Aranykönyvet, amelyben boraink története foglaltatik. Halljuk e hordócska történetét" (Krúdy 2006: 159).

2. A Podolini kísértet irodalmi előképei

A podolini kísértet intertextuális vizsgálata a szakirodalomban eddig elsősorban a regénycímben asszociált Mikszáth-kisregényre, a *Kísértet Lublón*ra (Wirágh 2018: 92, 99, 104–126; Tarjányi 2013: 20–21), valamint a műfaji jegyek alapján a gótikus regények és kísértettörténetek poétikai eszköztárát mozgósító kortárs világirodalmi párhuzamokra korlátozódott (Tarjányi 2013: 19).[5]

Az alábbiakban két másik irodalmi előképet elemzek, két olyan pretextust, amely egy átfogó szövegközi elemzés szempontjából megalapozó lehet. Az első egy következő Mikszáth-mű, a *Beszterce ostroma*, amely Krúdy Mikszáth-imitációjának kérdéséhez is értékes hozzájárulásnak számíthat; illetve egy világirodalmi kapcsolat: Verne Gyula *Várkastély a Kárpátokban* című művének regényünkhöz való viszonya a korábban vázolt kísértettörténet- és gótikus irodalom hagyományához való kapcsolódást árnyalja.

2.1. Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma (1895)

2.1.1. Paratextuális utalások

Kétségtelen, hogy a *Kísértet Lublón* Krúdy regényének egyik központi pretextusa, ám a paratextuális hivatkozások tanúsága szerint nem ez az egyetlen Mikszáth-szöveg, amelyre a mű utal.[6] Az első fejezet „Egy különc ember története" címe azonos a *Beszterce ostroma* alcímével. E para- és intertextuális összefüggések nyomán a fejezet Pongrác István alakjának perspektívájából is olvasható, felmerül azonban a kérdés, hogy melyik szereplőjével hozható párhuzamba. A fejezetben bemutatott főszereplő, Riminszky Kázmér ugyan valóban különc egyéniségnek tűnik, ám számos vonatkozásban eltér

[5] Tarjányi Eszter Bram Stoker magyarul 1899-ben megjelenő *Drakula: Jonathan Harker naplója*, illetve George du Maurier Svengali: *Trilby* (1897) regényeit említi.

[6] A recepció eddig több Mikszáth-művel való párhuzamot is felvillantott (Tarjányi 2013: 28).

Mikszáth Pongrác Istvánjától: nem ősi nemesi család leszármazottja, aki vagyonát örökség útján szerezte, és mentális problémákkal sem küzd. Riminszky Kázmér a juhnyájak szaporításán és szorgalmas gazdálkodáson alapuló tevékenységével halmozta fel a vagyonát, jóllehet Lengyelországban „ősei valamikor vajdák voltak", és a határon túl hercegi rangot is betölthetne (Krúdy 2006: 12).

2.1.2. Pongrácz István mint előkép

Pongrácz István figurája inkább Kavaczky György, a nizsderi várúr előképeként értelmezhető, aki az első fejezetben az alcím ellenére furcsamód nem jelenik meg; alakjával a harmadik fejezet foglalkozik. Az utolsó várurat így mutatja be az elbeszélő: „Ez a Kavaczky utolsó sarjadéka volt nemzetségének, a legislegutolsó. Utána már nem következett senki. A prémbundás ősök a vár folyosóin, a hol olajban, aranyrámába zárva élték második életüket, hiába pödörgették a bajuszukat, ráncolták a homlokukat, keményitették meg a tekintetüket. Az utolsó Kavaczkyt semmiképpen sem lehetett arra rávenni, hogy megházasodjon. De ha már megházasodott volna is, amúgy bolondjában, vajon mi lett volna a vége annak a házasságnak? Semmi esetre se lett volna valami jó vége, mert az utolsó Kavaczky nem volt egészen tisztaeszű ember. Hóbortos futóbolond volt, a ki végigtivornyázta az életét" (Krúdy 2006: 33). Ha a szereplő nevét Pongráczra cserélnénk, a portré minden egyes megállapítása érvényes maradna.[7] A leírásból ugyanis kitűnik, hogy a nizsderi várúr éppúgy családja utolsó sarja, mint Nedec ura.[8]

2.1.3. Nedec vára(i)

Figyelemre méltó egybeesés, hogy Felső-Magyarországon két Nedec nevű vár is létezett: a Dunajec melletti Nedec vára, amellyel korábban foglalkoztunk, és amely kétségtelenül Krúdy mintájául szolgált

[7] Érdekes adalék, hogy Pongrácz szava járását, a „kutya mája!" mondást mind Kavaczky, mind Riminszky használja.

[8] „az »utolsó várúr«, ahogy magát a leveleiben aláírta" (Mikszáth 1957: 18).

Nizsder megformálásához, valamint a Zsolnához közeli Vágnedec, amelyet IV. Pongrácz István gróf lakott, akiről Mikszáth a regénybeli alakját mintázta.[9]A ma már nem létező „Nedec" várának Mikszáthnál történő szerepeltetése így félreértésekre adhatott okot, amit a kutatás korábban tisztázott (Pásztory 1966). Feltételezhető, hogy Krúdy, aki szepességi helyismerettel rendelkezett, tisztában volt a két Nedec-vár különbözőségével, hiszen a Dunajec fölötti sziklán magasodó sasfészek, amelyről Nizsder várát mintázta, lényegesen eltér a kevésbé impozáns fekvésű Vágnedec várától.[10]

További fontos adalékként említhető, hogy Nizsder vára Krúdy egy másik művében, az *Az oltárterítő* című, a Magyar Lányok hetilapban 1907. szeptember 29-től december 15-ig folytatásokban megjelenő, Rákóczi-korban játszódó regényben is felbukkan. Elképzelhető, hogy a Vág folyó által elválasztott két fiktív szomszédvár, Zvarin és Nizsder viszálykodására épülő történet helyszíneit a Dunajec két partján álló Nedec és Czorsztyn vára ihlette. Nota bene, a *Középkori éjjel* című, 1910-ben közölt elbeszélésben pedig a „kivert cseh rablók" után üresen maradt „hordóvárakról", sőt a Dunajec völgyében fekvő „Giskra-várról" olvashatunk.

Végül, a *Beszterce ostroma* kezdetén a Habsburgok várrombolásainak történetét és a regény fikciós színhelyéül szolgáló vár megmenekülésének narratíváját találjuk: „Meghozták az 1715:42. t.-cikket a várak ellen, lerontatni rendelvén azokat, mert úgy kell annak lenni, hogy a sasfészkek szülik a sasokat. Hát ne legyenek sasfészkek. Nincs már a sasokra többé szükség, csak egy sas maradjon: az örökkévaló sas, a két fejével. / A várakat le kell rombolni, de... (ilyen »de« mindig van a magyar törvényekben s még ha nincsen, is megtalálják) de a kastélyok maradhatnak. Hát mármost mi történt? Hiszen világos" (Mikszáth 1957: 9–10).

[9] Mikszáth az előszóban említi, hogy a Pongrácz család tagjai beleegyeztek, sőt, kérték, „Csak hadd legyen a valódi neve alatt" (Mikszáth 1957: 8).

[10] „Igaz is, hogy nem fekszik hegyen, mogorva sziklán, hanem két hatalmas négyszögben terül el közönséges módon, mint egy óriási kaszárnya. Egyebekben valódi vár bástyákkal, felvonó-híddal, toronnyal, tömlöccel, kápolnával, földalatti utakkal, süllyesztőkkel" (Mikszáth 1957: 10).

Mikszáthnál Nedec vára is úgy menekült meg, hogy kastélynak minősítették. Világos tehát, hogy Krúdy a Dunajec menti Nedec-vár sajátos fekvésére, határmenti helyzetére alkalmazza a mikszáthi „de" által kínált kiskaput. Fikcióját történelmi források helyett így egy másik fikcióra, történeti helyett egy irodalmi szövegre alapozza.

2.1.4. A szereplők párhuzamai

A *Beszterce ostroma* és *A podolini kísértet* szereplői közötti viszonyrendszert illetően kevés párhuzamot találunk. A legmarkánsabb minden bizonnyal *A podolini kísértet* Ancsurkája és Riminszky, valamint az Apolka és Pongrácz közötti kapcsolat hasonlósága: az idős különc és a kiszolgáltatott lányka ártatlan, gyöngéd kapcsolata. Ancsurka,[11] bár más élettörténettel a háta mögött, Apolkához hasonlóan elárvult „tót" lány. Mindketten hasonló típust testesítenek meg, és proppi értelemben vett funkciót töltenek be a regény cselekményében: az árvák senkihez sem tartoznak igazán, és végül a várúr „rabságába" kerülnek. Apolka cserealku tárgyát képezi, míg Ancsurkát Riminszky – nem egészen világos okokból – Nizsder várába viszi, amelyet Ancsurkának azzal indokol meg, hogy ott majd „úri kisasszonyt" nevelnek belőle (Krúdy 2006: 126).

Hasonlóságot fedezhetünk még fel a titokzatos új várúr majd később a kísértet szerepében fellépő, pályáját elhagyó műlovarnő, Wart Erzsébet és Estella – „kit hatszáz o. é. forintokért vettünk vala a zsolnai komédiásoktól" – között, mint Pongrácz Besztercére küldött levelében írja (Mikszáth 1957: 57). Nemcsak a „szakma" tekintetében van hasonlóság a két karakter között – Estella nyaktörő trapézmutatványokkal szórakoztatja a várurat és társaságát a vár csonttermében –, de a tekintetben is, hogy mindketten jeleskednek a cselvetésben és megtévesztésben. Estella álöltözete segítségével menekíti ki Károly grófot a várbörtönből, Wart Erzsébet pedig gyakran férfiruhában bukkan fel a várúr szerepében, akit cselédje, a vak ember előtt a sajátos „mély hang" alkalmazásával alakít.

[11] Mellesleg szerepel egy Ancsurka nevű mellékszereplő Mikszáth regényében is, egy falusi tót leány, aki a később Estellát segíti csele kivitelezésében.

2.1.5. Motivikus párhuzamok

A *Beszterce ostromá*val párhuzamosan olvasva az is nyilvánvalóvá válik, hogy *A podolini kísértet*ben megjelenített szlovák folklór sem etnográfiai olvasmányélményekből származik. Sturm László (2003: 416) már rámutatott arra, hogy Jarinkó „az erdei szellem" (Krúdy 2006: 61) Mikszáthtól való kölcsönzés. Őt afféle népi haláldémonként emlegetik a szereplők, akinek „mindenik köhögésénél meghal egy tót" (Mikszáth 1957: 11).

Jarinkóhoz hasonlóan Mikszáth regényéből származtatható a betyár Jánosík, a szlovák (nép)költészet népszerű alakja is, aki először egy potenciális rablótámadás veszélye esetén említődik. Amikor Szuhinka lőcsei gyolcskereskedővel Ancsurka hazafelé, Toporcra igyekszik az imaginárius Lipovnicáról, azt hallják, hogy Cservenka és Primoka vidékén „látták csavarogni Jánosikot, a havasi rablót" (Krúdy 2006: 165). Majd később is említődik „a vásárosok fosztogatója", akinek támadásától a gyolcskereskedő is tart (Krúdy 2006: 166). A vak muzsikust pedig, ki szolgálatából szabadulva s fejét kolduláshoz advavándorol a nizsderi várúr halála után, azzal gyanúsítják meg, hogy „a Jánosik bandájából" való, miután tudtán kívül arannyal fizet a kocsmában (Krúdy 2006: 186). Jánosík alakjával a *Beszterce ostromá*ban a kriványkai csárdában találkozunk, ott lóg kifüggesztett képe annak, „ki itt valamikor népszerű zsivány volt és nagy gavallér" (Mikszáth 1957: 154). De Mikszáth Jánosíkot a *Krúdy Kálmán csínytevései*ben (amelyet Krúdy Gyula jól ismert) és az *Az eladó birtokban* is említi.

További motívumhasonlóság fedezhető fel az éjszakai utazás során a szereplők farkasok általi széttépetéstől való félelmet illetően (Behenczy Károly grófért aggódik így apja, illetve Wart Erzsébet Riminszky hazatérése miatt), valamint az asztal alá épített gomb motívumában. Mikszáthnál Pongrácz így ejti foglyul Károlyt, aki alatt megnyílik a föld, és a várbörtönben végzi; Nizsder várában pedig, a körülírásból legalábbis úgy tűnik, ételliftet működtet a fekete gomb. Ezek az elemek *A podolini kísértet*be valószínűleg egy másik, az alább vizsgált irodalmi mintából kerülhettek be.

2.2. Verne Gyula: Várkastély a Kárpátokban (1892/1893)

Jules Verne *Le Château des Carpathes* című regénye 1892-ben jelent meg. Magyarul egy évvel később, 1893-ban látott napvilágot a Franklin Társulat kiadásában, Huszár Imre fordításában, a *Verne Gyula Összes Munkái* sorozat részeként. A magyar fordítás viszonylag gyorsan követte az eredetit; ugyanabban az évben a Vasárnapi Újság is folytatásokban közölte a művet. Később több átdolgozott kiadás vagy eltérő című (például *A kárpáti várkastély*, *A kárpáti kastély*) kiadás is megjelent újabb fordításokban (Ilosvai Hugó 1899, Zigány Árpád 1902). Erről a népszerű, erdélyi témájú kísértetregényről valószínűsíthető, hogy az ifjú Krúdy olvasmányai közé tartozott.

Mikszáth és Verne kastélyábrázolása sem a színhely funkcionális szerepét, sem az elbeszélés hangnemét tekintve nem mutat rokonságot. Mikszáth szatirikus regényében Nedec vára a továbbélő középkor karneváli helyszínévé válik, míg Verne művében a gótikus irodalom központi toposzaként, kísérteties helyként pozícionálódik (Putnam 1992). Krúdy Nizsdere – amely éppúgy valós vidékre költött, fiktív hely, mint Vernénél Werst vára[12] – éppen a kísérteties, és nem a szatirikus hangvétel miatt vonható párhuzamba Verne regényével három szinten is: a kronotoposzok és a narratív konfiguráció, a titokfejtés dramaturgiáját irányító információadagolás, valamint a fantasztikum hatásmechanizmusa tekintetében.

2.2.1. Kronotoposzok

A kronotoposzok szintjén Krúdy sajátos világalkotása az időből kiesett kisvárost, Podolint és a Szepesség középkori reziduumként eleven mítoszát teremti meg. A *Valami előszóféle* című bevezetőben ezt történelmi reminiszcenciákkal (a szepességi városok elzálogosítása), kulturális utalásokkal (Rip van Winkle; vö. Tarjányi 2013: 23–24) és a kollektív álom metaforájával teremti meg, valamint az idegen tekin-

[12] Az első magyar fordításban Macesd, a későbbiben Veresd a vár és az alatta fekvő falu színhelye. Macesd felett nem emelkedik vár.

tetet reprezentáló kósza, narratív hangokkal érzékelteti: „Már régen el fogjuk felejteni az egész középkort, a szepesi városokban még mindig föltalálható leszen ez a kor. Ők elmaradtak az időtől, és talán sohasem fogják utolérni a valós időt – mondta a bölcs alispán, és látszólag igaza volt" (Krúdy 2006: 9).

Verne regényének elején a vidéket és Erdélyt ugyancsak történelmi reminiszcenciákat felhasználva mutatja be. Nála az időből kiesett vidék elmaradottként jelenik meg, amit mimetikusan szemléltet a házaló és Frikk dialógusa, amelyből kiderül, hogy a környéken nem ismerik a távcső és a barométer találmányokat. A kollektív álom metafora helyett Verne narrátorát inkább a civilizatórikus diskurzus jellemzi, előkészítve a terepet a modern technika vívmányainak későbbi szerepeltetésére. Mindkét regény multikulturális vidéket ábrázol, ám Krúdy regényébe ez természetesen simul bele, míg Verne esetében a narrátor némi egzotizáló színezettel hívja fel rá a figyelmet. Érdekes egybeesés, hogy a magyarosítás represszív politikája mindkét regényben megjelenik: Krúdynál Rocskai alakjához kapcsolódva (Krúdy 2006: 61), Vernénél pedig a narrátori hang idézi meg.[13] A két regényben nemcsak a titok helyét, a rejtekúttal is bíró várat tekintve hasonló a térszerveződés, de az ezt ellenpontozó átmenet, a tranzíció helyét, a határokat átívelő országút funkcióját tekintve is. Az útszéli fogadó szintén ennek a térkonfigurációnak a részét képezi.

A várkastély Verne regényében erőteljesen a gótikus jegyekre és a kísértettörténetek kliséire épít: az évekkel korábban elhunyt Gortz Rudolf báró a dinasztia utolsó sarja, akit a bükkfa utolsó ága jelképez. A romos, évek óta lakatlan kastélyból füst száll fel, ám amikor a faluból néhányan megkísérlik a behatolást, megmagyarázhatatlan jelenségek tanúi lesznek, s ezzel megindul a fantasztikus irodalomra jellemző diskurzus a természetfelettiről. Bár a megmagyarázhatatlan események más okból és nem a térhez kötődve jelennek meg a *Kísértet Lublón*ban, hasonló hatást működtet a *Várkastély a Kárpátokban* is a színre vitt közvélemény (communis opinio) révén

[13] „Erdély különböző népfajok közös lakóhelye maradt, amelyek egymás mellett éltek itt, de nem olvadtak össze – a románok, a magyarok, a cigányok, a székelyek és a szászok is, akiket az idő és a körülmények végül majd »elmagyarosítanak«, az erdélyi egység javára" (Verne 1874).

(Gintli 2016: 111–113). Míg az előbbi narrátorát az ironikus, addig az utóbbiét az objektív hangnem jellemzi. Krúdy esetében ez az eszköz a legendára mint afféle mendemondára való gyakori hivatkozásként kerül használatba. Kavaczky különös haláláról és a láthatatlan új várúr, Pogrányi Sámuel személyének fellépéséről szóló elbeszélés is a „legendára" hivatkozik.[14] A narrátor gyakran él „a legenda szerint" fordulattal, és megjegyzendő, hogy általában a legendák szavahihetőségének problémájára is reflektál. Verne narrátora omnipotens; Krúdy narrátora pedig csupán látszólag mindentudó, hiszen értesülései hitelének kétessége okán megbízhatatlanná válik, amire maga is reflektál.[15]

2.2.2. Fantasztikum és titokfejtés

Krúdy narrátora nem a lakatlan várban történt megmagyarázhatatlan jelenségek miatt fókuszálja a falu közvéleményét és a szereplők aggályait, mint Vernéé. Ezzel az elbeszélői fogással ő a 3. fejezetben az utolsó várúr, Kavaczky örökébe lépő új és „láthatatlan" várúr, Pogrányi Sámuel titokzatosságát artikulálja, s ér el vele kísérteties hatást. A regény végén pedig mindez a „Pogrányi" (ál)halála után megjelenő kísértetre tevődik át, akinek kilétét szintén homály fedi. Vagyis nem elsősorban a természetfelettinek tűnő jelenségek megmagyarázhatósága lesz a fantasztikus diskurzus terepe, annak kérdése, hogy természetfeletti-e a várban tapasztalt különös jelenségek eredete, hanem a jelenségek valódi, tulajdonképpeni eredete érdekli, a titok egyáltalábani megfejthetősége: a várúr identitása, majd a kísértet kiléte, azaz identitása, illetve kettejük azonosíthatóságának gyanúja.

[14] „Ki volt, mi volt? A legendák, a melyek a láthatatlan emberről keletkeztek, sokat tóditanak, vagy elvesznek az igazságból. Utóvégre nem is lehetnek mind igazak a legendák, mert akkor nem is volnának olyan szépek. De hát a nizsderi várurról semmit sem jegyez föl a történelem és igy azt kell elfogadni, a mit rejtélyes személye felől a legendák mondanak" (Krúdy 2006: 32–33).

[15] Nem mellesleg, a *Kísértet Lublón* narrátora ezzel szemben mindentudó.

Verne és Krúdy elbeszélését azonban egyaránt a titok felfejtése működteti, amely a „kísértet" leleplezésében éri el végpontját. Ráadásul mindkét regényben megtalálható a detektívregényre Tzvetan Todorov *Typologie du roman policier* című tanulmánya szerint jellemző kettős történet: a bűn története (histoire du crime) és a nyomozás története (histoire de l'enquête) (Todorov 1971: 11). Krúdy esetében a *Ki is volt hát a Nizsderi várúr?* című 5. fejezet, Vernénél pedig a Stilláról szóló 9. fejezet retrospektív formában beszéli el a bűn történetét. Mindkét esetben a titkok racionális magyarázatára, kézzelfogható megfejtésére kerül sor (Todorov 1971: 81–116), és hasonlóképpen történik ez Mikszáth *Kísértet Lublón*ja esetében is.

Mindhárom regény a megmagyarázott fantasztikum eljárását alkalmazza: a kísértetiesnek vagy természetfelettinek tűnő eseményekre racionális magyarázatot kapunk (Tarjányi 2013: 20–21; Wirágh 2015: 109). Az elbeszélést a fantasztikus hatás csupán a leleplezésig jellemzi; a Todorov-féle fantasztikum-elmélet alapul véve ez a fantasztikus-különös kategóriának felel meg (Todorov 1971: 42).[16]

Walter C. Putnam elemzésében azonban kimutatta, hogy a *Várkastély a Kárpátokban* a Todorov-féle különös (l'étrange) típusának csupán látszólag felel meg. Valójában a fantasztikum illúziójáról van szó, amelyet a narratív szerveződés két eszköz segítségével működtet: egyrészt az autoritatív, olvasót időnként megszólító, ironikusan távolságtartó narrátori hang, amely a titokzatos jelenségek egyedüli érvényes magyarázatát nyújtja,[17]másrészt a már említett közvélemény színrevitele által, amely a Todorov-féle habozást (hésitation) működteti (Putnam 1992: 78–80). Ezeket a megállapításokat a *Kísértet Lublón*ra is vonatkoztathatjuk, Krúdyra viszont csak részben.

[16] „Cette histoire n'est pas fantastique, elle n'est que romanesque" („Ez a történet nem fantasztikus, csupán regényes" (Verne 1874).

[17] „...Úgy véljük, tisztelt olvasó, legfőbb ideje, hogy magyarázatot adjunk bizonyos jelenségekre, amelyek ezen elbeszélés során történtek, s amelyek eredetét haladéktalanul fel kell tárni" (Verne 1874).

Persze leszögezhető, hogy a fantasztikum *A podolini kísértet*ben is csupán illuzórikus.[18]Az illúziókeltés eszközei részben itt is a modern találmányoknak köszönhetők. Verne regényében a titokzatos és kísérteties hatásmechanizmust a technikai vívmányok, a telekommunikációs eszközök, a rögzített hang, a fényeffektusok és Orfanik 19. század végi szellemszínházra emlékeztető optikai találmányai működtetik. Krúdy regényében is találkozunk ilyesmivel; a legszembetűnőbb párhuzam a telefon és az étellift várbeli használata, amelyet nyilván Wart Erzsébet, az ál-Pogrányi vezetett be. Kavaczky és Pogrányi életszerű bábúja a Nizsderi várban pedig a kárpátokbeli várkastélyban felbukkanó Stilla rögzített énekéhez és kivetített alakjához hasonlatos. Ám míg Gortz Rudolf és Orfanik ezt a vár környékének riogatására és Teleki kelepcébe csalására használja, addig Wart Erzsébetnél személyes indíttatásúnak tűnik a szerepjátszás, mintha személyes múltját idézné meg a bábuk által. *A podolini kísértet*ben a technikai vívmányoknál fontosabbak azok a képességek, amelyek által Wart Erzsébet az illúziót fenntartja: az, hogy férfinak öltözik, különösen pedig, hogy elváltoztatja a hangját. A vak muzsikus és személyi szolga – az egyedüli, aki személyesen „találkozik" is az (ál)várúrral –, valamint a „mély hang" szerepeltetése e laza szövésű regényben dramaturgiailag precízen kidolgozott funkciót látnak el. Ezt a beszédképességét, amelyet Szentpéterváron tanult, a 6. fejezet végén leplezi le Wart Erzsébet Ancsurka, s ezzel az olvasó előtt is (Krúdy 2006: 137).

[18] „Ez a regény él ugyan a fantasztikum pár kellékével, de valójában nem lesz fantasztikus történet, mert a csodaszerűség és a rémséges hangulat nem hatja át, pusztán csak a fantasztikus történetek ábrázolási lehetőségét használja ki a metaforikus jelentésképzés céljából. A fantasztikus jellegnek pedig – ahogy azt már Tzvetan Todorov 1970-ben megjelent könyvében kifejtette – éppen minden átvitt értelemtől való távolságtartás az egyik fő meghatározója. Riminszky kísértetiessége egyáltalán nem rendelkezik olyan önérdekkel, amelyet a fantasztikum megkíván, hanem sokkal metaforikusabb színezetet nyer" (Tarjányi 2013: 21).

2.2.3. Narratív sajátosságok

Fontos felhívni a figyelmet két narratív stratégiára, amely Verne felől olvasva Krúdy sajátos invenciójának tűnik. Míg Verne autoriter narrátora az olvasóját következetesen vezeti a nagy leleplezés irányába, addig Krúdyé sokkal jobban számít az olvasói aktivitásra. Nemcsak mivel a narrátor a „láthatatlan" várúr körül szövődő legendákat a megbízhatatlanságukra utaló kommentárral közli, hanem azért is, mert a nagy leleplezést nem is maga végzi el. Zéró fokalizáció helyett Ancsurka és Wart Erzsébet nézőpontjából fokalizálja az eseményeket. Ahhoz azonban, hogy az olvasó értelmezői aktivitását lehetővé tegye, ki kell szolgáltatnia a megfelelő információkat, el kell beszélnie a rejtély kulcsként működő bűn történetét – Vernéhez hasonlóan. Miután ez megtörténik az 5. fejezetben, e többlettudással követi az 6. fejezet eseményeit Ancsurka sorsának alakulását. Ancsurka, noha írástudó – erre a szöveg különös hangsúlyt fektet – mégiscsak álmodozó típus, gyerekkorában tündérmeséket hallott (Krúdy: 2006: 126), olvasmányai maguk is legendásak vagy fantasztikusak (Krúdy 2006: 149, 151).[19]A várban tapasztalt különös jelenségek miatt, amelyeket képtelen megmagyarázni, boszorkánynak tartja úrnőjét, Wart Erzsébetet, és utólag hitelt ad a fenyves várbamenetelkor hallott figyelmeztető hangjának (Krúdy 2006: 138).[20]Az olvasó azonban a mindentudásától visszavonult, fokalizált narráció mellett kiválóan azonosítja azokat a készülékeket (étellift, telefon, központi fűtés), amelyek Ancsurka számára kísértetiesnek vagy csodásnak hatnak: „Később azt

[19] Ali Baba és a negyven rabló, valamint a Lidérc-naptárban olvassa Bársony, a tengerszem tündérének legendáját. Krúdy egyik legkedveltebb gyerekkori olvasmánya volt az *Ezeregyéjszaka* és annak is érdemes lenne alaposabban utánajárni, hogy nem merített-e a nagy népszerűségnek örvendő *Lidércz naptár. Rémtörténetek, kalandok, bűnesetek, lélekjelenések, tündérregék, csodástünemények sat. gyüjteménye* c. ponyvából, amely 1861-től éppen *A podolini kísértet* megjelenésének évéig jelent meg.

[20] Ebben párhuzamot fedezhetünk fel Vernével, ahol a fogadóban hallott titokzatos hang (melynek eredetére a regény végén derül fény) figyelmezteti a várba készülő Deck Miklóst és Patak doktort.

is észrevette Ancsurka, hogy mielőtt a tálak megjelennének, a szőke kisasszony megnyom egy fekete gombot az asztal közepén. Az ő kis leányeszével nagyrészt boszorkányosnak látta mindezt: a nehéz ezüsttálakat, a ragyogó fényű lámpákat és pompás bútorokat" (Krúdy 2006: 130). Ennek nyomán az olvasónak kell kikövetkeztetnie azt is, hogy a Wart Erzsébet kísértetei, akik „Majdnem minden éjjel eljönnek..." (Krúdy 2006: 135), és akikből Ancsurka Kavaczky és Pogrányi alakját látja (hasonlóan a Sillát megpillantani vélő Teleki grófhoz), nem valóságosak. Ancsurka nézőpontja valójában a modernitás világától távoli konzerválódott, „múltban" élő közvélemény egyénítése. Helyzete hasonló a regény bevezetőjében felidézett Rip Van Winkléhez, amint álmából ébredve a haladó világgal szembesül.

A podolini kísértet másik leleplezése Kavaczky titokzatos halálához kötődik, amelyet kétszer beszél el a narrátor: a 3. fejezetben „a legenda szerint" a titokzatos idegen, akivel Kavaczky vedelőversenyre kelt, maga volt az ördög, a székről leforduló várúr mellett pedig senkit sem találnak a szobában. Az események másodszori elbeszélése és egyben leleplezése során Krúdy megint belső fokalizációt alkalmaz: a *Zöld kalapos bábu* című 7. fejezetben Wart Erzsébet beszéli el Riminszkynek, hogyan igyekezett a félbolond, részeg Riminszkyt rábeszélni az öngyilkosságra, s amikor ez nem sikerült, szájába vett méreggel, csókjával mérgezte meg. A történet valóban kísérteties,[21] de csöppet sem természetfeletti. Wart Erzsébet monológja során a viaszbábukat is leleplezi, s vallomása végeztével még egzaltáltan arcul is üti az ál-Kavaczkyt.

A *Várkastély a Kárpátokban* a bűn története Krúdy regényéhez hasonlóan a múltban történt, tragikus végkimenetelű szerelmi háromszögre épül, amely a jelen események mögött munkáló bosszú motivációját alapozza meg Gortz báró és Wart Erzsébet esetében.

Stilla halálát Verne narrátora tisztázza („Mellében megpattant egy ér"); igaz, az olvasónak az a benyomása, hogy az énekét a páholy sötétjéből figyelő Gortz bárótól való félelem okozhatta. *A podolini kísértet*ben Pogrányit Kavaczky lövi agyon a párbaj során – a nar-

[21] Riminszky „hideglelősen nézett" és „fázósan emelkedett föl" (Krúdy 2006: 147).

rátor nem utal semmiféle machinációra. Az álkísértetként visszatérő Wart Erzsébet mégis azzal vádolja Riminszkyt, hogy „A diákot te ölted meg. A kezedben pisztoly volt, a mikor Kavaczky Györggyel szembe állítottad az én szerelmesemet. És a te pisztolyod terítette le őt, szegényt" (Krúdy 2006: 193). Vernénél Gortz báró vádolja hasonlóképpen Telekit, Stilla halála után üzenetet küld neki: „Ön ölte meg őt!" (Verne 1974). Mindkét regényben tehát a bosszú motiválja a szerelmesük veszteségét elszenvedő szereplőt, Gortzot és Wart Erzsébetet. Krúdy azonban itt is az olvasóra bízza annak eldöntését, hogy valóban Riminszky volt-e a gyilkos, mint Wart Erzsébet állítja – hiszen a párbaj elbeszélésben ennek feltételezésére nem ad okot.

És azt is az olvasóra bízza Krúdy, hogy milyen jelentést tulajdonítson Wart Erzsébet különös magán-szellemszínháza házielőadásainak, és mivel azonosítja azt a zöld folyadékot, az erős pálinkákat, amely időleges tébolyult állapotával összefügg. Wart Erzsébet pszichózisát álmainak elbeszélésén, és egzaltált érzelemkitörésein (melyeknek Ancsurka tanúja lesz) kívül saját maga is tematizálja: „Néha azt hiszem, hogy megpattant valami a fejemen. Valamely idegszál, a mely többé sohasem lesz ép. Mint mikor a telegráfdrót elszakad valahol a hegyek között és két messzefekvő állomás, a mely eddig a drót révén mindig egymás közelében volt, egyszerre eltávolodik egymástól…" (Krúdy 2006: 153).[22]

Végkövetkeztetések

Mint mondottuk, a természetfeletti(nek tűnő) jelenségek Verne és Krúdy regényben egyaránt racionális magyarázatot kapnak, viszont *A podolini kísértet* esetében nem a csoda leleplezésén van a hangsúly, pontosabban a titok megfejtése nem fejeződik be a látszat-természetfeletti leleplezésével. Krúdy fokozottan kapcsolja be az olvasói aktivitást a rejtvényfejtés folyamatába. Nála nem közvetlenül a technikai vívmányok keltette jelenségekben nyilvánul meg a kísérteties, mint Verne esetében. Igaz, hogy Deck Miklóshoz és Patak doktorhoz hasonlóan pozícionálja a kísértetiessel való találkozást Krúdy is An-

[22] Nem mellesleg, a telegráf-allegóriát Ancsurka nem tudja értelmezni: „De te ezt nem érted, te béka" (Krúdy 2006: 153).

csurka (és kisebb szereplők, pl. Krumpli György) esetében. Viszont a szereplői nézőponttól az olvasó többlettudásának köszönhetően elidegenedik: csupán szemléli a kísérteties hatását. Ehelyett azonban az értelmezői aktivitást az elidegenítés és a közvélemény, illetve a források reflektált kétségességével provokálva az olvasó a jelentések megfejtését a szereplők motivációi felé folytassa. Verne külsődleges kísértetiese helyett Krúdy a belsőre fókuszál: a psziché jelenségei válnak borzongatóvá. Valójában tehát nem is a vár titkát, hanem az új várúr, az ál-Kavaczky Wart Erzsébet valódi identitását és tudatának világát kell megfejtenie és feltárnia az olvasónak.

Ez fontos következtetésekre vezet a Krúdy életmű alakulásának távlatában. Egyrészt azért, mert világossá válik, hogy már *A podolini kísértet*ben megjelenik az értett művekre jellemző szerep- és fragmentált, gyakran a hasonmások és alteregók formájában artikulált identitásprobléma – amelyet például Fried István az *N.N.*-nel kapcsolatban boncolgatott (Fried 2006: 116–140). Másrészt a kísérteties minőség sajátos, pszichológiai artikulációja szempontjából bír a regény az érett művekre jellemző, a recepcióban gyakran látomásos"-nak nevezett (Czére 1984) korszak ígéretével. Nem csupán arról van szó, hogy „Krúdynál a szöveg eredményezte hangulat válik megfoghatatlanná, kísértetiessé" (Wirágh 2018: 111), hanem hogy a kísérteties hatás a lélek belső világára, a tudat valóságára tevődik át, amely már az 1918 utáni látomásos, démonikus Krúdy-műveket előlegzi – például a szereplők álmainak és kényszerképzeteinek, vágyképeiknek, mentális deformációik színrevitelében.[23]

A *Beszterce ostroma* Pongrácz István alakjában szintén diskurzust folytat a tébolyról, ám Krúdynál a modernitás jellegzetes léttapasztalata nyilvánul meg: az én fragmentáltsága (Gintli 2005: 7–10). Legvilágosabban a szereplők azonosságának kérdésében játszik ez szerepet, hiszen egyrészt a heidelbergi ifjú hölgyként, illetve a nizsderi várúrként, ál-Pogrányiként élő Wart Erzsébet múlt és jelen énjének különbsége szinte szétfeszíti a szereplő narratív identitását,

[23] „A *Podolini kísértet* idején még ismeretlen a valóság, és az irracionalitás közé hidat verő, s a kettőt hirtelen egyetlen, új minőségű képbe emelő látomás fogalma Krúdy számára." – jegyzi meg Czére Béla (1987: 42).

másrészt a szerepjátszásában, az álidentitás alakításában – hiszen az elbeszélt idő jelenében valójában Pogrányi Sámuel már nem él. E szempontból talán az is megkockáztatható, hogy a modernitást jellemző lélektani horror sajátos változatának tartsuk a regényt a kísérteties minőség lélektani terepen való alkalmazásának okán (Luckhurst 2005: xix).

A podolini kísértet a fikcióképző aktusokat tekintve a prózaírói hagyománnyal szemben egyrészt radikálisan használja az imaginációt, amely két szinten nyilvánul meg. Egyrészt a térpoétika és a regény topográfiája szintjén. Annak ellenére, hogy nemcsak a városok, helységek valósak, de Irányi István szerint még a podolini Riminszky ház és a toporczi csárda is valósan létező hely (volt) (Irányi 1979), a regény megtöri a Mikszáthra jellemző referenciális térábrázolást, és ahogy Mikszáth legendai forrásába, „beleír" fiktív helyszíneket is. Ezek megteremtése a szelekció és a kiválasztás eljárásai során illeszti be „a való világba. Ez a beillesztés nem a létező struktúrák puszta mimézise, hanem csak újrastrukturálásuk révén mehet végbe. Minden irodalmi szöveg óhatatlanul társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívül, vonatkozási mezőként léteznek" (Iser 2001: 25).

Krúdy fikcióképzésének forrásai maguk is fikciók, a regényben megalkotott táj így távol kerül a reprezentációtól – az írói szándék ugyanis nem egy táj bemutatása, hanem megalkotása. Nyilvánvaló, hogy helyismerete mellett az író nemigen merít történeti forrásokból, ehelyett irodalmi mintákat alkalmaz, Verne és Mikszáth műveiből kiválasztott elemeket kombinálva írja felül – vagy tovább – az alapvetően referenciális regényteret.

A másik hagyománytörő elv, amely a regény fikcióképző aktusaiban működik, a hitelesítés gesztusaival összefüggő, a szöveg önmaga fiktív voltára rámutató jelzések konvencióiban ragadható meg (Iser 2001: 32–33). Ez nem csupán azt a fent már tárgyalt különbséget jelenti Mikszáth és Krúdy narrátora között – hiszen míg az előbbi feltárja általuk saját fikcionalitását, az utóbbi szkepszisét megfogalmazva az olvasóra bízza kétkedését –, hanem a fikciós szerződés alapvető különbségét. Mikszáth a *Beszterce ostroma* bevezetésének, vagy a *Kísértet Lublón* kezdetén, illetve a kiadásiban is gyakran közölt *(Hol vettem Kaszpareket)* esetében egészen ismerteti forrásait és az írói alko-

tófolyamatát is színre viszi. Krúdy regényének *Valami előszóféle* című nyitánya azonban más funkcióval bír, nem is említ semmiféle konkrét forrást, Podolin megalkotása esetében a történelmi reminiszcenciák és kulturális utalások (Rip van Winkle) a lírai önéletírói-emlékező hang eszközeiként játszanak csupán szerepet, az emlékképek pedig az imagináció eszközévé válva teremtik meg az időből kiszakadt kisváros képét. A történet forrása is személyes értesülésből, ifjúkori emlékből bomlik ki.[24]A kutatás számára Podolin és a Szepesség mint Krúdy írói világának terméke a továbbiakban más művekre – elsősorban a zsoldosnovellákra és a korai Szindbád-novellákra is kiterjesztve az irodalmi előképek, előszövegek és szövegközi vizsgálata szempontjából lenne gyümölcsöző a referenciális olvashatóság próbára tevése helyett. Hipotézisként előrebocsátható, hogy az ifjúkori művek közül ezekben találhatjuk meg a későbbi érett, látomásos prózavilág jellegzetességének eredetét, mindenekelőtt pedig a fragmentált identitás és a kísérteties minőség lélektani kifejeződését.

[24] „És abban az időben, amikor én a városka lakója voltam, a városi tanács mindenféle elavult jogoknak alapján örökös száműzetésre ítélt egy asszonyt, bizonyos Wart Erzsébetet. De hiszen éppen ezt akarom elmondani" (Krúdy 2006: 10).

HIVATKOZÁSOK

Bohn, Thomas Michael 2011. Das Gespenst von Lublau. Michael Kaspereks. Kaspareks Verwandlung vom Wiedergänger zum Blutsauger. In: Augustynowicz, Christopf – Reber , Ursula (Hg.), *Vampirglaube und magia posthuma im Diskurs der Habsburgermonarchie*. Wien – Berlin: LIT Verlag Münster. 147–161.

Bori Imre 1970. *Krúdy Gyula*. Budapest: Forum.

Czére Béla 1987. *Krúdy Gyula*. Budapest: Gondolat.

Fried István 2006. *Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Budapest: Palatinus.

Friedrich Endre 1910. II. Rákóczi Ferenc és a podolini piaristák. *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 2/2: 69–85.

Gintli, Tibor 2005. *„Valaki van, aki nincs". Személyiségelbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gintli Tibor 2016. A communis opinio és a narrátori szólam viszonya Mikszáth Kálmán prózájában. In: Bengi László és Eisemann György (szerk.), *Narratíva és politika Mikszáth-újraolvasás*. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság. 109–122.

Hajdu Péter 2011. Mikszáth kurucai. In: *Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület. 255–272.

Hankiss János 1928. Jókai Mór és egy francia anekdotakincs. *Irodalomtörténet* 7/1–2: 1–22.

Horvay Ede (szerk.) 1900. A Szepesség és a Magas-Tátra. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. kötete. Felső-Magyarország II. rész*. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

Irányi István 1979. Szindbád álmainak városa. *Új Aurora* 7/1: 7–23.

Iser, Wolfgang 2001. *A fiktív és imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Ford. Molnár Gábor Tamás. Budapest: Osiris.

Kemény Gábor 1991. Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. *Linguistica, Series A. Studia et Dissertationes* (7). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Krúdy Gyula 2006. *Regények és nagyobb elbeszélések 3*. Krúdy Gyula Összegyűjtött Művei. S.a.r. Kelecsényi László. Pozsony: Kalligram.

Luckhurst, Roger 2005. Introduction. In: *Late Victorian Gothic Tales*. Oxford:

Oxford University Press. ix–xxxi.
Majercsík Mária 2009. Krúdy és Podolin. *Irodalmi Szemle* 52/3: 64–71.
Mikszáth Kálmán 1957. *Beszterce ostroma*. In: Bisztray Gyula – Király István (szerk.), *Mikszáth Kálmán összes művei*. *Regények és nagyobb elbeszélések VI. (1894).* Budapest: Akadémiai Kiadó.
Oros András 2005. Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). Vázlatos áttekintés. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 1/2: 89–100.
Putnam, Walter C. 1992. Le château des Carpathes. Destruction et élaboration d'un mythe. *Littérales* 11: 71–83.
Sturm László 2003. A szlovákság Krúdy Gyula műveiben Krúdy Gyula műveiben. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 38/4: 415–419.
Tarjányi Eszter 2013. A fikcionáltság, a térábrázolás és a történetiség narratíváinak találkozása Krúdy boncasztalán. A podolini kísértet. *Irodalomismeret* 34/2: 18–29.
Todorov, Tzvetan 1971. *Poétique de la prose (choix) suivi de Nouvelles recherches sur la récit*. Paris: Seuils.
Verne, Jules 1974. *Weber 1905*. Ford. Gellért György. Budapest: Móra.
Weber Samu 1893: Nedecz vára. *Magyar Történelmi Tár* 3/16: 385–677.
Weber Samu 1905: *Újabb adalékok Szepesmegye történetéhez*. Budapest: Horánszky Viktor Csász. és Kir. Udvari Könyvnyomdája.
Wirágh András 2018. *Fantasztikum és medialitás. Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*. Budapest: Reciti.

RESUME

This study examines Gyula Krúdy's early novel *A podolini kísértet* (*The Ghost of Podolin*, 1906) from the perspectives of fictional world-making, referentiality, and intertextual traditions. It corrects a persistent misconception in Krúdy scholarship: the novel's spatial setting – most notably Nizsder Castle – is not a purely imaginary construct. Drawing on detailed historical and topographical sources (Samu Weber, Ede Horvay, and other contemporary writings on Szepes County), the paper demonstrates that Nizsder Castle is modelled on the real medieval border fortress of Nedec (today Niedzica) on the Dunajec River. Krúdy, however, strategically inserts fictional elements, thereby creating the complex interplay between referentiality and imagination that Wolfgang Iser terms "acts of fictionalizing." The study identifies and analyses two major literary pretexts. Kálmán Mikszáth's *Beszterce ostroma* (*The Siege of Beszterce*) is reflected not only in the chapter title "Egy különc ember története" ("The Story of an Eccentric Man") and in the figure of the eccentric last lord, but also in several motifs and in the narrative pattern of the castle's miraculous survival. Jules Verne's *Le Château des Carpathes* (*The Castle of the Carpathians*) offers important parallels in its uncanny effects, technical illusions, the dramaturgy of mystery-solving, and the explained supernatural. The paper argues, however, that while Verne generates the uncanny through external technological devices and Mikszáth through satirical anachronism, Krúdy shifts the emphasis inward – toward psychological horror and fragmented identity. This is most evident in Wart Erzsébet's role-playing, the use of alter egos and split consciousness, and the emergence of an "internal" form of the uncanny. Interpreting Krúdy's procedures through Iser's concepts of selection and combination, as well as through the self-reflexive use of authentication gestures, the study shows that *A podolini kísértet* already prefigures the visionary and demoniac prose of Krúdy's mature period: the psychologically deep uncanny and the problem of identity appear here in a marked form for the first time.

Czucz Enikő

A „VILÁGIRODALOM” A „KIS” IRODALMAK PERSPEKTÍVÁJÁBÓL / „SVETOVÁ LITERATÚRA“ Z PERSPEKTÍVY „MALÝCH“ LITERATÚR

Szerk. Balogh Magdolna és Adam Bžoch 2024. Budapest: Reciti. 342 oldal.

Az irodalomtudomány és -történet vizsgálatára kihegyezett komparatisztika egyik visszatérő kérdése a „kis” irodalmak beilleszkedésének mikéntje a „világirodalom” képzelt és valóságos rendszerébe: hogyan jutnak el a korlátozott elterjedtségű, nem világnyelven írott nemzeti irodalmak alkotásai a perifériáról a nemzetközi forgalomba, és milyen tényezők határozzák meg e folyamat irányát, ritmusát, eredményességét. E kérdéskör összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatára vállalkozik a Balogh Magdolna és Adam Bžoch által szerkesztett kétnyelvű tanulmánygyűjtemény. A kötetet a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete közösen adta ki 2024-ben, hiszen anyaga értékes hozadéka a két intézmény közös projektjének, amely az előszó tanúsága szerint *A magyar és a szlovák irodalom a közép-európai kulturális térben 5, – A „világirodalom” a „kis” irodalmak szemszögéből (Hungarian and Slovak Literature in the Central European Cultural Space 5. – „World Literature” from the perspective of „minor” Literatures)* címen futott 2019 és 2022 között.

A kötet címe jelzi a megközelítések elméleti tengelyét: az utóbbi évtizedek irodalomkutatásában nagy hatású, Pascale Casanova, David Damrosch és Franco Moretti nevével fémjelzett világirodalom-koncepciók kritikai mérlegre tételét célozza meg, különös tekintettel arra, hogyan működnek – vagy éppen nem működnek – e modellek a „kis” irodalmak tapasztalatának fényében. A kiadvány formája önmaga is

szimbolizálja a vállalt értéket: minden tanulmány fordításban is olvasható, így a gyűjtemény saját maga is megtestesíti az irodalomközi közvetítés elvét, amelyet tudományos vizsgálódása tárgyaként jelöl meg.

A gyűjtemény két fejezetre tagolódik. Az első a *Történeti áttekintések*, a második az *Esettanulmányok* alcímet viseli, melyek együtt egy általánosabb és egy specifikusabb megközelítésmód szerves egységét alkotják: az első fejezet makroszerkezetű, összehasonlító irodalomtörténeti kérdéseket feszeget; míg a második szűkebb fókusszal konkrét szövegekre, fordítói döntésekre és hatástörténeti kapcsolódásokra összpontosít. Ezeket előzi meg a kötetet nyitányaként a szerkesztők bevezetője (Balogh – Bžoch 2024: 11–17) amely nem merül ki a kiadványszületés körülményeinek, az elméleti alapvetéseknek, illetve a tanulmányok tartalmának ismertetésében, hanem a két intézet több évtizedes együttműködésének tudománytörténetét is vázolja, visszanyúlva az első, 1987-es *Ami összehasonlítható, és ami nem* (*Čo je porovnateľné a čo nie*) címmel Veszprémben rendezett konferenciáig.

A kötet első fejezete négy tanulmányt tartalmaz. Görözdi Judit *Közvetlenség és „világirodalmi" közvetítettség az interkulturális irodalmi kapcsolatokban. A magyar irodalom szlovák fordítása* című recepciótörténeti tanulmánya a magyar irodalom szlovák befogadásának történetét tekinti át a 19. századi kezdetektől napjainkig, elsősorban fordítástörténeti szempontból, a „közvetlen" és a „közvetített" transzfer fogalompárjával dolgozva (Görözdi 2024: 19–43). A tanulmány érvelésének súlypontja a biliteralitás fogalmára épül. Rudolf Chmel szerint a biliteralitás két irodalmi rendszer átfedését jelenti, „az irodalmi struktúrák interferenciáját a befogadói tudatban, amelynek során a saját irodalmon belüli – például műfaji, tematikus – hiány a másik irodalomból közvetlen módon töltődik ki" (Chmel 1972: 51; idézi Görözdi 2024: 23). Görözdi megmutatja, hogy ez a „közvetlenség" a történelmi-politikai körülmények függvényében változó intenzitású és minőségű volt: a 19. században általában ambivalens és ideológiailag terhelt, a szocialista időszakban ideológiailag irányított, a rendszerváltás után pedig – a kiadói koncepció, illetve az intézményi háttér hiánya és a piaci szempontok érvényesülése miatt – egyéniesített és esetleges, ez pedig a két irodalom közti transzfer egyrészt rendszertelen voltát, másrészt viszont fokozott nyitottsá-

gát vonta maga után. Különösen tanulságosak a példák, amelyekkel ezt Görözdi demonstrálja: a „világirodalmi" közvetítettség paradox esetei – Kertész Imre Nobel-díja, Márai Sándor olasz újrafelfedezése, Krasznahorkai László Man Booker-díja – visszatekintve teremtik meg a közvetlen szomszédsági befogadás feltételeit (Görözdi 2024: 38–42). A Kalligram Kiadó működése (1991–2016) ebben az összefüggésben kiemelt fontosságú: a pozsonyi kiadó szisztematikus programként közvetítette azokat a magyar műveket, amelyek korábban ideológiai okokból vagy radikális poétikájuk miatt nem kerülhettek szlovák fordításba.

Jana Truhlářová romanistaként közelít a kérdéshez, és a 19. századi Flaubert-, Zola- és Maupassant-recepció történetét tárja fel a szlovák irodalomkritikában (Truhlářová 2024: 45–67). A vizsgálat középpontjában az áll, hogyan határozta meg a formálódó nemzeti irodalmi önkép – az erkölcsnevelő funkciót és a nemzeti identitást előtérbe helyező, pánszláv és ruszofil irányvételű, S. H. Vajanský irodalomkritikájában megnyilvánuló kultúrafelfogás – a „romlott Nyugat" irodalmától való elzárkózást. Truhlářová meggyőzően rekonstruálja a Zola-vitát, és a szlovák befogadás sajátosságait a cseh, a magyar és az osztrák recepcióval veti össze; számos példával illusztrálva, hogy a látszólag egyedi kulturális jelenség valójában közép-európai léptékű összefüggésrendszer része (Truhlářová 2024: 53–55).

Adam Bžoch tanulmánya (Bžoch 2024: 69–88) kilép a szűkebb kétoldalú keretből, és a modern holland irodalom képviselőin keresztül – Multatulitól Harry Mulisch-on és W. F. Hermansen át a kortárs Marieke Lucas Rijneveld és Lale Gül műveiig – általánosabb kérdésekre válaszol: milyen antropológiai előfeltételek léte, megteremtése, illetve érvényesülése szükséges ahhoz, hogy egy kis nyelven írt irodalom belépjen a világirodalmi forgalomba? Bžoch megkülönbözteti az elsődlegesen értékszerkezeti és az irodalmon kívüli (kultúrapolitikai, piaci) tényezőket; megmutatva, hogy a holland irodalom esetében a tervszerű kultúrpolitikai támogatás és az értékszerkezeti univerzalizálhatóság, az egyetemesnek tekinthető etikai és esztétikai értékek jelenléte egymást erősítve járult hozzá a sikeres világirodalmi belépéshez.

Balogh Magdolna *Mire jó a regionalizmus?* című tanulmánya (Balogh 2024: 89–108) a kötet leginkább önreflexív darabja: a HUN-

REN BTK Irodalomtudományi Intézetének Közép- és Kelet-Európai Irodalmi Osztálya tudományos hagyományát és elméleti alapvetését mutatja be. Különös hangsúllyal szól az említett osztály keretei közt működő szakmai műhely, az ún. Budapesti Komparatisztikai Iskola alapítójához és mentorához, Bojtár Endréhez köthető módszerről, a Zsirmunszkij-féle történeti-tipológiai megközelítésről és az izoglossza-fogalom irodalomtörténeti alkalmazásáról (Balogh 2024: 101–103), amelyek segítségével a térség irodalmainak közös jegyei madártávlati áttekintésben ábrázolhatók. Balogh tanulmányában a közép-európai komparatisztika feladatát a „közép-európaiság" címszóval jelölt térségi tapasztalatok kulturális-kommunikációs kontextusának előhívásában és interpretációjában határozza meg (Balogh 2024: 105). A tanulmány zárásaként a Cornis-Pope és Neubauer szerkesztette négykötetes kultúrtörténeti szintézis (Cornis-Pope & Neubauer 2004–2010; idézi Balogh 2024: 107–109) módszertani újításait emeli ki: a kronologikus korszakolás felváltását és a „csomópont/metszéspont" fogalomnak a regionális összehasonlításra való alkalmazását.

A második fejezet három esettanulmányt tartalmaz. Magdalena Garbacik-Balakowicz az intertextualitás-elmélet fordítástudományi alkalmazásával vizsgál egy máig vitatott recepciójú szöveget: Márai Sándor 1951-ben írt *Halotti beszéd* című versét (Garbacik-Balakowicz 2024: 111–128; a vers első megjelenése: Márai 1978: 220–222). A Majkiewicz-féle tipológiát felhasználva (Majkiewicz 2008; idézi Garbacik-Balakowicz 2024: 112–115) két lengyel fordítást állít párhuzamba (Jerzy Snopek, illetve Feliks Netz fordítását); és feltárja, miként kezelik a fordítók a vers sűrű intertextuális szövevényét: a 12. századi *Halotti beszéd*re, a *Szózat*ra, Tompa Mihály *A gólyához* című versére, Kosztolányi 10 legszebb magyar szó listájára, valamint a *Circumdederunt me* liturgiai énekre tett utalásoktól a rejtett Radnóti- és József Attila-korrespondenciákig. Garbacik-Balakowicz elemzése rámutat a Netz-változat előnyösebb, az interkulturális intertextualitást megfelelőbben érvényesítő, illetve megalkotó megoldásaira. A szerző konklúziója szerint a lengyel és a magyar történelmi tapasztalatok közelsége miatt az intertextuális láncok egy rétege azonosítható marad a célkultúrában is (Garbacik-Balakowicz 2024: 127–128).

Szarka Szilvia egy viszonylag ritkán elemzett Esterházy-művet helyez elméleti keretbe: a szlovák színházi felkérésre írt *Mer-*

cedes Benz című drámát (Szarka 2024: 129–146). A kötőkoncepció a „transzdifferencia" fogalma (Lösch 2005; idézi Szarka 2024: 134), amellyel a szerző azt a jelenséget ragadja meg, ahogyan az identitások és identitásnarratívák a drámában folyamatosan ütköznek, felbomlanak és újrarendeződnek. Szarka írásában – amely Peter Michalovič *Mercedes Benz*-elemzésében kifejtett nyelvi és térbeli tagolást jelöli ki támpontjaként – meggyőzően érvel amellett, hogy az Esterházy-mű nemcsak esztétikailag, hanem politikailag is értelmes: a közép-európai régiót pontosan „a közös történelmi tapasztalatok transznacionális esztétikai reflexiói képesek előremozdítani" (Szarka 2024: 146).

Káli Anita Krasznahorkai László *Sátántangóját* a 19. századi orosz irodalom hagyományával hozza párbeszédbe, elsősorban Gogol és Dosztojevszkij munkásságával (Káli 2024: 147–165), mégpedig a motivikus és műfaji párhuzamok feltárásán keresztül. Irimiás alakját az imposztor-figurákkal állítja párhuzamba: megszólalásmódjának nyelvi jellemzőit – Csicsikov ellenében – a szerző a *Karamazov testvérek* Nagy Inkvizítor című betétjének egyezései és eltérései (Káli 2024: 149–151), illetve a szegénység-téma irodalmi hagyományának, gogoli és dosztojevszkiji előképeinek mentén vizsgálja. Káli tanulmányának erőssége a széles irodalomtörténeti tájékozottság és a motivikus összehasonlítás fegyelmezettsége; az érvelés pontosságát azonban erősítené a hatástörténeti és tipológiai összehasonlítás egyértelműbb megkülönböztetése.

A gyűjtemény több szálon is érdemi hozzájárulást jelent az összehasonlító irodalomtudomány számára. Mindenekelőtt: a kurrens világirodalom-elméletek – Casanova, Damrosch, Moretti – alkalmazhatóságát a kötet szerzői nem pusztán teoretikusan vizsgálják, hanem konkrét irodalomtörténeti anyagon tesztelik. A mérleg tanulságos: e modellek a „kisnemzeti" irodalmak belső perspektívájából részlegesnek mutatkoznak, a centrum–periféria dichotómiát pedig nem mindig érvényesen alkalmazzák. Második erőssége a kétoldalú kutatás szerves beágyazottsága a közép-európai komparatisztika tágabb hagyományába. A kötet kapcsolódik a Ďurišinre, Chmelre és Bojtárra visszavezethető módszertani vonulathoz, miközben kritikailag reflektál a regionalizmus eszméjének változó érvényességére is. Harmadik előnye a kétnyelvűség: valamennyi tanulmány fordításban is hozzáférhető, így a kötet nemcsak értekezik az irodalomközi közvetítésről, hanem azt szerkezetével maga is példázza.

Az esettanulmányok fejezete eltérő módszertani kultúrákból táplálkozik – intertextualitás-elmélet, kulturális transzfertanulmányok, hatástörténeti összehasonlítás –, s ez a sokszínűség némi széttartást is eredményez. Egy szintetizáló utószó valószínűleg áthidalta volna ezt a feszültséget; hiánya azonban nem csökkenti a kötet egészének tudományos értékét.

HIVATKOZÁSOK

Balogh Magdolna – Bžoch, Adam 2024. Előszó. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti.11–17.

Balogh Magdolna 2024. Mire jó a regionalizmus? A budapesti komparatisztikai műhely módszertanáról. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 89–108.

Bžoch, Adam 2024. A holland irodalom mint nemzetközi irodalom. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 69–88.

Chmel, Rudolf 1972. *Literatúry v kontaktoch:* Štúdie *o slovensko-maďarských literárnych vzťahoch*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Cornis-Pope, Marcel – Neubauer, John (eds.) 2004–2010. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* I–IV. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

Garbacik-Balakowicz, Magdalena 2024. Fordítás és intertextualitás: Márai Sándor Halotti beszéd című verséről. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 111–128.

Görözdi Judit 2024. Közvetlenség és „világirodalmi" közvetítettség az interkulturális irodalmi kapcsolatokban: a magyar irodalom szlovák fordítása. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 19–43.

Káli Anita 2024. Inkvizítorok és imposztorok: Az orosz irodalom hatása a Sátántangóban. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 147–165.

Lösch, Rainer 2005. Transdifferenz. In: Allolio-Näcke, Lars – Kalscheuer, Britta – Manzeschke, Arne (Hrsg.), *Differenzen anders denken: Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*. Frankfurt am Main: Campus.

Majkiewicz, Anna 2008. *Intertekstualność – implikacje dla teorii przekładu: Wczesna proza Elfriede Jelinek*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Márai Sándor 1978. *Halotti beszé*d. In: *A delfin visszanézett: Válogatott versek 1919–1978*. München: Újváry „Griff" Verlag. 220–222.
Szarka Szilvia 2024. Transzdiferencia Esterházy Péter *Mercedes Benz* című történelmi drámájában. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 129–146.
Truhlářová, Jana 2024. A francia irodalom a 19. századi szlovák irodalomkritika szemszögéből. In: Balogh Magdolna – Bžoch, Adam (eds.), *A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából*. Budapest: Reciti. 45–67.

ZHRNUTIE

Autorka vo svojom článku hodnotí konferenčný zborník, ktorý je výstupom spoločného vedeckého projektu Literárnovedného ústavu Výskumného Centra Humanitných vied HUN-REN (skorším názvom Literárnovedný ústav MAV) a Ústavu svetovej literatúry SAV s názvom A „világirodalom" a „kis" irodalmak szemszögéből / „Svetová literatúra" z perspektívy „malých" literatúr.

Nagy Roland

A KÖZNYELV MEGRONTÓJA VAGY FUNKCIONÁLIS STÍLUS?

A hírszövegek nyelvészeti megközelítései a 20. század első felében

Annotáció: A tanulmány a hírszövegek nyelvtudományi megítélésének változását vizsgálja a 20. századi közép-európai nyelvészeti gondolkodás tükrében. Bemutatja a sajtónyelv normatív-nyelvművelői megközelítését, különös tekintettel a Magyar Nyelvőr két világháború közötti diskurzusaira, valamint elemzi a Prágai Nyelvészkör funkcionális szemléletének szerepét a sajtónyelvi kutatások legitimálásában. A dolgozat kitér arra is, miként járult hozzá a szövegnyelvészet és a diskurzuselemzés térnyerése a hírszövegek modern nyelvészeti vizsgálatához, különösen Teun van Dijk munkásságán keresztül.
Kulcsszavak: hírszöveg, nyelvművelés, Prágai Nyelvészkör, funkcionális szemléletmód, szövegnyelvészet

Bevezetés

A hírszövegek vizsgálata a 21. századi nyelvtudomány egyik elterjedt kutatási irányzatának számít. Manapság a szövegnyelvészet, a diskurzuselemzés, a pragmatika, a szociolingvisztika, a beszédaktus-elmélet és további nyelvészeti diszciplínák képviselői is foglalkoznak médiaszövegek elemzésével, legyen szó akár a hírek strukturális felépítéséről, a stilisztikai jellemzőikről vagy éppen a befogadókra gyakorolt hatásukról.

A hírszövegek iránti nyitottság azonban nem volt mindig jellemző a nyelvészeti gondolkodásmódra. A tudományos igényű sajtónyelvi kutatások főként a 20. század második felében indultak útjukra, elsősorban a funkcionális szemléletmódból kiinduló irányzatok tér-

nyerésének köszönhetően. A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a sajtónyelv fogalma nem volt teljesen ismeretlen a nyelvtudomány művelői előtt már a szövegnyelvészet, a pragmatika vagy a Halliday-féle funkcionális nyelvtan megjelenése előtt sem, de legfeljebb csak marginális szerepet töltött be a főáramú nyelvészeti kutatásokban.

Az 1960-as években bekövetkező, a nyelv valós használatát előtérbe helyező tudományos fordulat, illetve az ennek nyomán elinduló hírszövegelemzések háttere a tudománytörténeti szakirodalomban viszonylag jól dokumentált és nyomon követhető, a korábbi sajtónyelvi reflexiókról azonban kevesebb összefoglaló jellegű tanulmány született. Az alábbi dolgozat ezt a hiányt igyekszik pótolni. Nem célja azonban, hogy egy részletes tudománytörténeti áttekintéssel szolgáljon a hírszövegek és a sajtónyelv összefonódásáról, ehelyett azt a szemléletbéli átalakulást hivatott felvázolni, amely a sajtónyelvi elemeket a kezdetekkor még káros, a „nyelvhasználatból kiirtandó" jelenségnek tekintette, a későbbiekben azonban már egy kutatásra érdemes területnek találta.

1. Hírszövegek a médiatudomány tükrében

A sajtószövegek tudományos vizsgálata a 20. század első évtizedeiben főként a kommunikációkutatók hatáskörébe tartozott. Az első világháború propagandája bőséges kutatási anyagot biztosított a tömegkommunikáció szakértőinek, és bár a médiatudomány mint önálló diszciplína még csak gyerekcipőben járt, a korai úttörők – mint Walter Lippmann, Paul Lazarsfeld vagy Harold Lasswell – már a második világháborút megelőzően is jelentős hatáselméleti modellekkel és kampányelemzésekkel álltak elő. Az 1950–60-as években, főként a televízió elterjedésének köszönhetően új kutatási irányzatok is felbukkantak a médiatudományban: a hatásvizsgálatokat egyre inkább felváltotta a befogadáselméleti megközelítés, amely erősen merített a kor aktuális szociológiai és pszichológiai kutatásaiból, még inkább elmélyítve a tudományág interdiszciplináris jellegét (Andok 2022: 5).

A médiatudomány kutatási irányzatainak kiszélesedése más diszciplínák képviselőinek érdeklődését is felkeltette. A szociológia és

a pszichológia eredményei már a kezdeti szakaszban is fontos kiindulási pontnak számítottak, de idővel a nyelvészek is egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a sajtóvizsgálat irányába. Jó példa erre a kor egyik legmeghatározóbb amerikai nyelvésze, Noam Chomsky, aki Edward Herman közgazdásszal közösen írta meg a médiakritikus irányzatok egyik legnagyobb hatású művét, az Egyetértés-gépezetet. Chomsky és Herman (2016: 60–100) a kötetben egy ötlépcsős szűrőrendszert mutatnak be, amely szerintük ellehetetleníti az objektív tájékoztatás lehetőségét, ennek következtében pedig sajtó a társadalmi és a politikai konszenzus előállításának eszközévé válik, és elsősorban a regnáló hatalom érdekeit szolgálja ki.

2. A sajtónyelv normatív-nyelvművelői megközelítése

Természetesen nem Chomsky volt az első nyelvész, aki érdeklődést mutatott a sajtó működése és a hírszövegek nyelvi jellemzői iránt. Már jóval az Egyetértés-gépezet 1988-as megjelenése előtt is akadtak olyan kutatók, akik a médiaszövegek elemzését a nyelvészeti vizsgálódások egyik fontos részterületének tartották. Barbie Zelizer (2004: 115) amerikai kommunikációkutató szerint már a 20. század elején is születtek hírszövegekkel kapcsolatos nyelvészeti munkák: 1900-ban Amerikában jelent meg egy tanulmány különféle hírtartalmakról, 1902-ben egy francia dolgozat vizsgálta a párizsi, illetve a vidéki napilapokat, 1910-ben pedig egy német nyelvű elemzésben vettek górcső alá 30 berlini, illetve kisebb regionális lapot. Ezek azonban még lényegesen különböztek az 50–60 évvel későbbi, komplex nyelvészeti kutatásoktól. Zelizer inkább a kezdeti tartalomelemzés kategóriájába sorolja őket, azzal a kitétellel, hogy a módszertan ugyan kapcsolódik a nyelvészeti diszciplínákhoz, de csak érintőlegesen. Az elemzés leegyszerűsítve a következőképpen festett: a tartalomelemzők megszámolták, hogy az adott szó, kifejezés vagy egyéb nyelvi jelenség hányszor fordul elő a vizsgált szövegben, majd ezeket előre meghatározott kategóriákba sorolták, végül pedig magyarázatokat kínáltak az előfordulási gyakoriság és az abból kiolvasható mintázatok kapcsán (Zelizer 2004: 115). Az idő előrehaladtával természetesen a tartalomelemzés módszertana is szofisztikáltabbá vált, és ebben nagy szerepet játszot-

tak az olyan amerikai szociológusok, mint az említett Lippmann vagy Lasswell.

A sajtó 20. századi térnyerése a magyar nyelvterületen tevékenykedő nyelvművelőket is cselekvésre ösztönözte. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a kor egyik legfontosabb intézményesített diskurzusterében, a Magyar Nyelvőrben már az 1920-as években visszatérő rovatnak számított a nyomtatott lapok és a rádióműsorok nyelvhasználatának szemléje, pontosabban bírálata. Természetesen ezeket az írásokat sem tekinthetjük a szó szoros értelmében vett nyelvészeti kutatásoknak, sokkal inkább nyelvművelői reflexióknak, melyekből látványosan kitűnik a korra jellemző preskriptív megközelítésmód. A Magyar Nyelvőr szerkesztői az újságírók által alkalmazott „hírlapnyelvet" gyakran a köznyelvi norma megbontójaként írták le, amely különösen veszélyes azért, mert a rossz nyelvi megoldások terjesztőjeként széles tömegeket sarkall helytelen nyelvhasználatra. Íme két példa az 1920–30-as években megjelent nyelvművelő cikkekből:

> (1) „Képestábla-anyag. Mi ez? Egyik irodalmi folyóiratunk közli olvasóival, hogy Palcologue-nak Rómáról szóló könyve meg fog jelenni s ezt az örökszép művet »rendkívül gazdag képes-tábla-anyag kíséretében valóságos díszművé avatta a kiadó.« Evvel a furcsa szóval is úgy vagyunk, hogy előbb németre kell fordítani, hogy megértsük. Németül Bildet-tafel a külön lapokon a könyvbe illesztett kép s ezt fordították le szolgailag evvel a csúnya szóval. Magyarul egyszerűen képmelléklet…" (Balassa 1929: 151).

> (2) „A leggyakoribb baja napilapjaink magyarságának a gondatlan, hanyag, néha lompos stilizálás. Evvel szorosan összefügg az a másik baj, hogy az ilyen gondatlan, hanyag kifejezést felkapják s mivel újszerűnek látszik, ok nélkül, sőt oktalanul terjesztik. Ilyen kifejezés a már többször megrótt, németből fordított halálra gázolta s ennek újabb szüleményei. Érthetetlen, hogy újságíróink miért kerülik a régi agyongázolta kifejezést. S a hiba mindig új hibát szül…" (Balassa 1932: 91).

A fenti idézetek csak egy szeletét képezik annak a bőséges nyelvművelési anyagnak, amely a Magyar Nyelvőrben megjelent a két világháború közötti időszakban. Elsősorban Balassa József megjegyzésein keresztül rajzolódik ki az a normatív nyelvművelő szemlélet, amely a 20. század első felében uralkodó irányzatnak számított, és amely az irodalmi nyelvhez kötött normákhoz szerette volna igazítani az újságírók nyelvhasználatát.

3. A funkcionális nézőpont a sajtónyelvi kutatásokban

Különösen érdekes összevetni a Magyar Nyelvőr szerkesztőinek hozzáállását a kortárs cseh nyelvészek munkáival, akik sajátos nyelvszemléletükkel új szintre emelték a sajtónyelv megítélését, és ezáltal új lendületet adtak a hírszövegek vizsgálatának. Az 1926-ban alapított Prágai Nyelvészkör tagjai teljesen más szemszögből közelítették meg a nyelvtudományt, mint a kor nyelvművelői: az előíró, a nyelvet az idegen hatásoktól védelmezni próbáló attitűd helyett a funkcionális szemléletmódot szorgalmazták, melynek lényege, hogy a nyelvi eszközök vizsgálatakor megkerülhetetlen tényező a megnyilatkozás célja. Emellett érvel például a nyelvészkör alapítói között szereplő Bohuslav Havránek, aki jelentős megállapításokat tett a nyelv funkcionális és stilisztikai differenciálódása kapcsán. Példának okáért elkülönítette egymástól a funkcionális dialektusokat és a funkcionális stílusokat. Előbbieket a langue szintjéhez sorolta, és a megnyilatkozások strukturált összességének átfogó rendeltetéséből vezette le őket, így megkülönböztetve társalgási, szakmai, tudományos és költői változatot (Havránek 2014: 37–38). Ezzel szemben a funkcionális stílusokat parole jelenségként értékelte, amelyeket a megnyilatkozások konkrét, specifikus célja határoz meg, mint például a tényközlés, a meggyőzés vagy a magyarázat (Havránek 2014: 37–38). A stílusok kapcsán a cseh nyelvész lényeges jellemzőként írta le a megnyilatkozások módját is, amelyhez két, egymással összepárosítható ellentétpárt rendelt: magánjellegű–nyilvános és szóbeli–írott. A magánjellegű szóbeli megnyilatkozások közé tartozik például egy privát beszélgetés, míg az írottak közé egy személyes hangvételű levél. A nyilvános szóbeli megnyilatkozások közé sorolható például egy politikai vita, az írottak

között pedig Havránek (2014: 38) megemlíti a sajtószövegeket.

Fontos még megjegyezni, hogy a cseh nyelvésznél egyik funkcionális stílus és dialektus sem szolgál mérceként, mindegyik sajátos céllal bír, és mindegyikhez sajátos eszköztár párosul (Havránek 2014: 35). Ezzel szembehelyezkedik a kor normatív nyelvművelő ideológiáival, amelyek nemcsak a magyar nyelvészek körében voltak népszerűek, hanem a cseh nyelvterületen is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Havránek dolgozatában található „kiszólások": üzen például azoknak a nyelvművelőknek, akik a népi nyelvet romantizálva minden egyes beszédhelyzetben szorgalmaznák annak használatát, még olyankor is, amikor az adott dialektus funkcionális szempontból alkalmatlan a megnyilatkozás pontos megfogalmazására, például a szaknyelvben vagy a tudományos diskurzusban (Havránek 2014: 35). A cseh nyelvész természetesen bírálja ezt az attitűdöt, és rámutat arra a paradox helyzetre, hogy kortársai más esetekben éppen a pontos megfogalmazásmód hiányát kérik számon a nyelvhasználókon. A nyelvművelők ugyanis idegenkedtek azoktól a kifejezésektől, amelyek véleményük szerint „csak durván adják vissza a gondolkodásmódot, és ahol az író kerüli a fáradságos átgondolást, a fogalmak tisztázását és a pontos kifejezés keresését"[1] (Havránek 2014: 36). A prágai nyelvészkör alapítója hangsúlyozza, hogy a bizonytalan megfogalmazásmód használata funkcionális szempontból teljesen indokoltnak tekinthető, például az üzleti életben gyakran merülnek fel ilyen automatizált formulák, illetve hozzáteszi, hogy a sajtónyelvben is szükség van hasonló klisékre.

A felsorolt példák jól ábrázolják azt a nyelvtudományi szemléletváltást, amelyet a Prágai Nyelvészkör már a 20. század első harmadában is képviselt, és amely néhány évtizeddel később forradalmasította a nyelvészeti kutatásokat. Az attitűdbéli különbségekre lényeglátóan mutatott rá Péter Mihály (1976: 415): „A nyelvművelés célját a prágai nyelvészek nem az irodalmi nyelv állapotának konzerválásában, fejlődésének mesterséges visszatartásában látják, hanem a nyelv olyan stabilitására való törekvésben, amelyet a célszerűség (funkcionális szempont), a korízlés (általános esztétikai szempont) és a nyelv tényleges állapotának való megfelelés (szinkron szempont) határoz meg".

[1] Saját fordítás.

Az idézet annyiban kiegészítésre szorul, hogy a Prágai Nyelvészkör képviselői – köztük Havránek – nemcsak az irodalmi nyelv, hanem minden funkcionális dialektus és stílus vonatkozásában hangoztatták a kommunikációs célnak való megfelelés elsődlegességét az önkényesen létrehozott, ideológiai alapokon nyugvó nyelvművelői értékítéletekkel szemben.

4. A szövegnyelvészet szerepe a hírszövegelemzések elterjedésében

S miért lényeges mindez a hírszövegek nyelvészeti kutatása szempontjából? A Prágai Nyelvészkör képviselői az elsők között kezdtek el felfedezendő részterületként tekinteni a sajtónyelvi szövegekre, nem pedig a köznyelv megrontójaként. Az általuk képviselt funkcionális szemléletmód néhány évtizeddel később olyan neves nyelvészek munkásságában köszönt vissza, mint a regiszterelmélet megteremtőjeként emlegetett Michal Halliday vagy a szociolingvisztika egyik fontos úttörőjeként számontartott William Labov. A stílusváltozatok kommunikatív célja, a normatív nyelvfelfogással szembeni kritikai attitűd, valamint a nyelv beszédhelyzetbe ágyazottságának hangsúlyozása mind olyan előremutató megközelítéseknek bizonyultak, amelyek a 1970-es évek elején teljesen újszerűen hatottak a strukturalista-formalista irányzatoktól éppen csak elszakadó nyelvészeti gondolkodásra.

Az említett nyelvtudományi fordulat új szintre emelte a hírszövegek empirikus vizsgálatát. A preskriptív nyelvművelői intelmeket fokozatosan felváltották azok a szövegalapú elemzések, amelyek a sajtónyelv tökéletesítése helyett a hírek strukturális, jelentésbeli, pragmatikai és stilisztikai jellemzőit voltak hivatottak feltárni. Az 1960–70-es években induló irányzatok közül kiemelt jelentőséggel bírt a szövegnyelvészet, valamint az azzal szorosan összefüggő szövegtipológiai kutatások. Ezek ugyanis a hírszövegre már önálló szövegtípusként tekintettek, ennek megfelelően pedig a vizsgálódásaik központi tárgyává tették, szemben a prágai iskolával, amely ugyan elismerte a sajtónyelvi szövegek létjogosultságát, de részletesebben nem foglalkozott a jellemzőikkel.

A szövegnyelvészeti kutatások elterjedésének köszönhetően rövid időn belül, már az 1970-es évek végén megszületett egy olyan módszertani keret, amely lehetővé tette a szövegstruktúrák mikro- és makroszintű tanulmányozását. A módszer kidolgozása Teun van Dijk holland szövegnyelvész nevéhez köthető, aki az elsők között ismerte fel, hogy a hírszövegek lokális és globális összefüggéseinek elemzése fontos észrevételekkel szolgálhat nemcsak a nyelvészek, hanem a médiakutatók számára is. Van Dijk (1988: 5–14) szerint a híreket a 20. század második felében már Amerikában és Európában is kutatták, de nem szövegszerkezeti, hanem főként mikro- és makroszociológiai módszerekkel, amelyek a sajtó elfogultságát, az újságírók felelősségét, valamint a média és a társadalmi valóság egymáshoz való viszonyát próbálták feltérképezni. Szigorú értelemben vett szövegszempontú elemzés azonban az 1980-as évek előtt nem sok született. Van Dijk ezt a hiányt igyekezett betölteni az 1988-ban publikált News as Discourse című kötetével, amely az elkövetkező évtizedekben a hírszövegkutatások egyik legfontosabb kiindulópontjává vált (bővebben van Dijk munkásságáról és szövegnyelvészetben betöltött szerepéről ld. Nagy 2024).

Összegzés

A hírszövegek nyelvtudományi megítélése a közép-európai nyelvterületen az elmúlt évszázadban jelentős átalakuláson esett át. A 20. század első évtizedeiben az egyik legmeghatározóbb magyar nyelvészeti szakfolyóiratban, a Magyar Nyelvőrben jól nyomon követhető az a normatív nyelvművelői hozzáállás, amely káros jelenségként tekintett a német mintára létrehozott fogalmak használatára és elterjedésére. Utóbbiért gyakran az újságírókat tették felelőssé, akik ezáltal az elmarasztaló kritikák középpontjába kerültek.

A Prágai Nyelvészkör munkáiban szintén találhatunk utalásokat a cseh nyelvművelők népi nyelvet „romantizáló" magatartására, amelyet univerzális nyelvi normaként kívántak érvényesíteni, függetlenül attól, hogy az adott nyelvváltozat funkcionális szempontból alkalmas-e a beszélő céljainak teljesítésére. A Prágai Nyelvészkör képviselői – köztük Bohuslav Havránek – egyértelműen elutasították a nyelvművelők dogmatikus hozzáállását és hangsúlyozták, hogy egyik

funkcionális stílus sem tekinthető mércének, mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága, ezek közé sorolva a sajtószövegeket is.

A Prágai Nyelvészkör funkcionális szemléletmódja fontos szerepet játszott a mintegy fél évszázaddal később kibontakozó nyelvtudományi fordulatban, amely a formális nyelvleírás kereteit kitágítva a nyelvhasználat különböző színtereinek feltárására, illetve jellemzőinek leírására helyezte a hangsúlyt. Főként a szövegnyelvészeti kutatások elterjedésének köszönhetően a sajtónyelv is egyre inkább a nyelvtudomány fókuszába került, és megkezdődött a hírszövegek szerkezeti felépítésének feltárása, amelynek egyik meghatározó állomását az 1980-as évek végén Teun van Dijk munkássága jelentette.

HIVATKOZÁSOK

Andok Mónika 2022. A mély mediatizáció fogalmi és elméleti kerete. *In Medias Res* 11/2: 5–18.

Balassa József 1929. Böngészés a napilapokban és folyóiratokban. *Magyar Nyelvőr* 58/9–10: 151.

Balassa József 1932. A napilapok magyarsága. *Magyar Nyelvőr* 61/5–6: 91.

Chomsky, Noam – Herman, Edward S. 2016. *Az egyetértés-gépezet. A tömegmédia politikai gazdaságtana*. Konok Péter (ford.). Budapest: L'Harmattan.

Havránek, Bohuslav 2014. The functional differentiation of the standard language. In: Chovanec, Jan (ed.), *Chapters from the history of Czech functional linguistics*. Brno: Masarykova univerzita. 27–40.

Nagy Roland 2024. A generatív poétikától a diskurzuselemzésig: Teun van Dijk szövegmodelljének tudománytörténeti változásai. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XIV*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. 128–149.

Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészkör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78/2: 409–416.

Van Dijk, Teun 1988. *News as Discourse.* Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.

Zelizer, Barbie 2004. *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*. Thousand Oaks: Sage Publications.

SUMMARY

The study examines the changing linguistic perception of news texts within the context of twentieth century Central European linguistic tradition. It presents the normative and prescriptive approach to press language, with particular attention to the interwar discourse of the journal Magyar Nyelvőr, and analyzes the role of the Prague Linguistic Circle's functionalist perspective in legitimizing research on press language. The paper also discusses how the rise of text linguistics and discourse analysis contributed to the development of modern linguistic approaches to news texts, especially through the work of Teun van Dijk.

Juhos Adrián

ALAPISKOLAI MAGYARTANÁROK VÉLEMÉNYE A SZÓFAJI TANANYAGOKRÓL A TANKÖNYVMINŐSÍTÉSI SZEMPONTOK TÜKRÉBEN

Annotáció: Jelen írás egy kérdőíves vizsgálaton alapul, melyet alapiskolai pedagógusok körében végeztem. A dolgozat bevezető részében – nemzetközi viszonylatban – rövid történeti kitekintést adok a tankönyvek minőségének megítéléséről, majd bemutatom a Szlovákiában jelenleg hatályos tankönyvértékelési szempontrendszert. Az érdemi részben elemzem a kérdőíves vizsgálat során összegyűjtött pedagógusi véleményeket, és megfogalmazom a vizsgálat tanulságait.
Kulcsszavak: tankönyvminősítés, tankönyvértékelési szempontok, magyar nyelv tankönyvek, szófaji tananyagok, pedagógusi vélemények

Bevezetés: A tankönyvek minőségének megítélése – rövid történeti kitekintés

A tankönyvek minőség szempontjából történő megítélését és annak folyamatát az egyes tankönyvkutatók különböző módon határozzák meg. Az általuk megfogalmazott tankönyvértékelési kritériumrendszerek elemei annak függvényében tevődnek össze és strukturálódnak, miként a segédletek fogalmát és funkcióját definiálják (vö. Kojanitz 2007: 115).

1986-ban a németországi bielefeldi egyetem három professzora, Laubig, Peters és Weinbrenner kidolgozta az ún. bielefedi rasztert,[1]

[1] A bielefeldi rasztert az egyes pedagógiai szakemberek nagy elismeréssel fogadták, ezzel ellentétben gyakorlati alkalmazása nem igazán lehetséges (Bamberger 1998: 10–25).

amely a tankönyvek teljes körű, minden szempontot átfogó vizsgálatára fektette a hangsúlyt. A szóban forgó raszter öt fő dimenzión – metateória, tankönyvmodellezés, szaktudomány, szakdidaktika, neveléstudomány – és az azokban megfogalmazott huszonnégy kategórián keresztül elemezte a kiválasztott segédleteket (Laubig – Peters – Weinbrenner 1986). Úgyszintén 1986-ban Dmitrij Zujev egy, a segédletek strukturális elemein alapuló értékelési kritériumrendszert fogalmazott meg, amely a tankönyvi szövegek és a szövegeken kívüli komponensek – kérdések, feladatok, képek, grafikonok, térképek, vázlatok, tartalomjegyzék, mutatók, címsorok, jelzőszimbólumok – megkülönböztetésén alapult. A szóban forgó értékelés azt vizsgálta, hogy az imént említett tankönyvi alkotóelemek – a tanulók életkori sajátosságaihoz igazítva – megfelelő segítséget nyújtanak-e a tanítási-tanulási célok megvalósításához (Zujev 1986: 19–276; vö. Bamberger 1998: 10–25; Kojanitz 2007: 116–117). A rendszerszerűséget előtérbe helyező tankönyvértékelési kritériumrendszert az amerikai származású Marilyn Chambliss és Robert Chilton Calfee 1998-ban Textbooks for Learning – Nurturing Childrens's Mind címmel megjelenő művével alapozta meg. A szerzők megfogalmazása alapján olyan tankönyvekre van szükség, amelyek formálják a tanulók gondolkodásmódját és elősegítik a hatékony tanulást, ezáltal a tankönyvre mint az „intellektuális elgondolások közvetítő eszközére" kell tekinteni (Chambliss–Calfee 1998: 13–41). Ennek legfőbb kulcsa az a három tervezési alapelv – érthetőség, lényeget megragadó tananyagtervezés, tanulóközpontú oktatás –, amely az általuk megfogalmazott kritériumrendszer alapját képezi, s melyhez a tankönyvszerzőknek is alkalmazkodniuk kell az új tudás megközelíthetősége és közvetíthetősége érdekében (Kojanitz 2007: 119–120). Jaan Mikk, észt tankönyvkutató a tankönyvértékelés módszereit három fő típusba sorolta, ezek a következők: szakértői véleményezés, kísérleti vizsgálat – ami magába foglalja a gyakorlatban való alkalmazást, valamint az ennek során kapott eredmények feldolgozását –, tankönyvanalízis (Mikk 2000: 25).

Kojanitz szerint a fentebb bemutatott metódusok abból a szempontból is effektívek, hogy általuk a „tankönyvek minőségével kapcsolatban felvetődő összes fontos kérdésre" választ kaphatunk (Kojanitz 2005: 135).

1. A tankönyvértékelés szempontjai Szlovákiában

Szlovákiában az általános műveltség megalapozását szolgáló tantárgyak tankönyveinek funkcionális megközelítésű értékelési szempontrendszerét a szlovák oktatási minisztérium háttérintézménye, az Állami Pedagógiai Intézet (Štátny pedagogický ústav, röv. ŠPÚ)[2] dolgozta ki (vö. Szabómihály 2011a: 138; Misad 2019a: 166). Az aktuálisan érvényes minősítések – amelyek nélkülözhetetlenek a potenciális segédlet tankönyvvé nyilvánításának folyamatában – 2020 októberében léptek hatályba, s összhangban vannak az Innovált állami oktatási programmal (vö. Rezort školstva pripravuje nové kritériá hodnotenia učebníc a výberu posudzovateľov ich kvality; Inovovaný štátny vzdelávací program Maďarský jazyk a literatúra ISCED 2).

A 2017 és 2020 között hatályos tankönyvértékelési szempontrendszer hat fő kritérium[3] alapján minősítette a tankönyveket. A dokumentum módosított változatában három fő kritérium szerepel, melyek mindegyikéhez további alszempontok tartoznak (vö. Misad 2019a: 165–166).

A következő alfejezetben röviden ismertetem azokat a jelenleg hatályos tankönyvértékelési szempontokat, amelyek alapján a többségi és kisebbségi tannyelvű alap- és középiskolák számára készült tankönyvek elbírálásra kerülnek.

---

[2] Az intézmény jelenlegi neve: Nemzeti Oktatási és Ifjúsági Intézet (Národný inštitút vzdelávania a mládeže, röv. NIVAM).

[3] A 2010 és 2017 között hatályban lévő tankönyvértékelési rendszer fő szempontjai a következők voltak: 1. a tananyag feldolgozása összhangban van-e az alapvető pedagógiai dokumentumokkal, biztosítja-e a törzsanyag elsajátításának feltételeit; 2. teljesíti-e a személyiség- és készségfejlesztés kritériumait; 3. teljesíti-e a tartalmi kritériumokat: szakmai helytállóság, helyes szakszóhasználat; 4. didaktikai szempontok: a tankönyvi szöveg megfelel-e a tanulók értelmi szintjének, adekvát módszerekkel történt-e a tananyag és a kapcsolódó feladatok feldolgozása; 5. grafikai megoldások értékelése; 6. társadalmi-etikai szempontok (Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre všeobecno-vzdelávacie predmety, http://www.statpedu.sk/files/documents/ucebnice/kriteria_ucebnice_ vseobecno_vzdelavacie_predmety.pdf; vö. Szabómihály 2011a: 137–138).

1.1. Első szempont: a tankönyv és az Innovált állami oktatási program[4] *közötti összhang*

Az első szemponthoz fűzött megjegyzés alapján csakis az a tankönyv értékelhető, amely teljes mértékben összhangban van az alapvető állami oktatási dokumentum tartalmi és kimeneti követelményeivel, illetve teljesíti az oktatási dokumentumban megfogalmazott célokat. Ebből logikusan következik, hogy a tankönyveknek, beleértve a vizsgált magyar nyelv tankönyveket is – szükségszerűen tartalmazniuk kell az IOÁP-ban előírt törzsanyagokat (vö. Ledneczky 2017: 69–71).

1.2. Második szempont: a tankönyv alapvető funkciói

Ebben a kritériumban fogalmazódnak meg a tankönyv alapvető funkcióinak teljesítésére vonatkozó elvárások. Az aktuális követelmények elsősorban a segédletek tartalmának, illetőleg az azokban található tananyagoknak és gyakorlatoknak kvalitatív, kvantitatív, tudományos és didaktikai szempontú minősítésére fókuszálnak. Másodsorban olyan elvárásokat is megfogalmaznak, amelyek a tankönyvtartalom általi kritikai gondolkodás és motiváció kialakulását, a szociális kompetenciák és tanulói készségek fejlesztését érintik (vö. Szabómihály 2008: 85–90, Misad 2022a: 16–23).

1.3. Harmadik szempont: a társadalmi korrektség betartása

A harmadik szempont szövegezése szerint a tankönyvnek az emberi értékek fontosságát kellene erősítenie a tanulókban. Ebbe az is beletartozik, hogy a segédlet nem tartalmazhat olyan jellegű szövegeket, képeket és egyéb illusztrációkat, melyek a társadalom bármely tagjára nézve diszkriminatív jellegűek.

[4] A pedagógiai dokumentum megnevezésére a továbbiakban az *IÁOP* rövidítést alkalmazom.

2. Magyartanárok véleménye a szófaji tananyagokról a tankönyvértékelési szempontok tükrében

A felmérést a somorjai Corvin Mátyás Alapiskola magyar szakos pedagógusainak körében végeztem. Kollégáimat az alapiskola felső tagozatán használt magyar nyelv tankönyvek szófaji tananyagainak véleményezésére kértem a fent bemutatott tankönyvértékelési szempontok tükrében.

2.1. A kutatás módszere

A vizsgálat során kérdőíves módszert alkalmaztam. A Corvin Mátyás Alapiskolában végzett felmérésbe hat magyar szakos pedagógus kapcsolódott be. Vélekedésük alapján éppen ezért csak óvatos következtetéseket vonhatunk le, amelyeket további, nagyobb mintával végzett kutatás eredményeivel lehet a későbbiekben igazolni vagy megcáfolni.

A vizsgálatban részt vevő pedagógusok önkéntes alapon és névtelenül töltötték ki a kérdőívet, melyet előzetes egyeztetés után kaptak meg. A kérdések megválaszolásához egy hét állt a rendelkezésükre.

A kérdőív egy bevezető szakaszból és három fő részből állt. A bevezető rész a vizsgálat céljának és rövid ismertetésének leírását, valamint az adatközlőkre vonatkozó néhány általános kérdést tartalmazott. Az első rész (I.) az IÁOP szófaji tananyagokat érintő kompetenciáinak véleményezésére fókuszált az egyes szófajok kommunikációs szituációkban és szövegalkotás során való adekvát használatának vonatkozásában. A második rész (II.) témája a tankönyvek funkcióinak véleményezése volt, amelyben a szófajokat érintő személyiségfejlesztési szempontok, a tankönyvtartalmi kritériumok, a didaktikai feldolgozás és a grafikai kivitelezés kerültek a kutatás középpontjába. A harmadik részben (III.) a pedagógusok álláspontjára voltam kíváncsi a szófaji tananyagok társadalmi korrektség szempontjából történő feldolgozását illetően.

2.2. A kérdőíves felmérés értékelése

A következő alfejezetben a kérdőíves felmérés során kapott eredményeket elemzem és összesítem. A feldolgozott válaszok bemutatását és értékelését a kérdőív struktúrájához igazodva végzem.

2.2.1. Vélemények a szófaji tananyagok IÁOP-ban szereplő kommunikációs kompetenciájáról a kimeneti követelmények tükrében

A következő témakörben a pedagógusok azon véleményére voltam kíváncsi, hogy a tankönyvek alapszófajokat, viszonyszókat és mondatszókat tartalmazó tananyagai elősegítik-e azoknak a tanulói kompetenciáknak az elsajátítását, amelyeket a vonatkozó oktatási dokumentum kimeneti követelményei meghatároznak. A vizsgálat során legfőképp az említett tananyagok kommunikációskészség-fejlesztő ismereteire fókuszáltam: arra voltam kíváncsi, a megkérdezettek milyen mértékben értenek egyet azzal, hogy a kérdésekben konkretizált szófaji ismeretek elsajátítása után a tanulók képesek lesznek azok adekvát használatára szó- és írásbeli kommunikációjuk során.

A kérdést illetően a pedagógusoktól viszonylag megosztó válaszokat kaptam, melyet a következő összesítő táblázat is igazol:

1. sz. táblázat. *Az adatközlők véleménye a szófaji ismeretek adekvát felhasználásáról a tanulók szó- és írásbeli kommunikációja során*

Szófaj	*Egyetért*	*Részben egyetért*	*Nem ért egyet*
Igék	2	4	-
Főnevek	4	2	-
Melléknevek	4	2	-
Számnevek	3	2	1
Névmások	3	2	1
Határozószók	2	4	-
Igenevek	3	3	-
Viszonyszók	1	5	-
Mondatszók	1	4	1

A táblázatból kiderül, hogy a válaszadók nagyobb része egyetért vagy részben egyetért az általam közölt állításokkal a szófajok szó- és írásbeli kommunikációskészség-fejlesztését illetően. Csupán három esetben, ugyanazon személytől kaptam elutasító jellegű értékelést a számnevek, a névmások és a mondatszók tekintetében.

Az alapszófajok keretében célzatosan azok szóbeli kommunikációs kompetenciáinak véleményezésére törekedtem. A táblázatból kitűnik, hogy a megkérdezettek annak a két szófaji tananyagnak – az igéknek és a határozószóknak – a viszonylatában értettek részben egyet, amelyek – szóbeli vagy írásos kommunikáció során – a cselekvés, létezés és történés kifejezésében és ezek körülményeinek leírásában játszanak kulcsfontosságú szerepet, továbbá meghatározzák a kijelentés időbeli viszonyait és modalitását is (vö. Kiefer 2007: 201–235, 264–290, 293–321). A kommunikációs aktus szempontjából mindemellett elengedhetetlen azok pragmatikai funkciója és a társas interakció során betöltött rendeltetésük is (vö. Searle 1970: 54–71; Austin 2004: 94–106). A megkérdezett pedagógusok fentebb összegzett véleményének okát Misad egyik korábbi, szintén magyar szakos pedagógusok körében készített interjúja is alátámasztja, miszerint „a segédletek száraz grammatikai ismereteket, nehezen értelmezhető szabályokat és […] besorolásokat/osztályozásokat tartalmaznak", emellett a lexikális ismeretekre helyezik a hangsúlyt (Misad 2022b: 52–53). Magyari kutatása alapján megoldást jelenthetne egy, a romániai magyar tannyelvű általános iskolák számára készült tanterv szempontjainak alkalmazása, amelyben a „hagyományos nyelvtani tananyagtól eltérő, kommunikáció-központú témák is" megjelennek (vö. Magyari 2018; Misad 2022b: 52). Dančo Jakab „az anyanyelvórák kedveltségét/nem kedveltségét vizsgáló kutatásából kitűnik", hogy a megkérdezett diákok szerint a nyelvtanóra sokkal érdekesebb lenne, ha azok – a javában leíró nyelvtani tananyagokat tárgyaló tanórák helyett inkább – „kommunikációközpontúak lennének" (vö. Dančo Jakab 2022: 108–110; Misad 2022b: 55).

A viszonyszókról és a mondatszókról szerzett ismereteknek – a vonatkozó kimeneti követelményekkel összhangban – az írásbeli kommunikáció során való felhasználhatóságának véleményezését kértem az adatközlőktől. A válaszokból kiderült, hogy a megkérdezettek az említett szófaji tananyagokkal kapcsolatban feltett állításokkal

csak részben vagy egyáltalán nem értettek egyet. Ebből értelemszerűen következik, hogy a szóban forgó tananyagok nem nyújtanak kellő ismereteket az írásos kommunikáció során való alkalmazásukhoz.

2.2.2. A hatodik és hetedik évfolyam tankönyveinek értékelése a tankönyvi funkciók szempontjából (II.)

A kérdőív ezen fejezete négy tankönyvi funkciót vizsgál. Az adatközlőktől beérkezett válaszokat az egyes funkciók alapján értékelem.

2.2.2.1. A személyiségfejlesztési szempontok véleményezése

Az említett kritérium a hatodik és a hetedik évfolyam szófaji tananyagainak azon véleményezésére kérte a pedagógusokat, amelyek a tanulók nyelvi és beszédkészségeinek fejlesztésére, az írott nyelvi megnyilvánulásaik tökéletesítésére, valamint az elsajátított nyelvtani ismereteik alkalmazására irányulnak. A válaszadókat arra kértem, hogy amennyiben egyetértenek a kérdésben megfogalmazott állításokkal, nevezzék meg, ezek melyik konkrét szófaji tananyag(ok)ra érvényesek. A következő táblázat számbeli összegzést nyújt a szóban forgó tananyagoknak a vonatkozó szempontok alapján történő véleményezéséről:

2. sz. táblázat. *A pedagógusok véleménye a szófaji tananyagok személyiségfejlesztési szempontjairól*

Állítás	Tankönyv	*Egyetért*	*Részben egyetért*	*Nem ért egyet*
Nyelvi és beszédkészségek fejlesztése	**6. osztályos**	2	4	-
	7. osztályos	2	4	-
Írott nyelvi megnyilvánulások tökéletesítése	**6. osztályos**	2	3	1
	7. osztályos	2	3	1
Nyelvtani jelenségek ismerete és alkalmazása	**6. osztályos**	-	5	1
	7. osztályos	-	5	1

A beérkezett válaszokból kiderül, hogy a megkérdezett pedagógusok döntő többsége csupán részben ért egyet a szófaji tananyagok személyiségfejlesztési szempontjaira vonatkozó állításokkal. A megkérdezettek részéről leginkább a nyelvtani jelenségek ismeretével és azok alkalmazásával kapcsolatban figyelhetünk meg negatív értékelést. Misad kutatása során az egyik interjúalany úgy vélekedik erről, hogy a nyelvtani ismereteket és jelenségeket szövegben való előfordulásukból kiindulva kell szemléltetni, a tankönyvek azonban nem tartalmaznak olyan textusokat, amelyek az adatközlő állítását teljes mértékben igazolnák (Misad 2022b: 54). A magyartanár tehát a probléma megoldása és a kívánt cél elérése érdekében kénytelen külső forrásból származó anyagot alkalmazni vagy saját készítésű segédeszközt használni, ez utóbbi azonban időigényes tevékenység (vö. Misad 2022b: 55).

A válaszadás során két pedagógus egyetért a hatodik és a hetedik osztályos segédletek nyelvi és beszédkészség fejlesztésének, illetve a tanulók írott nyelvi megnyilvánulásainak tökéletesítésére összpontosító állításokkal. Ahogy fentebb említettem, ilyenkor kértem, hogy az adatközlők nevezzék meg azokat a szófaji tananyagokat, amelyek szerintük megfelelnek ennek a kritériumnak. A kapott válaszokat az alábbi táblázatban összesítem, ahol az egyetértő válaszadókat az 1. és 2. sorszámokkal jelölöm:

3. sz. táblázat. *A pedagógusok által megnevezett szófaji tananyagok a kérdésben szereplő állítások vonatkozásában*

Állítás	Tankönyv	Konkretizált tananyag
Nyelvi és beszédkészségek fejlesztése	**6. osztályos**	1.: *Az igék szófaja és a használatuk-hoz kapcsolódó nyelvhelyességi feladatok, ismeretek.*
		2.: *Az igék és a főnevek.*
	7. osztályos	1.: *A módosítószók.*
		2.: *A névutók.*
Írott nyelvi megnyilvánulások tökéletesítése	**6. osztályos**	1.: *Az ige és a főnév.*
		2.: *A főnevek.*
	7. osztályos	1.: *Az igekötők írásmódja.*
		2.: *Az igekötők.*

A hatodik osztályos tankönyvben tárgyalt alapszófajok közül mindkét pedagógus az igék és a főnevek tananyagot tartja a legalkalmasabbnak a diákok nyelvi és beszédkészségének fejlesztésére, valamint írott nyelvi megnyilvánulásaik tökéletesítésére. A hetedik osztály tananyagait illetően részben eltérően vélekedtek: az első kompetenciánál az egyik adatközlő a módosítószókat, a másik a névutókat jelölte meg; a második kompetenciát illetően pedig mindketten az igekötőket, valamint azok írásmódját nevezték meg.

2.2.2.2. A tankönyvek tartalmi kritériumának értékelése

A tankönyvek tartalmi kritériumát illetően két dolog véleményezésére tértem ki: az első a segédletek és a Keszler-féle Magyar grammatika[5] kapcsolatának megítélésére irányult, a második a tankönyvek szófaji tananyagaiban található elméleti részek és az ezekhez rendelt gyakorlatok megoszlásának elbírálására fókuszált.

A Grammatikát érintő kérdésben röviden megjegyeztem, hogy több kutatás is igazolja az alapiskolai magyar nyelv tankönyvek és az egyetemi tankönyv közötti kapcsolatot, mely az alapiskolai segédletek tananyag-feldolgozásának módjában és stílusában egyaránt megfigyelhető (vö. Juhos 2018: 40–42; Misad 2019a: 168, 2022a: 19). A kérdés segítségével azt próbáltam felmérni, egyetértenek-e adatközlőim a feldolgozás módszerével, illetve arra kértem őket, hogy röviden fejtsék ki az ezzel kapcsolatos véleményüket. A beérkezett válaszok azt mutatják, hogy a megkérdezettek többsége egyetért vagy részben egyetért a kérdésben található megállapítással, s csupán egy személy nem ért vele egyet. A vélemények írásban történő megindokolásának négy adatközlő tett eleget. Válaszaikat alább közlöm, az adatközlőket sorszámokkal jelölöm:

> (1) Részben egyetértek: „*Azért, mert nem teljesen ugyanaz, de arra hagyatkozva dolgozza fel a tananyagot egy, a korosztálynak megfelelő módon.*”

[5] A továbbiakban a *Grammatika* megnevezést alkalmazom.

(2) Részben egyetértek: „*A Keszler Borbála-féle tankönyv részletezőbb, stílusában igényesebb.*”

(3) Nem értek egyet: „*Véleményem szerint alapiskolában (és középiskolában is) minden tananyagrészt valamilyen érdekes téma felvetésével lenne jó indítani, hogy a diákokban gondolatokat ébresszünk, s utána saját életükből vett nyelvi példákon keresztül jussunk el egy-egy grammatikai szabály, kategória, fogalom megértéséhez, ill. a szabályalkotáshoz stb.*”

(4) Részben egyetértek: „*Jó alapot biztosíthat, amire lehet építeni a későbbi tanulmányok során.*”

Amint látjuk, a megkérdezettektől a feltett kérdésre viszonylag pozitív vagy semleges visszajelzést kaptam, amely azt sugallja, hogy az adatközlők valószínűleg nem tudatosítják az alapiskolai magyar nyelv tankönyvek és az egyetemi tankönyv szoros kapcsolatát a vizsgált tananyagok feldolgozási módszerét illetően, valamint figyelmen kívül hagyják ennek tényét, és teljes mértékben akceptálják az azokba foglaltakat (esetlegesen azt is feltételezhetjük, hogy nem ismerik a Grammatikát). Csupán a harmadik válaszadó gondolta úgy, hogy a túlsúlyban lévő, lexikális grammatikai tudást nyújtó tananyagok helyett inkább más szempontból kellene megközelíteni a nyelvtanoktatást, amely elsősorban a tanulók szemszögéből érdekesnek tartott téma felvetésével lenne elérhető (vö. Misad 2022b: 55).

A kérdés második részében az elméleti tananyag és a gyakorlatok arányos eloszlásáról kérdeztem az adatközlőket. A válaszokból kiderült, hogy többségük pozitív vagy semleges minősítéssel értékelte a kérdésbe foglalt állításokat. Érdemes megjegyezni, hogy három válaszadó szóban közölte velem, hogy az elméleti tananyag átvétele után annak gyakorlásához csak minimális mértékben használja a tankönyvet, mert sem a gyakorlatok mennyiségét, sem a minőségét nem tartja kielégítőnek, így kénytelen más forrásból származó példákat és feladatokat alkalmazni a tanórán. A tananyagmennyiség túlméretezésére Vančo és Szabómihály is rámutattak. Vančo a követelményrendszer elemzésén keresztül igazolja ennek tényét, mellyel kapcsolatban kifejti, hogy nincs összhang annak terjedelme és tartalma között, vagy-

is nem kap benne helyet több olyan fontosabbnak és hasznosabbnak minősülő tananyag sem – mint például a nyelvváltozatok mibenléte és használata –, amelyek tanítása sokkal célszerűbb lenne a tanulók számára. Ezen tananyag-terjedelmet és -minőséget érintő differencia levetítődik a tankönyvek tartalmi struktúrájára is. Vančo megállapítását kívánják igazolni Szabómihály kutatásai is, aki mindezek mellett a tankönyvek tartalmának, főleg a leíró nyelvtannak az elévülését is alátámasztja (vö. Szabómihály 2011b: 307; Vančo 2013: 31–32).

2.2.2.3. A didaktikai szempont véleményezésének értékelése

A címben szereplő kritérium véleményezésekor elsősorban a vizsgált tankönyvek nyelvezetének minősítésére fókuszáltam a tanulók értelmi képességeinek és életkori sajátosságainak viszonylatában; másodsorban pedig arra voltam kíváncsi, mi a megkérdezettek véleménye a partikula szófajcsoportnak a tananyagba való besorolásáról. Ez utóbbinál kértem, fejtsék ki véleményüket ezen szófajcsoportnak a hatodikos tankönyvben való tárgyalásáról. A következő két kérdés egyikében arra tértem ki, hogy a válaszadók egyetértenek-e azzal, hogy a segédletek vonatkozó tananyagaihoz társuló gyakorlatok, feladatok elősegítik a tanulók anyanyelvi kompetenciáinak kialakulását és fejlesztését; a másikban a tantárgyközti kapcsolatok kialakításának lehetőségeivel kapcsolatban kérdeztem az adatközlőket.

Az összesítés alapján megállapíthatjuk, hogy a hatodik osztályos tankönyvre vonatkozó kérdésben megfogalmazott állítással a pedagógusok fele azonosul, míg a másik fele csak részben ért egyet vele. A hetedikes tankönyvre vonatkozóan csökken az állítással egyetértők száma, a részben egyetértők száma pedig eggyel növekszik. A válaszokból kiderül, hogy a hatodik osztályban tanító megkérdezettek fele, a hetedik osztályban tanítók pedig több mint a fele véli úgy, hogy a segédletek tananyagaihoz társuló gyakorlatok, feladatok elősegítik a tanulók anyanyelvi kompetenciáinak kialakulását és fejlesztését; illetve vélekedik úgy, hogy a segédletek nyelvezete nem igazodik a tanulók életkori sajátosságaihoz és értelmi szintjéhez. Mivel a tanóra elsődleges didaktikai eszköze a tankönyv – amelyet a pedagógusok és a diákok egyaránt használnak (vö. Karlovitz 2000) –, úgy gondolom, nem helyénvaló, hogy azok a nyelvezet tekintetében nem

felelnek meg a problémamentes információátadás feltételeinek. Ebből egyértelműen az következik, hogy némely esetekben a tananyag szövege a tanulók számára érthetetlenné válik, ezáltal a tantárgyhoz való hozzáállásuk vagy semleges marad, vagy elutasító jellegűvé formálódik (vö. Misad 2022b: 52–53).

A partikula szófajcsoportra kapott válaszokból kitűnik, hogy egy kivételével az összes adatközlő negatívan értékeli a partikula megjelenését a tananyagban:

> (1) Részben egyetértek: „*Fontosnak tartom megkülönböztetni egymástól a szóértékű és mondatértékű módosítószókat, de kifogásolom a megkülönböztetésükhöz fűzött magyarázatot, illetve hiányolom a tananyaghoz kapcsolódó feladatok, példák sokszínűségét.*"

> (2) Nem értek egyet: „*A tanulóknak gondot okoz a partikula megállapítása, hiszen olykor a magyar nyelvészetben sem egységes a használata*."

> (3) Nem értek egyet: „*Sok esetben a tanulók nem tudják értelmezni (hova tenni) ezt a nyelvtani elemet.*"

> (4) Nem értek egyet: „*Nehéz eldönteni az adott szóról a mondatban, hogy partikula vagy esetleg határozószó.*"

A pedagógusok fenti véleményeiből egyértelműen következik, hogy a partikula mint szófaj értelmezése mind a tanárok, mind a tanulók részéről nehézségekbe ütközik, legalábbis a tananyagnak a tankönyvben való feldolgozása alapján.

A didaktikai feldolgozás keretében a tankönyvi gyakorlatok, feladatok minőségére is kitértem a tanulók anyanyelvi kompetenciáinak kialakítása és fejlesztése vonatkozásában. A hatodikos és a hetedikes tankönyv szófaji tananyagaihoz társuló gyakorlatok és feladatok véleményezésekor az adatközlők többsége csak részben ért egyet az általam tett kijelentésekkel. Álláspontjuk alapján megállapíthatjuk, hogy az egyes szófaji tananyagokhoz kapcsolódó gyakorlatok, feladatok minősége nem felel meg az elvárásaiknak. Ennek következtében az

adatközlők ez esetben is kénytelenek olyan más forrásból származó gyakorlatokat, feladatokat biztosítani, amelyek elősegítik az említett kompetenciák kialakulását és fejlesztését (vö. Misad 2022b: 55).

A kérdőív ezen fejezetének utolsó szakasza a szófaji tananyagok véleményezésére irányult azok tantárgyközi kapcsolatának kialakítását illetően. A kapott válaszok azt mutatják, hogy adatközlőim fele nem ért egyet azzal, hogy a hatodik és hetedik osztály segédleteinek szófaji tananyagai bármilyen tantárggyal is kapcsolatot alakítanának ki. A válaszadók másik felének többsége csak részben ért egyet az állítással, s csupán egy pedagógus gondolja úgy, hogy a hetedikes tankönyv teljes mértékben megfelel ezen kritériumnak.

2.2.2.4. A tananyagok grafikai kivitelezésének értékelése

A szófaji tananyagok ezen szempontú minősítésénél a segédletek képanyagának kvalitatív és kvantitatív, valamint tipográfiai megoldásainak véleményezését helyeztem az elemzés középpontjába. A szerzett eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a pedagógusok többsége sem minőségi, sem mennyiségi szempontból nem elégedett a tankönyvek képanyagával, mert szerintük nem járulnak hozzá kellőképpen a tanulás elősegítéséhez. A segédletek tipográfiai megoldásainak tekintetében az előzőhöz képest pozitívabb visszajelzés érkezett az adatközlőktől: hárman meg vannak vele elégedve, hárman pedig csak részben gondolják kielégítőnek a tankönyvek tipográfiai megoldásait.

2.2.3. A segédletek társadalmi korrektség szempontjából történő véleményezése (III.)

A kérdőív utolsó fejezete elsősorban a szófaji tananyagok azon véleményezésére fókuszált, hogy tartalmaznak-e bármilyen alapvető emberi és állampolgári jogokat sértő tartalmakat, megkülönböztető jellegű megnyilvánulásokat az emberi fajok, a nemzeti, az etnikai vagy más kisebbségek, a társadalmi nemek, illetve a vallási hovatartozás tekintetében. Kíváncsi voltam továbbá arra is, hogy egyetértenek-e az adatközlők azzal a kijelentéssel, hogy a szóban forgó tananyagok kellő hangsúlyt fektetnek annak a nyelvváltozatnak a megismertetésére, amellyel a tanulók a hétköznapi élet egyes színterein találkoznak,

s amelyet a kommunikációs megnyilvánulásaik során aktívan alkalmaznak. A kapott válaszok alapján a megkérdezettek egyöntetűen azon az álláspontón vannak, hogy a hatodikos és a hetedikes magyar nyelv tankönyv nem tartalmaz emberi jogokat sértő megnyilvánulásokat. A másik kérdésre érkezett válaszok pedig azt bizonyítják, hogy az adatközlők fele nem ért egyet azzal az állítással, hogy a tankönyvek olyan szófaji tananyagot tartalmaznának, amelyek a standardtól eltérő, a tanulók mindennapi kommunikációs helyzetei során aktívan használt nyelvváltozatot mutatnák be a diákoknak. Az állítással részben és azzal nem azonosuló tanárok véleményéből az következik, hogy a segédletekben kizárólag a magyarországi standard nyelvváltozat megléte tükröződik vissza. A válaszadók vélekedését alátámasztja Vančo, Szabómihály és Lanstyák anyanyelvtankönyvekre irányuló vizsgálata is. Vančo megállapítása szerint a tankönyvekben „nem kapnak helyet olyan fontos témakörök, mint a nyelvváltozatok mibenléte és jelentése a mindennapi nyelvhasználatban vagy a nyelvnek a megismerésben betöltött szerepe" (Vančo 2013: 31–32). Szabómihály magyar szakos pedagógusok körében végzett kutatása alapján megállapítja, hogy a „tantárgyi program és az anyanyelvtankönyvek a standard nyelvváltozat »egyeduralmát« és az egynyelvűségi szemléletet tükrözik" (Szabómihály 2011b: 307; vö. Simon 2005: 82–83; Misad 2009: 140–141, 2019b: 155–156, 2022b: 52). Lanstyák kifogásolja, hogy „a hazai magyar nyelv tankönyvek nem foglalkoznak a szlovákiai magyar nyelvi valósággal és annak sajátos jelenségeivel, vagyis nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a kisebbségben élő tanulók nyelvhasználata eltér az egynyelvű anyaországi tanulókétól" (Lanstyák 1996: 12).

Összegzés

Jelen dolgozat célja – alapiskolai magyartanárok körében végzett kérdőíves vizsgálat révén – a szófaji tananyagok tankönyvi feldolgozásának minősítése volt a szlovákiai tankönyvértékelési kritériumrendszer három fő szempontja szerint. A bevezető részben a szerző – nemzetközi viszonylatban – rövid kitekintést ad a tankönyvek minőségének megítéléséről, majd felvázolja a szlovákiai tankönyvértékelési szempontrendszert. Az érdemi részben ismerteti a somorjai Corvin Mátyás Alapiskola hat pedagógusának véleményét a hatodik és hetedik osz-

tályos tankönyvek szófaji tananyagainak feldolgozásáról, különösen a kommunikációs kompetenciák, a didaktikai eszközök és a grafikai megoldások tekintetében. Az alapiskolai gyakorló pedagógus adatközlők visszajelzései alapján a szerző megfogalmazza a használatban lévő magyar nyelv tankönyvek fejlesztését, hogy azok adekvát és aktív eszközei lehessenek a nyelvtanóráknak.

HIVATKOZÁSOK

Austin, John Langshaw 2004. *Ako niečo robiť slovami*. Bratislava: Kalligram 94–106.

Bamberger, Richard 1998. *Zur Gestaltung und Verwendung von Schulbüchern. Mit besonderer Berücksichtigung der elektronischen Medien und der neuen Lernkultur*. Wien: ÖVB Pädagogischer Verlag GmBH 10–25.

Chambless, Marilyn – Calfee, Robert Ch. 1998. *Textbooks for Learning – Nurturing Childrens's Mind*. Massachussets: Blackwell Publishers. 13–41.

Dančo Jakab Veronika 2022. Rendszeres vs. hanyagoló nyelvtanoktatás. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XII. A pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület 108–110.

Juhos Adrián 2018. *Systém maďarských slovných druhov v učebniciach materinského jazyka na školách s VJM. A szófaji rendszerezés megjelenítése szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 40–42. (Szakdolgozat)

Karlovitz János 2000. *Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak*. https://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=122 (Letöltés: 2026. április 22.)

Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.

Kojanitz László 2005. Tankönyvanalízisek. *Iskolakultúra* 9: 135.

Kojanitz László 2007. A tankönyvek minőségének megítélése. *Iskolakultúra* 6–7: 115–120.

Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In: Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.), *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 12.

Laubig, Manfred – Peters, Heidrun – Weinbrenner, Peter 1986. *Methodenprobleme der Schulbuchanalyse: Abschlussbericht zum Forschungsprojekt 3017 an der Fakultät für Soziologie der Universität Bielefeld in Zusammenarbeit mit der Fakultät für Wirtschaftswissenschaften*. Bielefeld: Universität Bielefeld.

Ledneczky Gyöngyi 2017. Tankönyvpolitika Szlovákiában a magyar tannyelvű alapiskolák szempontjából. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.), A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései. A Variológiai

kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai. Komárom: Selye János Egyetem 69–71.

Magyari Sára 2018. *Új tananyagok a romániai magyar anyanyelvoktatásban.* https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=748 (Letöltés: 2026. április 23.)

Mikk, Jaan 2000. *Textbook: research and writing*. Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften 25.

Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

Misad Katalin 2019a. Szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvek vizsgálata a vonatkozó tankönyvértékelési szempontrendszer alapján. In: Uő. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda 165–168.

Misad Katalin 2019b. A magyar mint oktatási nyelv a szlovákiai közoktatásban (1989–2019). In: Uő. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda 155–156.

Misad Katalin 2022a. *Adalékok a magyar nyelv tanításának módszertanához. Oktatási segédlet*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Társulás 16–23.

Misad Katalin 2022b. „A nyelvtan nemcsak igéről meg főnévről szól, hanem az anyanyelvünkről". Részletek magyar szakos pedagógusokkal végzett interjúkból. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XII. A pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület 52–55.

Searle, John Rogers 1970. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy on Language*. London: Cambridge University Press 54–71.

Simon Szabolcs 2005. A magyar nyelv oktatása a szlovákiai magyar gimnáziumokban – tankönyvek és segédletek tükrében. In: Huszti Ilona – Koljadzsin Natália (szerk.), *Nyelv és oktatás a 21. század elején. Nemzetközi tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye*. Ungvár: PoliPrint 82–83.

Szabómihály Gizella 2008. A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről. In: Fazekas József (szerk.), *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum 85–90.

Szabómihály Gizella 2011a. Fordított tankönyvek értékelési szempontjai és adaptálási lehetőségei. In: Ruda Gábor (szerk.), *Nemzetiségi iskolák Ma-*

gyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület 137–138.

Szabómihály Gizella 2011b. A magyar nyelvű oktatás Szlovákiában a rendszerváltozás után. In: Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.), *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 135*. Budapest: Tinta Könyvkiadó 307.

Vančo Ildikó 2013. Anyanyelv és nyelvtanoktatás kisebbségben. In: Ruda Gábor – Szabómihály Gizella (szerk.), *Nemzetkép és identitás a nemzetiségi iskolák tankönyveiben*. Pilisvörösvár – Dunaszerdahely – Komárom – Nyitra – Esztergom: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület – GRAMMA Egyesület – Nyitrai Konstantín Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vitéz János Kar – Selye János Egyetem 31–32.

Zujev, Dmitrij Dmitrijevič 1986. *Ako tvoriť učebnice*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

FORRÁSOK

Inovovaný štátny vzdelávací program Maďarský jazyk a literatúra ISCED 2. https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovobany-statny-vzdelavaci-program/mjl_nsv_2014.pdf (Letöltés: 2026. április 10.)

Rezort školstva pripravuje nové kritériá hodnotenia učebníc a výberu posudzovateľov ich kvality. https://www.statpedu.sk/sk/publikacna cinnost/kriteria-hodnotenie-kvality-ucebnic-nasej stranke/oznamenie/ (Letöltés: 2026. április 10.)

ZHRNUTIE

Cieľom štúdie bolo prostredníctvom dotazníkového výskumu realizovaného medzi učiteľmi maďarského jazyka na základných školách analyzovať spracovanie učiva o slovných druhoch v učebniciach v kontexte troch hlavných kritérií slovenského systému hodnotenia učebníc. V úvodnej časti autor poskytuje prehľad o hodnotení kvality učebníc a následne predstavuje slovenský systém hodnotenia učebníc. V hlavnej časti práce uvádza názory šiestich pedagógov zo Základnej školy Mátyása Korvína v Šamoríne získané prostredníctvom dotazníkového prieskumu. Na základe analýzy výsledkov konštatuje, že väčšina respondentov nie je spokojná so spracovaním učiva o slovných druhoch v učebniciach pre 6. a 7. ročník z viacerých hľadísk, najmä pokiaľ ide o komunikačné kompetencie, didaktické prostriedky a grafické spracovanie. Na základe výsledkov výskumu a spätnej väzby pedagógov preto navrhuje ďalší rozvoj učebníc, ktoré by mali byť adekvátnymi a aktívnymi prvkami vyučovacieho procesu.

SZERZŐINK

Czucz Enikő
1990-ben született Dunaszerdahelyen. A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett magyar–filozófia szakon, a magyar kortárs költők queer-olvasatával foglalkozó szakdolgozatát 2016-ban, Test, nyelv és rítus Nádas Péter (ön)életrajzi szövegeiben című doktori értekezését pedig 2021-ben védte meg. Versei és kritikái többek között a Kalligram, Bárka, Tiszatáj, Irodalmi Szemle, dunszt.sk hasábjain jelentek meg. Angol nyelven is publikál. Kutatási érdeklődése a 19. századi irodalom, az önéletírások, az identitásnarratívák, az emlékezés módozatainak irodalmi megnyilvánulásai, a feminista szemlélet és queer poétikák érvényesülése felé irányul. 2026 szeptemberétől a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén oktat.
Elérhetősége: czuczeniko1@gmail.com

Csehy Zoltán
1973-ban született Pozsonyban. A pozsonyi Comenius Egyetemen szerzett magyar–latin szakos tanári oklevelet, majd a budapesti ELTE-n doktorált (PhD), illetve habilitált. Fő kutatási területe a reneszánsz-humanista és neolatin irodalom, az erotográfia, a queer irodalom, illetve a kortárs líra. Öt önálló monográfiája (A szöveg hermaphrodituszi teste, Parnassus biceps, Szodoma és környéke, Arctalanság, arcadás, arcrongálás, Aritmikus képzelet), több verskötete, számos önálló műfordításkötete (Petrarca, Beccadelli, Martialis, Sztratón, Pasolini, Petronius művei) jelent meg, rendszeresen publikál tanulmányokat magyar és olasz nyelven. Irodalmi tevékenységéért többek közt József Attila-díjban, tudományos munkásságáért az MTA Arany János-díjában, illetve az MTA BTK Erdődy Edit-díjában részesült.
Elérhetősége: zoltan.csehy@uniba.sk

Dančo Jakab Veronika
1995-ben született Királyhelmecen. A Nagykaposi Magyar Tannyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2019-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–történelem szakos tanári oklevelet, 2024-ben doktori fokozatot szerzett. 2024-től a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a szlovákiai magyar

tannyelvű iskolákban folyó anyanyelvoktatás, emellett oktatási terminológiával is foglalkozik. Pozsonyban él.
Elérhetősége: jakabova23@uniba.sk

Juhos Adrián
A dunaszerdahelyi Vámbéry Ármin Gimnáziumban érettségizett. A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2020-ban magyar–szlovák szakos tanári diplomát, később ugyanott PaedDr.-fokozatot szerzett. Jelenleg a somorjai Corvin Mátyás Alapiskolában tanít.
Elérhetősége: addesz117@hotmail.com

Misad Katalin
1961-ben született Dunaszerdahelyen. 1985-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–szlovák szakos tanári oklevelet szerzett, később ugyanitt doktorált, majd habilitált. 1992-től a Comenius Egyetem magyar tanszékének oktatója, fő tárgyai a magyar leíró nyelvészet, a magyar helyesírás és a szakmódszertan. 2001-től a Gramma Nyelvi Iroda munkatársaként, 2015-től a Fórum Kisebbségkutató Intézet Gramma munkacsoportjának tagjaként is tevékenykedik. Fő kutatási területe a magyar–szlovák kétnyelvűség, emellett kisebbségi oktatási és helyesírási kérdésekkel is foglalkozik. Dunaszerdahelyen él. Elérhetősége:
katarina.misadova@uniba.sk

Nádor Orsolya
1959-ben született Veszprémben. 1981-ben magyar–orosz szakos általános iskolai tanári, majd 1983-ban középiskolai magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. 1988-ban doktorált mai magyar irodalomból az ELTE BTK-n. 1998-ban szerezte meg a Magyar Tudományos Akadémián nyelvtudományok kandidátusa fokozatot. 2002-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált. 1998-tól a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója. Vendégoktatóként dolgozott a brünni Masaryk Egyetemen, 2010-től öt évig a zágrábi hungarológiai tanszéken, 2018 szeptemberétől a Comenius Egyetem vendégtanára. Kutatási területei az alkalmazott nyelvészet, ezen belül a magyar mint idegen nyelv nyelvpedagógiája, hungarológiai és történeti vonatkozásai, valamint a nyelvpolitika története. A Modern Nyelvoktatás c. szakfolyóirat főszerkesztője.
Elérhetősége: orsolya.katalin.nador@uniba.sk

Nagy Roland
1995-ben született. A somorjai Madách Imre Magyar Tanítási Nyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2021-ben a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén kiadványszerkesztő szakon szerzett oklevelet. Jelenleg a tanszék nappali tagozatos doktorandusza, emellett a szlovákiai Új Szó c. napilap állandó munkatársa. Fő kutatási területe az újságcikkekben felbukkanó befolyásolási szándék szövegtani és diskurzuselemzési megközelítése
Elérhetősége: roland.nagy@uniba.sk

Sebők Szilárd
1989-ben született Galántán. A Galántai Kodály Zoltán Magyar Tanítási Nyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2012-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar–esztétika szakos tanári oklevelet, majd 2016-ban ugyanitt általános nyelvészetből doktorált. Fő kutatási területe a metanyelv, a nyelvleírás módszertana és a nyelvi ideológiák.
Elérhetősége: szilard.sebok@uniba.sk

Száz Pál
1987-ben született Vágsellyén. Író, irodalomtörténész, szerkesztő, fordító. A pozsonyi Színház- és Filmművészeti Egyetem rendező-dramaturg szakán diplomázott 2013-ban. Doktori dolgozatát 2017-ben védte meg a Comenius Egyetemen Magyar Nyelv és Irodalom tanszékén, amelynek ma oktatója. Ugyanitt habilitált 2023-ban. Főként összehasonlító irodalomtudománnyal foglalkozik, kutatási területe a cseh, szlovák, magyar és délszláv irodalmak és kulturális kapcsolatok. A közép-európai zsidó irodalmakat az autoetnográfia és az identitás narrativizálása szempontjából vizsgálja. Borbély Szilárd életművének kutatójaként is ismert. Önálló tanulmánykötetei: *„Haszid vérző Kisjézuska" Kultúraköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben* (2021), illetve *A középső kapu. A haszidizmus hatása a magyar irodalomra* (2022). Utóbbi elnyerte a Schweitzer József díjat és a Madách nívódíjat.
Elérhetősége: szaz2@uniba.sk

TARTALOM

I. Nyelvtudomány

Misad Katalin
A szlovákiai magyar szaknyelvhasználat-kutatás története és főbb szempontjai 7

Dančo Jakab Veronika
Oktatási terminológia: a magyar–szlovák és a szlovák–magyar nyelvpár mintája 31

Nádor Orsolya
Az Irodalmi Szemle utolsó harminc éve – a nyelvtudomány szemszögéből 53

Sebők Szilárd
Gyakorlati tippek szakdolgozatíráshoz III. – Írások a leírásról 69

II. Irodalomtudomány

Csehy Zoltán
A patologizált történelmi allegóriától az antropológiai érzékenység felé. A férfi–férfi intimitás reprezentációja a modern és kortárs magyar történelmi regényben 88

Száz Pál
Nizsder várának titkai. Forráshasználat, fikcióképző aktusok és a kísérteties Krúdy Gyula A podolini kísértet című regényében 108

Czucz Enikő
A „világirodalom" a „kis" irodalmak perspektívájából / „Svetová literatúra" z perspektívy „malých" literatúr 138

III. Válogatás hallgatóink tudományos munkáiból

Nagy Roland
A köznyelv megrontója vagy funkcionális stílus? A hírszövegek nyelvészeti megközelítései a 20. század első felében 147

Juhos Adrián
Alapiskolai magyartanárok véleménye a szófaji tananyagokról a tankönyvminősítési szempontok tükrében 158

ISBN 978-80-223-6327-3